D A C I A

VASILE PÂRVAN

DACIA

CIVILIZAŢIILE STRĂVECHI DIN REGIUNILE CARPATO-DANUBIENE

TRADUCERE DE RADU VULPE DUPA TEXTUL ORIGINAL FRANCEZ INEDIT

VOLUM PUBLICAT DE ASOCIAŢIA ACADEMICĂ „VASILE PÂRVAN" A FOŞTILOR MEMBRI AI ŞCOALEI ROMÂNE DIN ROMA
BUCUREŞTI MCMXXXVII

PREFAȚA TRADUCĂTORULUI

Cele cinci capitole ale acestei cărți reprezintă prelegerile pe care Vasile Pârvan le-a ținut în Martie 1926 la Cambridge, în urma invitației grupării „Special Board for Classics" și ca oaspe al instituției „St. John's College". Alcătuind o expunere sintetică și unitară asupra evoluției vechilor civilizații din țara noastră și din regiunile vecine, de la sfârșitul epocii de Bronz până în vremea invaziunilor postromane, aceste prelegeri au produs prin noutatea lor un viu interes în acel mediu universitar de aleasă tradiție a cultului pentru antichitate. Ca urmare, neuitatul învățat român a fost solicitat să le publice în volum la „Cambridge University Press".

Deși a rostit aceste prelegeri în englezește, Vasile Pârvan a preferat să se folosească de limba franceză când s'a hotărît să le redacteze pentru tipar. încredințând distinșilor săi prieteni, d-lor Profesori Ifor L. Evans și M. P. Charlesworth dela „St. John's College", transpunerea lor în limba engleză. Nu a mai avut apoi prilejul să-și revadă textul dictat atunci și nici traducerea englezească.

Un an întreg care a urmat a fost ocupat cu o activitate covârșitoare. E anul în care a fost terminată fundamentala sa operă Getica, *în care au eșit de sub tipar primele două volume*

din Dacia : recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, *în care au apărut noi volume din anuarile Şcoalei Române din Roma : vol. III din* Ephemeris Dacoromana *şi vol. I din* Diplomatarium Italicum, *fără să mai vorbim de numeroasele conferinţe şi călătorii de studii făcute în ţară şi în străinătate, de preparativele înaintate pentru întemeierea unui institut archeologic, din nefericire încă nerealizat, de laborioasele îndeletniciri obişnuite ca Profesor de istoria antică la Facultatea de Litere din Bucureşti, ca Membru şi Secretar perpetuu al Academiei Române, ca Director al Muzeului Naţional de Antichităţi şi conducător al unei intense campanii de săpături şi de cercetări archeologice, ca Director al Şcoalei Române din Roma, ca Membru al Comisiunii Monumentelor Istorice, ca factor activ în comitetul de conducere al importantei edituri de atunci „Cultura Naţională", etc.*

In acelaş timp o boală necruţătoare îi măcinà trupul şi îi pregătià tragicul sfârşit care avea să vină în seara de 26 Iunie 1927, curmând o viaţă încă neajunsă la patruzeci şi cinci de ani, nimicind o rară energie creatoare în plin avânt şi lăsând în atâtea ramuri ale culturii româneşti un gol care şi azi, după aproape un deceniu, stărueşte dureros.

Ultima sa lucrare, volumul ce urma să fie format din cele cinci prelegeri, n'a putut apăreà decât postum, abia în August 1928. In forma în care a eşit de sub tipar, dela traducerea engleză a textului şi dela indice până la înfăţişarea sa grafică, acest volum se datoreşte străduinţei pe care cu pioasă luare aminte şi cu aleasă competenţă au depus-o d-nii Profesori Evans şi Charlesworth, ajutaţi de către colegii lor dela Universitatea din Cambridge, d-nii Profesori E. H. Minns, J. M. de Navarro şi C. T. Seltman. In lipsa unui titlu definitiv propus de către Vasile Pârvan, distinşii traducători britannici au

intitulat cartea : Dacia : an outline of the early civilizations of the Carpatho-Danubian countries, *cu o formă puțin deosebită de aceea la care în cele din urmă se hotărîse regretatul autor fără să mai fi avut timpul să o comunice la Cambridge :* The ancient civilizations of the Carpatho-Danubian countries [1]).

Cartea, precum era de prevăzut, a avut un frumos succes. Acum este aproape epuizată. Caracterul ei rezumativ și sintetic o face folositoare deopotrivă cercetătorului de specialitate și oricărui intelectual care nu caută într'o lucrare referitoare la antichitate decât idei și fapte generale. Ea a fost socotită uneori ca un rezumat al Geticelor, *ceeace e adevărat numai în parte, pentru capitolele I, II și IV (despre Villanovieni, Scythi și Celți). Capitolul III, privitor la influențele grecești în regiunile noastre, constitue o reluare sub o formă nouă a problemelor tratate de către Vasile Pârvan ceva mai înainte, în 1923, în* La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube *și în* Inceputurile vieții romane la gurile Dunării. *In schimb capitolul ultim,* Carpato-Danubienii și Romanii, *o excelentă privire complexivă asupra formării și evoluției romanismului în marea unitate a regiunilor dunărene, este aproape cu totul inedit în opera publicată a lui Vasile Pârvan.*

Tratând despre un principal fenomen de istorie universală, din care a rezultat latinitatea poporului român, acest capitol, prea puțin luat în seamă până acum de către publicul nostru și chiar de către specialiști, — din pricina felului discret în care a apărut, după moartea autorului, la sfârșitul unei cărți englezești, deci puțin citită la noi, — reprezintă mărturia unui gând mare ce până în ultimele clipe frământa spiritul de neastâmpă-

---

1) Cf. H. Metaxa, *Vasile Pârvan : note bio-biografice,* în *Arhiva pentru Știința și Reforma Socială,* VII (1928), nr. 3—4, p 16 din extras

rată creație al lui Vasile Pârvan. După ce dăduse la lumină Getica, o încercare de protoistorie a Daciei, prin care instituia în istoriografia țării noastre o nouă specialitate și îmbogăția istoria națională cu un întreg mileniu de fapte fericit desgropate din imperiul tăcerii, voià acum să revină la preocupările sale de predilecție de altădată, referitoare la vremea clasică, și să scrie o altă sinteză capitală, Dacia romană, în legătură cu întreg romanismul danubian. In mintea sa, de peste două decenii ațintită asupra misterului romanității noastre, această lucrare era atât de clară, atât de matură, încât marele învățat și începuse a se gândi stăruitor mai departe, la o a treia sinteză : Protoistoria Slavilor, care avea să atace problemele cele mai hotărîtoare, dar și cele mai spinoase din istoria poporului român, anume legătura dintre antichitate și vremurile mai noi, formarea poporului român, continuitatea lui în nordul Dunării. Capitolul V din Dacia: an outline, etc., ne evocă astfel toată măreția personalității lui Vasile Pârvan si toată imensitatea pierderii pe care o reprezintă dispariția lui prematură.

Asociația academică „Vasile Pârvan" a Foștilor Membri ai Școalei Române din Roma a luat inițiativa de a publica o traducere în limba română a celor cinci prelegeri ținute de către Vasile Pârvan la Cambridge, într'un volum asemănător celui englez. Acest volum reprezintă în acelaș timp și începutul unei colecții care urmează să fie continuată în anii viitori prin lucrări diferite.

Inaugurând această colecție cu volumul despre vechile civilizații carpato-danubiene, Asociația crede a fi adus o pioasă închinare amintirii marelui întemeietor al Școalei Române din Roma și totodată a fi făcut accesibile unor cercuri mai largi de cititori români gândurile atât de revelatoare ale lui Vasile Pâr-

van asupra protoistoriei țării noastre și asupra originilor poporului nostru.

Incredințându-mi sarcina de a traduce această lucrare, Asociația mi-a lăsat în acelaș timp și toată libertatea și răspunderea în ce privește conținutul și forma traducerii.

Traducerea n'a fost făcută după textul englez publicat, ci după cel francez inedit dictat de către Vasile Pârvan. M'am slujit de o copie dactilografiată a acestui text, care se află în posesiunea mea, fiindu-mi încredințată de către regretatul autor în ultimele luni ale vieții lui pentru a întocmi o hartă a lucrării [1]. Acea hartă, alcătuită de către d-na Ecaterina Dunăreanu-Vulpe și de către subsemnatul și transcrisă de d. D. Pecurariu, a fost publicată în ediția engleză. Am reprodus-o fără nicio modificare și în volumul de față.

Confruntând cu luare aminte traducerea engleză cu copia franceză încredințată mie, n'am putut constata nicio nepotrivire care să poată fi atribuită vreunor modificări ori adaosuri făcute de către Vasile Pârvan pe exemplarul trimis d-lor Evans și Charlesworth. Textul francez, după care am redactat traducerea de față, reprezintă prin urmare ultima formă dată lucrării de către autor.

N'am făcut decât operă de traducător. Cu o unică și mică excepție în capitolul II, unde am suprimat o scurtă referință la un pieptene de bronz de proveniență incertă și de o antichitate contestabilă, nu mi-am îngăduit nicăeri să aduc vreo modificare părerilor și faptelor expuse în 1926 de către Vasile Pârvan.

In ce privește titlul cărții, am adoptat forma dată de traducătorii englezi, fiind intrată în uz. De asemeni mi-am însușit

---

[1]) Copia dactilografiată va fi în curând depusă la Academia Română.

din ediția engleză câteva trimiteri introduse în text, procedeul de a da în indice referințe la hartă pentru numele geografice și ideia de a prezenta o listă de principalele lucrări ale lui Vasile Pârvan.

Nădăjduind că voiu fi izbutit măcar în parte ca modesta mea muncă să corespundă încrederii cu care colegii mei din Asociație m'au onorat dându-mi însărcinarea de a traduce opera cea din urmă a lui Vasile Pârvan, încheiu această prefață cu un gând de nemărginită recunoștință și venerație înălțat în amintirea mult regretatului meu Magistru.

Interpretând sentimentele întregei Asociații, îmi fac plăcuta datorie de a exprima aci vii mulțumiri pe de o parte Academiei Române, pentru bunăvoința cu care, ca legatară a bunurilor lui Vasile Pârvan, ne-a dat autorizația de a publica volumul de față, punându-ne la dispoziție și clișeele zincografice ale celor mai multe din ilustrații, iar pe de altă parte d-lor Profesori Ifor L. Evans și M. P. Charlesworth, precum și editurii „Cambridge University Press", pentru îndatoritoarea renunțare la dreptul lor de primi editori ai acestei opere a lui Vasile Pârvan.

RADU VULPE

1 Martie 1937

SUMARUL

I

CARPATO-DANUBIENII ȘI VILLANOVIENII

Europa centrală, de la Alpii austriaci şi din câmpia Bavariei până în podişurile Galiţiei orientale şi până în stepa Dobrogei, adică Europa danubiană, prezintă încă dela începutul protoistoriei, din vârsta Bronzului, şi până la sfârşitul evului mediu, — când se prăbuşeşte regatul catolic al Ungurilor sub loviturile propriilor lor rudenii musulmane, Turcii, — în 1526—, o serie de fenomene culturale al căror teritoriu de bază îl formează înaltul podiş transilvan.

Aci, în această imensă incintă fortificată de natură în forma unui mare patrulater având ca laturi munţii greu de trecut, se afla aurul, argintul, arama, fierul, sarea. Incă din timpurile cele mai vechi, în plin neolitic, locuitorii câmpiilor moldo-ucrainiene cu frumoasa ceramică pictată și locuitorii șesurilor populate de la Dunărea mijlocie și din munții illyrici, cu ceramica incisă, au pătruns, cu toate greutățile, de la Est și de la Vest, în cetățuia înaltă care poseda aurul şi acolo au prins rădăcini, influenţându-se unii pe alții şi creând o civilizație specifică, de caracter mai mult occidental dar cu puternice afinităţi orientale.

Ca şi în vârsta Bronzului. când Carpaţii cu marea fortă-

reață a Ardealului sunt leagănul puternicei civilizații originale a Bronzului „ungaro-român" cu arta sa industrială în bronz și în aur unică în Europa, tot astfel în prima vârstă a Fierului, Cimmerienii mai întâiu, cu ciudata lor industrie a cuprului după modele originale din Caucaz,—numai în trecere pe aci—, Scythii apoi, cu arta lor naturalistă „ruso-siberiană", — de îndelungată ședere prin aceste ținuturi, — și-au avut în aceeași regiune carpatică centrul răspândirii lor către Vest. De asemeni, în a doua vârstă a Fierului, băștinașii acestei regiuni — să o numim de pe acum cu propriul ei nume de *Dacia* —, alungând pe intruși, Iranieni către Est, Celți către Vest, întemeiază cel mai mare imperiu barbar preroman care a fost cunoscut vreodată în această parte a Europei : regatul get al lui Burebista, cuprinzând atât Boemia și Pannonia cât și Basarabia și Bulgaria, dar ale cărui cetățui de seamă erau tot în Carpații transilvani. In sfârșit, cucerirea romană nu devine completă dincoace de Alpii orientali și de Adriatica decât prin supunerea Daciei și cu toată retragerea împărăției romane înapoia zidului de apă al Dunării abia după un veac și jumătate de stăpânire, tot această provincie romană din Răsăritul împărăției va fi singura care — odată acceptată latinitatea — va fi capabilă să-și păstreze romanismul până în zilele noastre, în ciuda adversităților celor mai cumplite.

A vorbi deci despre protoistoria și despre istoria antică a Europei danubiene înseamnă în primul rând a examina elementele culturale pe care Carpato-Danubienii din Dacia preromană ni le prezintă cu începere cel puțin dela sfârșitul mileniului al II-lea înainte de Christos, dată la care aceste popoare încep a dobândi în istoria generală nume proprii bine documentate.

Nu voiu pomeni totuși nimic în aceste pagini de început

despre naționalitatea Carpato-Danubienilor, lăsând ca faptele însăși să o postuleze. Intru deci în materie pentru a defini mai întâiu civilizația danubiană în preajma anului 1000 a. Chr.

Archeologul care ajunge să cunoască îndeajuns aspectul „frumoasei vârste de Bronz ungaro-române" așa cum se prezintă în Ardeal în nenumăratele depozite ascunse dinaintea invaziei cimmeriene mai întâiu, iraniene apoi (deci între 1000 și 700 a. Chr.), va constata lesne trei fapte importante:

1° Perioada a III-a a vârstei de Bronz carpato-danubiene nu e decât îndelungata pregătire a celei de a IV-a: „le bel âge", ale cărei tipuri industriale nu sunt decât desvoltarea logică a tipurilor din perioada a III-a. Că va fi vorba cumva, după cum crede d. Paul Reinecke *(Archaeologiai Értesítö*, 1899, p. 225 sq. și 316 sq.), de mijlocul secolului XII a. Chr. sau mai de grabă, după părerea noastră, de sfârșitul secolului al XI-lea, ca limită între cele două perioade, fapt sigur e că a doua jumătate a mileniului II a. Chr. n'a fost turburată de nicio invazie sau pustiire care să fi provocat vreo schimbare importantă în aspectul etnografic sau cultural al țărilor carpato-danubiene;

2° „Depozitele" de bronzuri din Boemia și din Pannonia sunt o simplă prelungire a civilizației Carpaților; Slovacia formează, ca pe vremea lui Caesar care pomenește despre popoarele de acolo, trup comun cu Ardealul;

3° Principalele tipuri industriale ale Daciei nu țin, ca ideie fundamentală, de Orient, ci de Occident: adică există o contiguitate de civilizație mai accentuată cu Apusul Europei centrale (Italia de Nord inclusiv), decât cu Europa de Răsărit și de Miazăzi sau cu Asia anterioară.

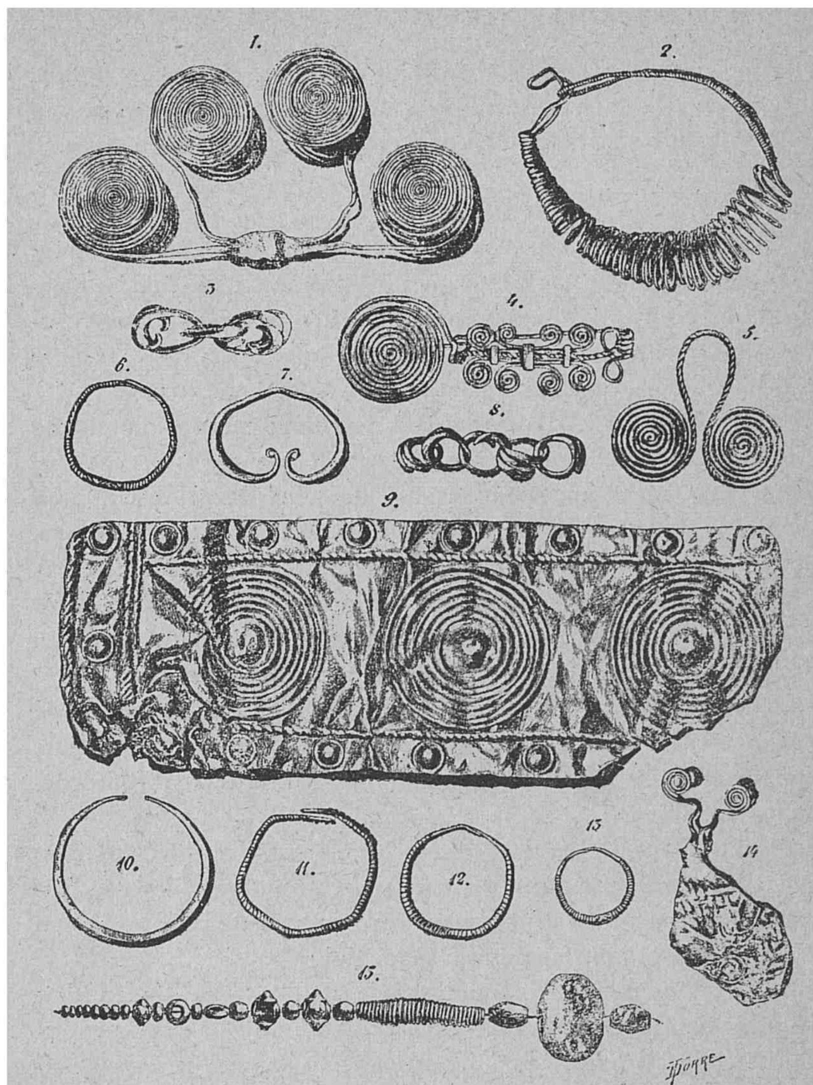

Fig. 1 — Obiecte din colecţia Egger, Viena, în cea mai mare parte provenite din Ardeal.

Se ştie că în regiunea carpato-danubiană epoca de Fier nu începe în acelaş timp ca în Noricum sau în Italia de Nord-Est, adică în ţinuturile veneto-illyre, care dominau deopotrivă drumul continental al ambrei venind de la Marea Baltică şi drumurile maritime ce duceau prin Adriatica spre Mediterana de Răsărit. In Carpaţi lumea rămâne ca şi în Apus, în Gallia, tot în ultima perioadă a Bronzului, până la 700 a. Chr.

Dar pe de altă parte produsele industriei veneto-illyre din prima perioadă a Fierului şi mai ales din prima jumătate a acestei perioade, nu rămân necunoscute Carpato-Danubienilor. Dimpotrivă. Intocmai cum din vechi timpuri securile de aramă de tip cimmerian formau un articol de comerţ foarte activ cu Orientul Europei până la Urali şi până în Caucaz, tot aşa vasele frumoase de bronz fabricate în Italia, precum şi coifurile, cuirasele şi cnemidele, făcând parte din punct de vedere technic din aceeaşi familie de produse, se răspândiau în toate ţările carpato-danubiene, trecând chiar dincolo de Nistru până în Podolia. Securi cimmeriene sau vase italice erau deopotrivă imitate de către băştinaşii din Dacia şi nu e totdeauna destul de uşor de deosebit fabricatul străin de cel autochton.

Technica foilor subţiri de bronz sau de aur, lucrate *au repoussé* şi gravate cu linii punctate, nu era cu totul necunoscută în Dacia în Bronzul III. Cu totul dimpotrivă. Totuşi, sub influenţa veneto-illyră această technică ia un nou şi puternic avânt şi motivele decorative carpatice din Bronzul IV sunt acum foarte strâns înrudite cu modelele din Sud-Vest (fig. 1—2).

Să încercăm a defini, mai întâiu teritorial, apoi stilistic, unitatea villanoviană şi atestină a Europei danubiene.

Nici vorbă că vom considera ca puţin interesante din acest

punct de vedere regiunile imediat vecine cu Italia. Căci Styria, Carinţia, Carniola, Dalmaţia de Nord şi chiar Pannonia sunt continuarea firească a Veneţiei nord-italice: nu e decât prea natural să găsim aci produsele bronzierilor atestini şi villanovieni. Ceeace dovedeşte însă în chip peremptoriu uni-

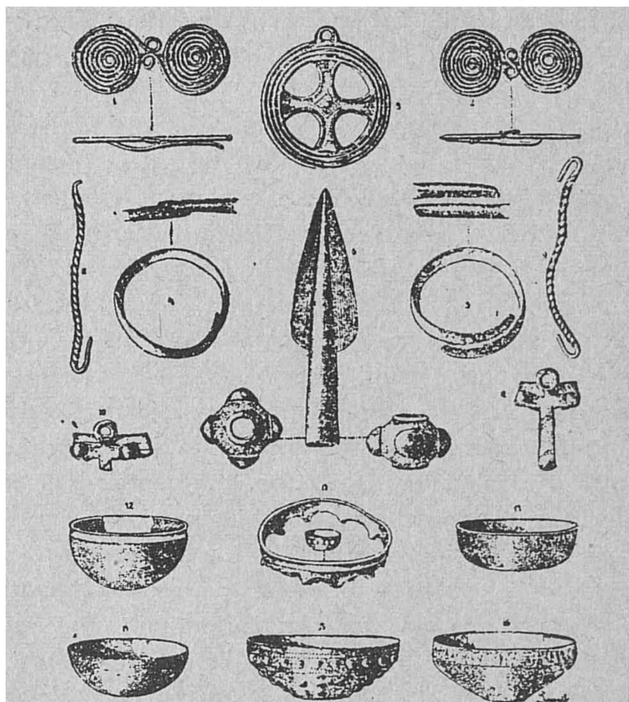

Fig. 2. — Depozitul de bronz dela Fizeşul Gherlii

tatea Europei danubiene este existenţa unor asemenea produse în foarte mare număr în Ardeal şi Galiţia.

Intr'adevăr, fabricatele nord-italice se întâlnesc la Nord de Alpi şi chiar până la Marea Baltică, dovedind acolo cealaltă mare unitate europeană: unitatea italo-celtă, cu prelungirile

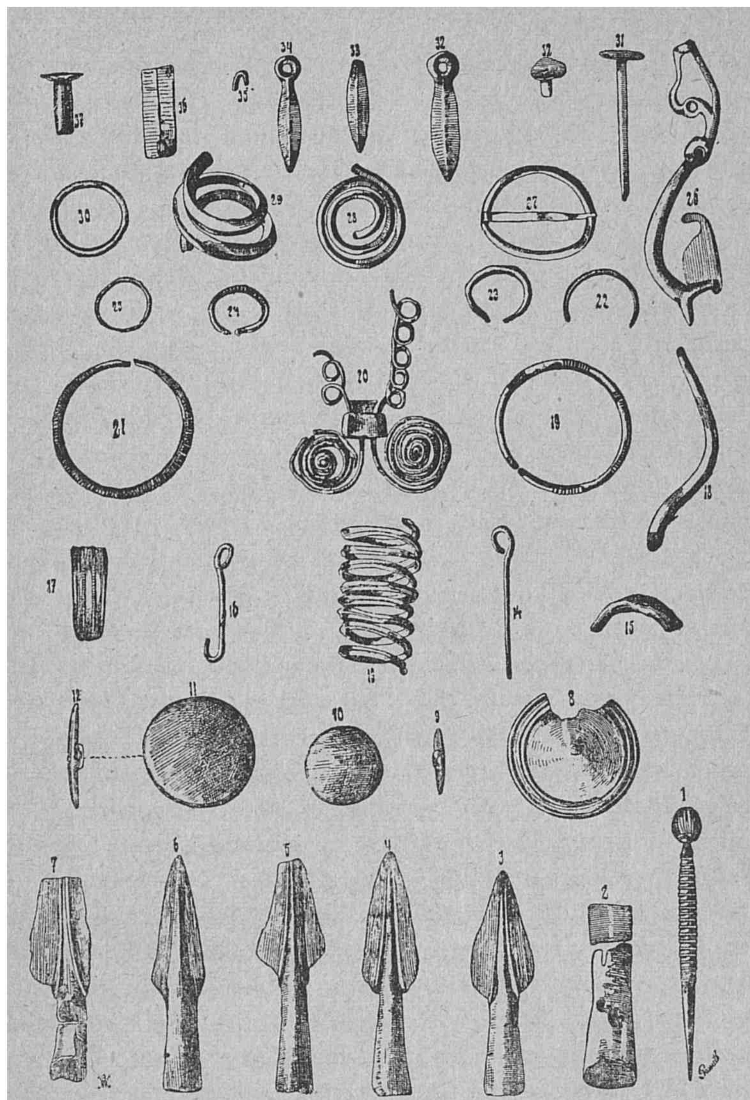

Fig. 3. — O parte din depozitul de bronz dela Lázárpatak în comitatul Bereg, cu obiecte caracteristice pentru cultura getică din Carpaţi.

sale în ținuturile germanice. Dimpotrivă aceste fabricate sunt aproape inexistente în Peninsula Balcanică, regiune care și din acest punct de vedere aparține unei lumi deosebite, în care influențele grecești și în general egeene sunt cu mult mai importante decât în lumea danubiană.

Intinderea cuprinsă între marea câmpie ungară de la Dunărea mijlocie și podișul Galiției orientale se arată pătrunsă de un adevărat val de fabricate nord-italice, care în cea mai mare parte nu se găsesc izolate, ci împreună cu fabricate indigene aparținând perioadei a IV-a a Bronzului ungaro-român. Cele două feluri de tipuri industriale: produse carpato-danubiene de o parte, italo-venete de alta, se ajută reciproc spre a ne oferi posibilitatea de a stabili o cronologie destul de precisă. Paul Reinecke în clasificarea pe care o face obiectelor de bronz „ungaro-române", acceptând și el contemporaneitatea Bronzului IV cu influențele vestice italo-hallstattiene, deosebește trei faze sau sub-perioade: prima, corespunzând celei mai vechi perioade Villanova, ar cuprinde depozitele dela *Gușterița* lângă Sibiu (fig. 6), *Bundorf* în Târnava-Mare, *Rus* în județul Someș, *Kaszapuszta* în Bihor și *Hajdú-Böszörmény* în comitatul Hajdú (fig. 13); a doua fază (după noi greu de despărțit de întâia deoarece avem aceleași descoperiri nord-italice în depozitele respective) ar cuprinde depozitele dela *Brăduț* în Odorheiu (fig. 4—5) și *Kemecse* în Szabolcs; în sfârșit a treia fază (după Reinecke ținând până la jumătatea sec. IX, după noi mult mai târzie, până pe la 700) ar cuprinde depozitele dela *Șomărtin* în Târnava-Mare și mai ales prețiosul depozit dela *Fizeșul Gherlii* în Someș (fig. 2), care alcătuește și trecerea spre adevăratul Hallstatt carpatic, adică spre epoca invaziunii scythe, așa cum o constatăm la *Aiud*, la *Gyoma*, etc.

Printre vasele metalice de origine nord-italică *(ciste, situle* şi *căldări emisferice)* tipul cel mai răspândit între Dunărea mijlocie şi Nistru, adică în toate ţinuturile carpatice, e căldăruşa cu două torţi mobile şi cu urechi în formă de cruce (fig. 4). Asemenea vase de bronz au fost răspândite pe calea comerţului, probabil prin pasurile Carpaţilor din Slovacia actuală, până în Galiţia şi în Podolia, unde cunoaştem cinci exemplare dela *Uniz* şi şeapte dela *Kungsowce* pe Nistru, pe lângă altele din Podolia. Aceste căldăruşe sunt cele dintâi vase nord-italice care circulă aproape în toată Europa centrală şi occidentală, din Gallia până în Galiţia şi din Styria până în Danemarca, la sfârşitul epocii de Bronz şi la începutul celei de Fier, adică, după cronologia protoistorică a regiunilor alpine, între 1100 şi 800 a. Chr., ceeace se potriveşte perfect şi cu mediul carpatic în care găsim aceste căldăruşe *exclusiv în depozitele Bronzului IV*, precum vom încerca să demonstrăm îndată.

Odată fixate aceste granițe geografice şi cronologice pentru infiltrațiile italice şi alpine în regiunea carpato-danubiană, trebue să examinăm mai de aproape, topografic şi tipologic, însăşi monumentele care ne confirmă unitatea vieţii culturale în Europa danubiană în cursul epocii villanoviene.

Printre fabricatele cele mai caracteristice ale industriei hallstattiene, aparţinând încă technicei Bronzului dar documentând forme care anunță prima perioadă a epocii de Fier în Vest şi în Sud-Vest, e spada cu antene dela *Bundorf* în Târnava Mare. Găsită împreună cu alte două spede din Bronzul IV carpato-danubian, ea constitue la Est de Dunărea pannonică un *unicum*. Intr'adevăr, niciodată bronzierii din Carpați n'au fabricat spede cu antene. E prin urmare un exemplar ajuns aci prin comerţ. Dar epoca acestui tip în Apus e bine cunoscută: e tot începutul primului mileniu (1000-900 a. Chr.).

Acestei vremi dela începutul Bronzului IV carpato-danubian îi aparţine şi tezaurul de aur şi depozitul de bronzuri de la *Brăduţ* în Odorheiu. Pe lângă securile „à douille" (fig. 5), secerile, fragmentele de spede şi cele douăzeci şi cinci de inele de aur incise transversal, care au servit poate drept monetă, se află şi căldăruşa de tip nord-italic: două exemplare de mărimi şi cu ornamente diferite (fig 4). Două căldăruşe emisferice au mai fost găsite la *Vécs* în jud. Mureş. Fragmente dintr'o căldăruşă s'au găsit şi la *Alba Iulia* (daco-romanul *Apulum);* alte fragmente se cunosc din marele depozit dela începutul Bronzu-

Fig 4 — Căldăruşă italică dela Brăduţ

lui IV dela *Guşteriţa* lângă Sibiu, asupra căruia vom reveni mai jos. O frumoasă căldăruşă de acelaş tip, bine păstrată, a fost descoperită la *Kántorjánosi* în judeţul Satu Mare. Foarte bogate în asemenea căldăruşe (după cât se pare de fabricaţie atestină iar nu villanoviană), sunt cele două comitate maghiare Szabolcs şi Hajdú vecine cu judeţele româneşti Satu-Mare şi Bihor.

Negustorului protoistoric de bronzuri care şi-a ascuns depozitul la *Hajdú-Böszörmény,* specialist în articolul preţios al spedelor (s'au mai păstrat 27), îi plăcea să facă negoţ şi cu vase nord-italice nu mai puţin scumpe; s'au găsit astfel: o

situlă frumos decorată cu simbole solare (roţi, protome de lebede, barcă solară); o căldăruşă cu două torţi de tipul comun bine cunoscut; o ceaşcă împodobită cu linii orizontale punctate şi cu perle executate *au repoussé,* caracteristică pentru Bronzul III—IV din Europa centrală; un coif cu vârf stilizat în formă de bulb, iarăşi de tip italic, comun în regiunea carpato-danubiană (cf. mai jos): suntem prin urmare şi aci pe la 1000—800 a. Chr., adică în aceeaşi vreme cu perioadele Benacci de la Villanova.

Mai avem căldăruşe întregi sau fragmentare dela *Máriapócs,* dela *Kis-Várda* şi dela *Taktakenéz,* precum şi o frumoasă situlă dela *Sényö,* aproape identică celei dela *Hajdú-*

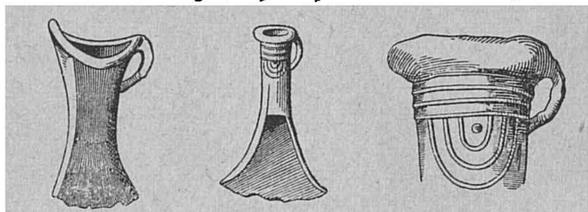

Fig 5 — Securi de bronz dela Brăduţ.

Boszormény. Toate aceste patru localităţi sunt situate în comitatul Szabolcs. Torţi de căldăruşe nord-italice similare s'au mai găsit la *Tobesdorf* lângă Mediaş. Pe de altă parte marele depozit de bronzuri dela *Fizeşul Gherlii* în judeţul Someş, cu numeroasele sale securi „à douille", conţine de asemeni resturi de căldăruşe precum şi câteva cupe frumoase (fig. 2) de un stil nord-italic ceva mai recent decât acela al căldăruşelor dela Brăduţ sau dela Hajdú-Boszormény.

Dar elementele Bronzului IV carpatic strâns legate de prima epocă a Fierului din Apus nu se mărginesc la aceste importuri ori, eventual şi mai rareori, la imitaţii nord-italice. Ci atelierele din Dacia adoptă şi ele directive nouă, inspirate

din arta apuseană, veneto-illyră ori hallstattiană şi produc în noul stil în chip autonom. Tendinţa generală a vremii, de a renunţa la massivitate în favoarea ornamentului superficial, lucrat *au repoussé* pe foi subţiri de metal, se manifestă şi în Carpaţi. Să cercetăm naşterea acestui nou stil, paralel în bronz şi în aur, la Răsărit de Dunărea pannonică.

Printre atelierele Bronzului IV, acela dela *Spălnaca* în judeţul Alba pare să fi ocupat un loc din cele mai de frunte. Incă neamestecat cu elementele autentice hallstattiene, acest atelier anunţă totuşi timpurile noi. Fragmentele de aplice de

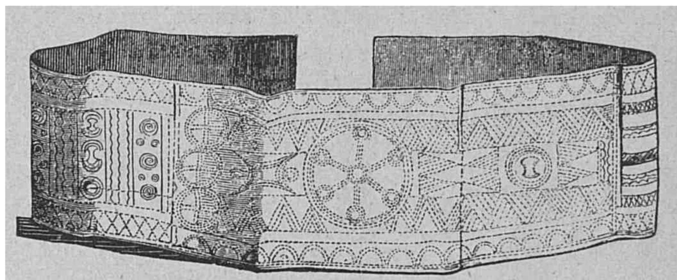

Fig 6 — Cingătoare de bronz dela Guşteriţa lângă Sibiu.

cingători (foi de bronz ce împodobiau curelele late de piele, foarte bine cunoscute şi în Apus, dar în a doua perioadă hallstattiană), reprezintă în decoraţia lor cu linii punctate ori zgâriate, de caracter pur geometric, cunoscuta manieră venetă a technicei decorative superficiale. Nu e încă influenţă directă occidentală, ci numai paralelism pe bază spirituală similară.

Totuşi perfecta unitate cu Occidentul nu întârzie să se manifeste. In marele depozit (sau atelier) dela *Guşteriţa* lângă Sibiu regăsim caracteristicele protome de lebede, precum şi o frumoasă cingătoare de bronz cu diametrul de 37 cm., aparţinând unei femei: pe această cin-

gătoare avem gravat, mai mult cu linii punctate, motivul mycenian al scutului elipsoidal, scobit de ambele părți laterale, alternând cu serii de roate „solare" cu patru spițe, iar drept în mijloc având roata cu șease spițe, zigzaguri și spirale (fig. 6). Făurarul din vremea villanoviană, autorul acestor podoabe, nu făcea însă decât să repețe motivele de pe cutare vas *„Dipylon"* din Atena: roata solară, svastica, lebăda, punctele, liniile în zigzag și motivul de șah; iar figurile de scuturi de pe alte vase dela Dipylon sunt identice cu cele dela Gușterița și la fel întrebuințate decorativ. E una și aceeași lume din Nordul Ita-

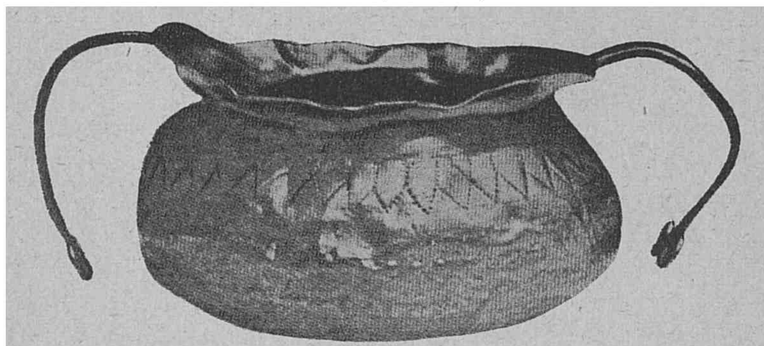

Fig. 7. — Vas de aur dela Biia

liei și din Attica până în Carpații Ardealului. Prima epocă a Fierului nord-adriatic inaugurează la noi, încă de la începutul Bronzului IV, raporturi intime cu lumea Sudului: Italia deoparte, Grecia de alta. Totuși multe idei meridionale ne-au fost transmise indirect: prin Veneto-Illyrii din Nordul Adriaticei, creatorii civilizației specifice din prima vârstă a Fierului, nu prea originali ca artiști, dar excelenți negustori și răspânditori ai produselor lor metalurgice. Alte asemănări între cele trei civilizații par să-și aibă originile tot la ei.

Cercetătorii sunt de acord pentru a atribui influenței artistice și religioase a Italo-Celto-Illyrilor din Alpii de Sud-Est răspândirea simbolelor solare în întreaga Europă vestică, centrală și nordică, în ultima epocă a Bronzului și prima a Fierului. Se pare că în regiunea carpato-danubiană cultul soarelui se lega de străvechi origini și simpatii, căci documentele din Bronzul IV privitoare la el sunt foarte numeroase. In adevăr, e de ajuns să pomenim, pe lângă cele spuse mai sus, carul de bronz votiv purtând pe el o căldare hemisferică de bronz

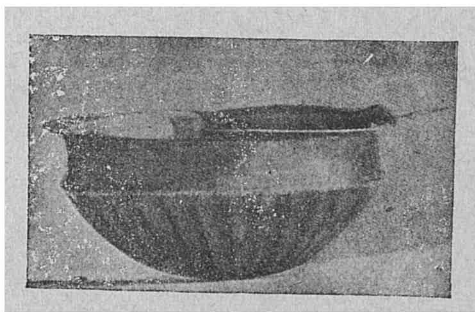

Fig. 8. — Vas de aur din Bihor

ornată cu douăsprezece protome de lebede, găsit nu departe de *Orăștie* și despre care Undset crede că e chiar o lucrare locală (cf. articolul lui Hampel în *Archaelogiai Értesitö,* XV, 1895, p. 114), ori barca votivă decorată cu aceleași protome găsită la *Satu Mare,* pentru a înțelege că diferitele pendentive și podoabe de bronz care se întâmpină așa de des în Bronzul IV carpatic nu sunt numai o simplă influență decorativă veneto-illyră, ci și o realitate artistică și religioasă proprie regiunilor noastre și chemată la o nouă viață prin contactul strâns cu lumea dela Adriatica.

Nu avem intenția de a înșira aici toate „atelierele", adică

mai bine zis toate depozitele de bronz, găsite la Est de Dunărea pannonică, ci numai de a ilustra prin exemple clare legăturile Bronzului IV carpatic cu Hallstattul I vestic. Din acest punct de vedere, trebue, spre a ne completa expunerea, să menționăm și vasele și discurile de aur dela *Bița,* în Târnava Mică (fig. 7), precum și vasele de aur din *Bihor* (fig. 8), strâns legate de depozitele locale de bronzuri din a IV-a perioadă a vârstei Bronzului și care n'ar putea fi bine înțelese, cu perlele lor în relief și cu cercurile lor concentrice, sau cu

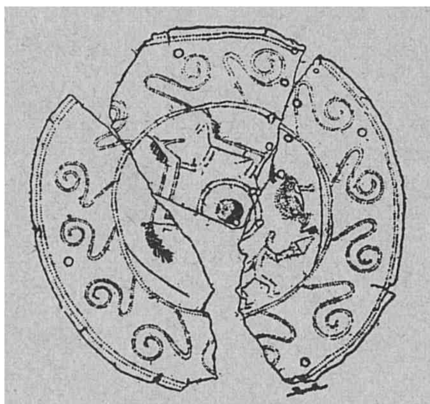

Fig. 9. — Disc de aur dela Otlaca.

profilele lor hemisferice, fără a căuta analogii în arta veneto-hallstattiană. De asemeni discurile convexe de aur găsite la *Otlaca* în județul Arad, decorate cu linii punctate care redau naiv fie motive geometrice, fie motive zoomorfe: păsări, cai sau chiar figuri omenești (fig. 9), nu pot fi separate de produsele analoage illyro-venete, chiar dacă obiectele noastre vor fi fost lucrate pe loc.

Această puternică influență villanoviană și atestină în

Carpați se găsește confirmată în chip strălucit printr'o descoperire aproape sensațională făcută acum zece ani de către Kovács la *Târgul Mureșului* (cf. Kovács, *Dolgozatok-Travaux*, Cluj, VI, 1915, p. 248 sqq.). Alături de urnele funerare de tip bitroncoconic aproape villanovian, foarte răspândit în toată prima perioadă a epocei de Fier carpato-danubiene și a cărui origine ar putea fi de asemeni căutată în Sud-Vest,

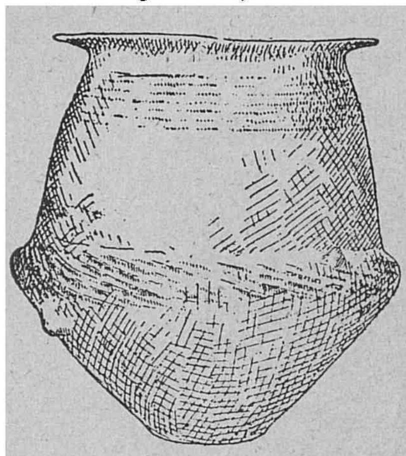

Fig 10. — Vas de pământ dela Târgul-Mureșului

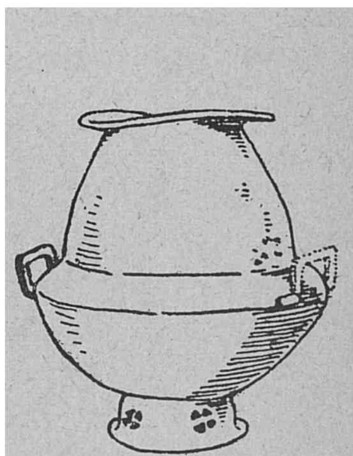

Fig 11 — Vas de bronz italic.

Kovács a găsit un vas de lut ars (fig. 10), păstrat în întregime și reprezentând foarte fidel profilul unui vas metalic de tip *protoetrusc* (fig. 11), varietatea *Corneto* (deci 1000 900 a Chr.). Deși imitând un model metalic, olarul transilvan n'a uitat să-și împodobească opera cu caneluri oblice pe pântecele vasului și orizontale pe gât, după străvechia manieră locală utilizată încă din eneolitic.

Pe de altă parte, o descoperire nu mai puțin sensațională,

la *Donja Dolina*, pe Sava, deci pe drumul cel mare de legătură dintre Italia şi Dacia, ne dovedeşte că penetraţia italică în ţările danubiene nu se mărginia numai la exportul produselor italice pe calea comerţului, ci că industriile nord-italice ele însăşi emigrau spre regiunea carpato-danubiană. Truhelka, explicând în *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IX (1904), p. 155 sq., această desco-

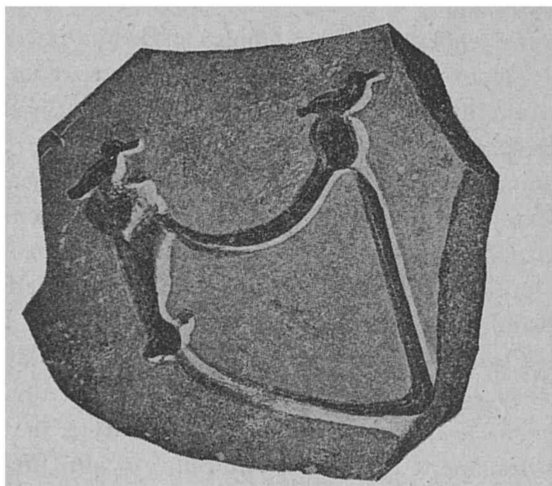

Fig. 12 — Tipar în piatră nisipoasă pentru turnarea fibulelor, găsit la Donja Dolina

perire, care constă dintr'un tipar de fibulă (fig. 12), săpat în piatră nisipoasă *(Sandstein)*, relevă cu dreptate următoarele: „Die Fibeln, welche aus ihr gegossen wurden gehören einer spezifisch italischen Gruppe an und wurden bisher in Bosnien niemals angetroffen... Aus diesem Falle sind wir berechtigt, auf italischen Einfluss zu schliessen, und zwar nicht auf blossen Import, sondern auf eine direkte Einwanderung, denn das

Vorhandensein dieser fremden Gussform konnten wir nur dadurch erklaren, dass sie ein italischer Bronzearbeiter mit seinem übrigen Handwerkzeug herubergebracht hatte. Jedenfalls ist dieses eine Exemplar ein viel deutlicherer Beleg fur die gegenseitigen Beziehungen Italiens mit den westlichen Balkanländern als die grosse Reihe von italischer Exportware, die wir bisher angetroffen haben". Dacă acest tip de fibulă aparţine încă Bronzului IV italian, dată de care mă îndoiesc în ceeace priveşte epoca fabricării fibulei în Bosnia însăşi, atunci avem unul din exemplele cele mai clare pentru epoca destul de îndepărtată în care penetraţia italică şi-a început efectiv drumul său spre Orient.

Invazia scythică (cf. capitolul următor) a întrerupt aceste relaţii strânse şi intime. Dar nu complet şi nu pentru totdeauna. Intr'adevăr, dacă situlele historiate dela Adriatica lipsesc cu totul în regiunea Carpaţilor, în schimb vedem fibulele de tip italic făcând peste tot irupţie în Dacia. Un mormânt de la *Oradea* ne-a conservat o frumoasă fibulă Certosa, împodobită cu cap de berbec; o altă fibulă de tip Certosa a fost găsită la *Alba Iulia;* imediat alături în cartierul *Partoş* s'a descoperit o fibulă *a navicella;* o altă fibulă *a navicella* se cunoaşte dela *Deva;* la *Pişchi* s'a găsit o varietate deosebită a fibulei hallstattiene cu arc simplu, foarte răspândită pe tot teritoriul carpato-danubian şi balcanic. Cât despre staţiunile hallstattiene din câmpia apuseană a Daciei, *Pecica, Otlaca* şi *Gyoma* pe malul drept al Mureşului, *Firighiaz, Carani, Beba Veche* şi *Gaiul Mare* (iugoslav) pe malul stâng în Banat, ele prezintă în chip foarte fidel aspectul occidental — pur geometric — al orfăurăriei populare carpato-danubiene evoluând pe vechi baze locale în raport strâns cu tipurile occidentale şi nicidecum cu arta scythă.

Cu totul caracteristică e situaţia şi în Sudul Transilvaniei, în basinul Târnavelor. *Sighişoara* e un centru mai mult hallstattian de tip alpin : farfurii de bronz cu margini late orizontale au fost găsite aci ca şi la Hallstatt. La *Şoarş* s'au găsit două coifuri de bronz de acelaş tip nord-italic ca şi cel dela *Hajdú-Böszörmény* (fig. 13) ori cel dela *Endröd* în comitatul Bekes: nimic de mirare dacă ţinem seama de marele număr de lucruri italice din Carpaţi. Alături, la *Robdav*, ca şi la *Proştea Mică* de altfel, s'a descoperit o fibulă cu arc simplu (ceva mai

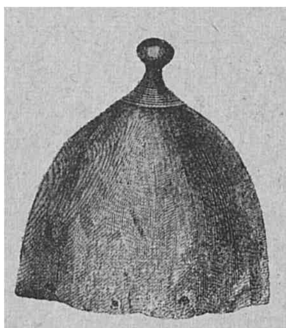

Fig 13. — Coif italic dela Hajdú-Boszormény.

recentă : 600-500 a. Chr.) de tipul hallstattian comun în regiunile noastre. Dimpotrivă, cu vasele de bronz găsite la *Şomărtin*, la Vest de Făgăraş, identice cu cele dela *Fizeşul Gherlii* (fig. 2), ne ridicăm din nou în vremurile villanoviene.

Ceeace e prin urmare absolut caracteristic pentru primele secole din mileniul I a. Chr. în regiunile carpato-danubiene, e strânsul raport de civilizaţie cu Italia şi cu Vestul illyro-celtic, adică o evoluţie analoagă aceleia care se desvoltă fie în Vestul celtic, fie în Nordul celto-germanic, exact în aceeaşi epocă. Reinecke, ocupându-se de începuturile primei epoci a Fierului

hallstattian şi de relaţiile cu Italia, a observat de asemeni elementele villanoviene, începând cu stratul Benacci I, deci pe la 1000 a. Chr., care apar la Sisak *(Siscia)* în Croaţia, Dalj în Slovenia, Hajdú-Boszormény, etc., până în Prusia şi în Transilvania şi chiar dincolo de Carpaţi, până departe spre Est şi Sud-Est. Aceste elemente erau procurate mai cu seamă pe calea comerţului atât de activ al vaselor de bronz de fabricaţie italică. Răspândirea lor era aşa de mare încât peste tot dădea loc la imitaţii în lut ars, ca cele de pildă dela *Kiskőszeg* în Pannonia sau ca cele dela *Târgul Mureşului* (fig. 10). Pe de altă parte L. Márton în pătrunzătorul său studiu cu privire la fibulele din Ungaria (dinainte de războiu: *Arch. Ért.*, 1913) a relevat o întreagă serie de raporturi strânse între regiunile carpato-danubiene şi Italia în epoca hallstattiană. Descoperirile dela *Arcalia* în jud. Someş şi dela *Abos* în comitatul Saros (fig. 14), ne arată că în Transilvania de Nord-Est, ca şi în Slovacia de Nord, lumea se servia de carele mari cu două roţi de bronz mult mai probabil în lupte, ca la Homer, decât în procesiunile în cinstea zeului Soare, aşa cum se constată în Italia, în Gallia ori în Alpii hallstattieni în Nord, unde carele sunt de forme mai greoaie şi cu roţi de dimensiuni mai mici decât cele dela Abos sau dela Arcalia, care au un diametru de 0,80 m. Déchelette e de părere că şi aceste roţi, foarte greu de făcut, din bronz şi din lemn, trebue să fi fost o specialitate veneto-illyră. răspândită prin comerţ în restul Europei *(Manuel*, II 1, p. 296). Alăturea de echivalentul metalo-ceramic Corneto-Târgul Mureşului, oferit mai sus de Kovács, Hoernes ne mai dă unul de pură orfăurărie prin exemplul veneto-dacic dela Otlaca în jud. Arad : discurile convexe de aur găsite aci şi împodobite cu figuri şi linii geometrice punctate nu sunt o lucrare venetă, ci una central-europeană, „în stil venet degenerat" *(Urge-*

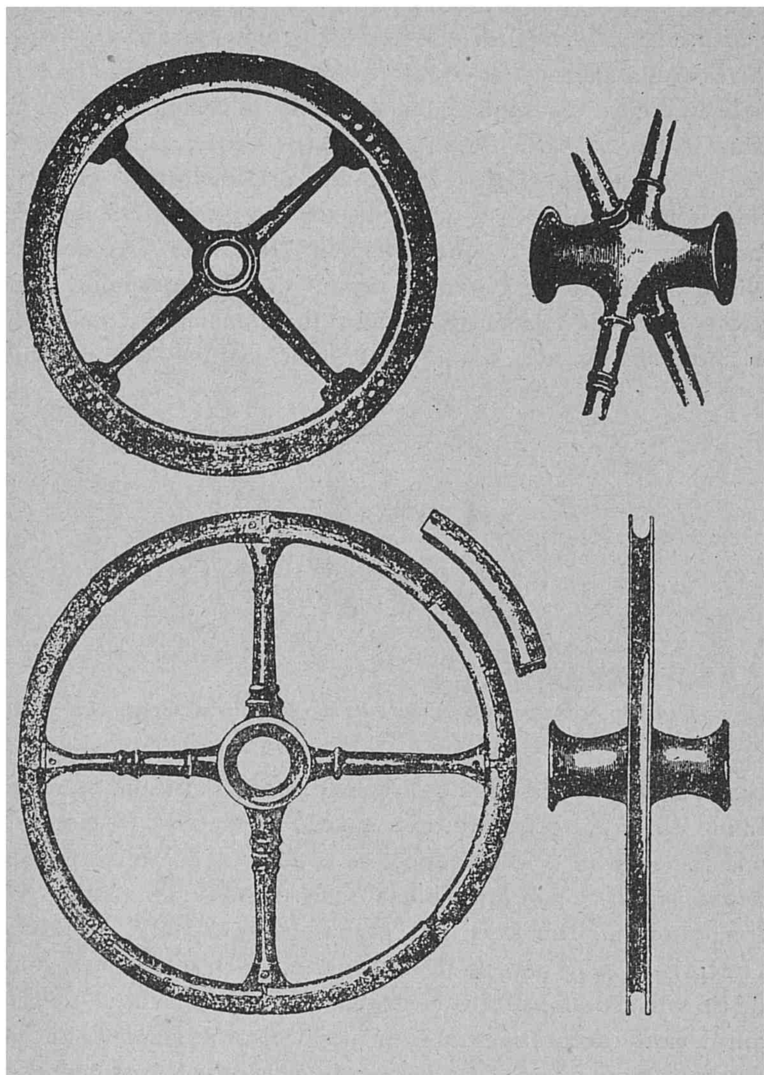

Fig. 14. — Roatele de car de luptă dela Abos şi dela Arcalıa.

schichte der bildenden Kunst [3], p. 550 şi fig. 2 şi 2 *a* la p. 549), în realitate amestecat cu motive locale, aparent înrudite cu cele dela Mycene, cel puţin după sugestiile şi comparaţiile lui L. Márton *(Arch. Ért.,* 1909, p. 405 sqq.). Vasele dela *Scarbantia* (Oedenburg) din Pannonia occidentală — de tip clasic hallstattian — se regăsesc ca profil în urnele analoage dela *Sf. Gheorghe* în Răsăritul Ardealului. Nimic mai firesc atunci când situlele originale din Italia ajungeau deopotrivă până în Danemarca sau până în Ardeal. Aceste relaţii dau unor motive ornamentale

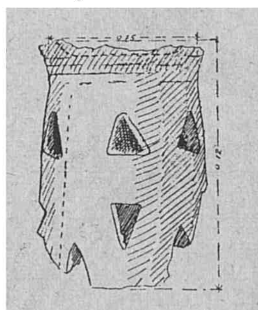

Fig. 15. — Picior de vas mare de lut dela Piscul Crăsanilor.

cum e spirala concentrică o difuziune enormă : găsim, în metal, fibule cu dublă ori quadruplă spirală deopotrivă în mormintele italice şi în cele carpatice, ca o adevărată familie de podoabe specifice unităţii hallstattiene meridionale (Italia, Istria, Ungaria, România, cu prelungiri spre Italia sudică şi Grecia) — şi găsim, pe de altă parte, pe vasele de teracotă, de tip villanovian în Italia centrală, „spiralele-ochelari", ca singurul motiv decorativ rotund în mijlocul profuziunii de incizii drepte şi unghiulare, care îl înconjură. Motivul ornamental al coarnelor lunii *(ansae lunatae, cornutae)*, foarte des întâlnite

pe mănuşile de vase hallstattiene din Vestul Peninsulei Balcanice, e tot atât de comun în Italia ca şi în Dacia. Vasele cu picior înalt, cu buza lată răsfrântă orizontal. pe care le putem considera clasice pentru epoca a doua a Fierului în Dacia, își găsesc analogii de o parte în vasele identice din Italia, de alta în Alpii hallstattieni. Iar găurile triunghiulare cu care piciorul acestor vase apare împodobit *à jour*, în Dacia, de pildă la

Fig. 16 — Placă de piatră dela Nesactium.

Fig. 17. — Placă de teracotă dela Sighişoara.

Crăsani (fig. 15), deopotrivă de altfel cu vârfurile de bronz ale stâlpilor de baldachine scythice, dela *Bucureşti* (fig. 24) şi dela *Ghernesig* (v. mai jos, p. 51), nu se regăsesc identice în Italia, dar anume variaţii decorative, ca aceea cu baza triunghiulară ea însăşi frântă în unghiu spre interior, apar întocmai, de pildă, la cutare vas-suport dela *Vulci* din sec. VIII a. Chr. (cf. D. R. MacIver, *Villanovans and early Etruscans*, 1924, p. 175, pl. 33-36) şi la clopoţeii de bronz dela *Gyöngyos*

în Ungaria de Nord. Pietrele ornamentale cu spirale dela *Nesactium* în Istria (fig. 16 : a doua perioadă hallstattiană) îşi au corespondentul, tot de caracter sacru, în masa votivă dela *Sighişoara* (fig. 17 : cam din aceeaşi vreme, în orice caz nu mult mai târzie). Zăbalele de bronz bologneze din perioada Benacci I (circa anul 1000) sunt la fel cu cele contemporane din Bronzul nostru IV. Iar cutare statuetă ithyphallică găsită la *Mária-Család* în comitatul Nyitra (Vestul Slovaciei) este identică, fie ca technică, fie ca formă, cu statuetele italice de acelaş gen, deci, zice Hoernes, e de origine italică.

De altfel, ca şi acele statuete de femei nude, care încep a deveni frecvente în Germania de Nord de pe la anul 700 a. Chr. încoace, ori ca statuetele tot de aci care ţin cu amândouă mâinile un vas dinaintea lor, în aceeaşi atitudine ca figura centrală a paterei de aur dela Pietroasa. Şi dacă se consideră ca piese autentice meridionale carul dela Strettweg din Styria, „o piesă de import italic, bogată în figuri", ori însuşi carul cu cazan dela Skallerup în Seeland (Danemarca), după Blinkenberg fabricat „etrusc" ajuns în Nord pe la 800 a. Chr. pe drumul comercial din Italia într'acolo, dimpotrivă obiectele de podoabă găsite în comitatul Tolna din Ungaria de Sud-Vest par a fi, după observaţiile judicioase ale lui Hadaczek (cf. *Römische Mitteilungen*, XXI (1906), p. 387 sqq.), numai imitaţii, cu totul libere şi foarte puţin îndemânatece, după modele de orfăurărie etruscă. Reinecke observă, în aceeaşi ordine de idei, că situla dela Kuffarn în Austria de Jos şi situla Arnoaldi din Bologna aparţin aceleeaşi familii de produse industriale *(Zur Kenntniss der La Tène Denkmaler*, etc. în *Mainzer Festschr.*, 1902, p. 76 sqq.), după cum carafa de teracotă dela Matzhausen în Palatinatul de Sus (Lindenschmidt, *Altertumer unserer heidnischen Vorzeit*, V, p. 282, fig. 2)

nu e o lucrare influențată de vreun vas rhodian ori corinthian similar ci e lucrată după o situlă italică având o friză cu animale, ca de altfel și teaca de spadă, figurată, dela Hallstatt, ori mai ales ca nenumăratele fibule de tip *Certosa* din întreaga Europă centrală și sud-estică. Insăși fabricatele etrusce de *bucchero* se regăsesc imitate în Nordul Alpilor într'o vreme destul de recentă, în sec. IV a. Chr. sau chiar mai târziu. De altfel vedem în prima perioadă La Tène cum vechile bronzuri italice din sec. VIII a. Chr. sunt imitate ca o marfă foarte preferată pentru a fi exportate la indigenii din Nord și din Nord-Est, vecini direcți cu Italia.

Firește, marele centru de cultură indigenă sud-est europeană în toiul vârstei Fierului se află în zona de Sud-Est a culturii hallstatiene, pe țărmurile Adriaticei. Numai acolo, în semicerc de jur împrejurul fundului Adriaticei, există sculptură în piatră : la *Novilara* în Picenum, la *Bologna* în Emilia, la *Este* în Veneția, la *Nesactium* în Istria, la *Ripač* lângă Bihać în Bosnia de Nord-Vest. Acolo se văd acele burguri ale Istriei numite *castellieri*, construite după un sistem de origine din Sud-Est, nu megalitic și mai puțin în *opus quadratum*, totuși destul de regulat și foarte rezistent, cu ziduri înalte de câțiva metri. Ținând seama de descoperiri, viața a început acolo încă din neolitic, dar armele de bronz și ceramica „arată că viața nu numai a continuat în vremea Bronzului, dar că a avut cea mai mare înflorire a ei în vârsta Fierului, ceeace ne e confirmat și prin necropolele de cremațiune aflate câteodată chiar lângă *castelliere*" (cf. A. Della Seta, *Italia antica*, p. 62).

Astfel, peste diferențierile ce se stabiliseră în vârsta Bronzului între Vestul Peninsulei Balcanice de o parte, Pannonia de alta și regiunile „thrace" carpato-danubiene de a treia, vârsta Fierului restabilește unitatea culturii italo-danubiene

din Liguria şi din Apulia până în Carpaţii nordici, în Moldova şi chiar în Ucraina. Cauzele capitale ale acestei unificări fuseseră : în primul rând extraordinarul avânt industrial şi comercial al Italiei de Nord-Est, cu splendida ei industrie de bronzuri artistice ; apoi fenomenul analog din regiunea siderurgică a Alpilor Norici, cu o industrie a bronzului aproape tot atât de însemnată ca cea, care îi este proprie, a fierului ; în sfârşit reluarea, în chip și mai activ de cât în vârsta Bronzului, a comerţului de ambră, care acuma nu se mai aducea din Iutlanda, ci din Prusia orientală.

La venirea lor la Dunărea mijlocie — către 700 a. Chr.— Scythii au găsit prin urmare şi au turburat adânc o cultură locală foarte caracteristică, pătrunsă de elemente italice şi veneto-illyre. Care era această cultură şi cărui popor îi va fi aparţinut?

Ultima perioadă a Bronzului carpatic — „le bel âge du bronze" — prelungire perfect organică şi liniştită a Bronzului III local, *se termină abia după invazia iraniană în Carpați* : cutare formă a Bronzului recent se mai întâlneşte încă alături de obiecte „scythice". *A existat deci* o *evoluție culturală continuă în aceste regiuni cel puțin cu începere dela 1400 a. Chr* Dacă această liniște, deci stabilitate culturală, și foarte probabil și etnografică, a început de asemeni încă din a II-a perioadă a Bronzului carpato-danubian, n'aș putea-o afirma, însă posibilitatea rămâne deschisă. Momentan faptul nu ne interesează direct. Intre 1400 şi 700 a. Chr. constatăm prin urmare în regiunile carpato-danubiene, prin studiul topografic al aşezărilor, ca şi prin studiul tipologic al depozitelor ascunse dinaintea năvălirilor, un şir de fapte de istorie şi de civilizație locală, care ar putea fi formulate pe scurt precum urmează.

Viața socială şi politică a indigenilor din imensa regiune

care se întinde între Boemia, Ucraina, Dalmaţia şi Bulgaria prezintă fenomene sociale şi politice foarte asemănătoare celor din „Evul-Mediu" acheo-mycenian. In urma experienţei pe teren, în mediul archeologic al epocei respective, am dobândit convingerea că *Iliada* şi *Odysseia* ar putea servi să ilustreze multe capitole ale protoistoriei băştinaşilor din Carpaţi. Iată, într'adevăr, câteva note caracteristice.

Bronzul e, ca şi aurul, rar şi scump. Nu e întrebuinţat atât pentru *unelte*, cât pentru *arme* şi *podoabe*. Se găseşte rar în aşezările acestei epoci: motiv pentru a conclude că era puţin întrebuinţat de către massa poporului de atunci. Dar acelaş popor de ţărani dovedeşte prin ceramica sa, pe care pământul ne-a păstrat-o, gustul pentru frumos şi chiar bună-stare: e probabil că ţesăturile şi broderiile din acea vreme erau şi mai bogate decât ceramica în motive decorative frumoase. Intr'adevăr, figurinele de lut ars din Bronzul II—III ne-au păstrat adevărate modele în miniatură ale vestmintelor de atunci şi ale broderiilor lor. Pe viitor cercetătorul va trebui să compare costumele thrace reprezentate în vremea clasică pe vasele greceşti cu hainele idolilor din Bronzul carpato-danubian.

Dar adevăratul lux şi adevărata înflorire artistică sunt de căutat la clasa nobilă, la războinicii seniori cari stăpânesc asupra poporului de ţărani. Burgurile lor sunt aşezate pe înălţimi, nu prea izolate, ci în apropierea câmpiilor şi platourilor roditoare, de multe ori pe un simplu deal ori pe o insulă în mijlocul unui râu sau unui fluviu. Aceste burguri sunt întărite de obiceiu cu simple valuri de pământ bătut, câteodată poate şi cu ziduri, construite neîndemânatec cu blocuri neregulate, mari, aşezate unul peste altul fără legătură de var, întocmai ca în epoca de Fier celtică. Războinicii, înarmaţi cu spede, pumnale

şi lăncii, apăraţi cu platoşe şi cu scuturi, având coifuri şi cnemide, luptă şi pe care de războiu cu două roate, asemenea eroilor achei. Însă ceeace îi încântă în cel mai înalt grad e împodobirea trupului cu brăţări, colane, inele, etc. şi găteala hainelor cu tot felul de aplice, nasturi şi pendentive fixate pe stofă. Mantiile şi tunicile sunt prinse cu fibule nesfârşit de variate ca tipuri şi ca mărimi (foarte caracteristice

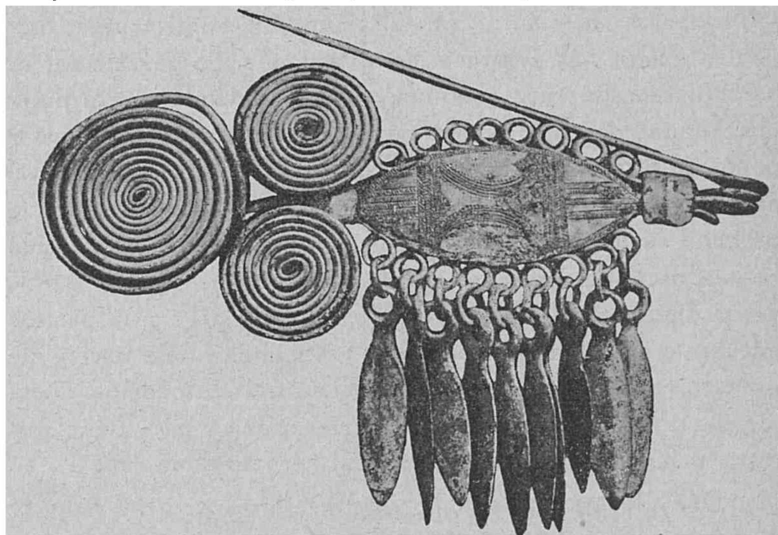

Fig 18 — Fibulă de bronz de tip carpatic, găsită la Suseni în jud Mureş

sunt cele cu mai multe spirale sau cu „scut" şi cu multe spirale (fig. 18) de dimensiuni adesea aproape de necrezut: peste 30 cm. lungime). Cingătorile lor sunt împodobite cu plăci de metal cu desenuri mai mult geometrice gravate sau obţinute *au repoussé*. Hamurile şi frâele cailor sunt de asemeni încărcate mult cu aplice şi cu podoabe de metal. Femeile poartă cercei de bronz şi de aur de forme foarte variate, inele de câr-

lionţi, ace de cap, diademe, paftale de cingători, precum şi discuri ornamentale, pentru a nu mai vorbi de celelalte găteli de corp ca brăţările, colanele, inelele, fibulele, etc., pe care le folosesc deopotrivă cu bărbaţii.

Cei foarte bogaţi (ca „Atrizii" din lumea myceniană) au toate aceste podoabe în aur pur (aurul nativ al Ardealului, puţin cam deschis la culoare din pricina argintului care intră în compoziţia lui), precum tot de aur sunt şi vasele lor de zile mari (vezi tezaurele din *Bihor* (fig. 8), dela *Bua* (fig. 7) şi dela *Vălci-Trăn* lângă Plevna). Seniorii cu averi mai modeste (ca Ulysse sau Nestor în Sud) poartă însă podoabe tot de bronz ca şi armele.

O singură unealtă rurală se găseşte peste tot în depozitele vârstei de Bronz : *secerea*. E o dovadă, credem, că seniorii evului-mediu carpatic al Bronzului erau mai ales *mari agricultori,* iar nu numai proprietari de turme mari şi crescători de cai, ca Thracii sudici. Déchelette a exprimat chiar hipoteza că *secerea* ar fi fost inventată de către Carpato-Danubieni (*Manuel,* II 1, p. 17 sqq. ; după părerea sa: Thracii din „Ungaria"). E în orice caz foarte probabil, având în vedere numărul mare de securi din depozitele noastre din epoca Bronzului, că le folosiau şi ţăranii.

Ca şi în Apusul celtic sau în Nordul germanic, aşa şi în Carpaţi, clasa stăpânitoare credea în zei cereşti : printre ei de sigur şi zeul Soarelui cu simbolele lui : discul, roata, barca, lebăda — acel *Apollo Hyperboreul* de care povestesc legendele elene în legătură cu cultul Soarelui şi al Lebedei la neamurile de Miazănoapte. Cred dimpotrivă, după idolii de pământ sau bronz, reprezentând oameni şi animale şi în special figuri feminine, găsiţi în aşezările vârstei de Bronz, că poporul de jos avea puternice simpatii pentru cultele chthoniene.

Nu e nevoie, pentru a admite această dualitate religioasă, să presupunem şi o diferenţă de origine etnică la cele două clase sociale ale Carpato-Danubienilor. Ci, ca şi în Sudul elenic, trebue să ne gândim că poporul de jos s'a lăsat mult mai uşor influenţat de cultele străvechi locale, ale *aborigenilor preindoeuropeni* din cea mai îndepărtată perioadă a Neoliticului. Indoeuropenii stabiliţi apoi în regiunea Carpaţilor peste aborigeni au primit fireşte (şi documentele sunt categorice în această privinţă în Grecia helladică şi în Creta minoică) numeroase credinţe şi superstiţii de la aceştia. Treptat, ca şi în Grecia, aborigenii au fost desnaţionalizaţi. Dar cultul lor principal pentru Marea Zeiţă subpământeană, a rodirii, a vegetaţiei şi a morţii a fost păstrat cu statornicie şi de către nouii veniţi.

Când apoi, pe la 1000 a. Chr., negustorii italo-illyri au început să aducă şi la Carpato-Danubieni, întocmai ca în Europa centrală şi vestică, produsele frumoasei industrii de bronz atestine, villanoviene şi etrusce, clasa nobilă din Dacia s'a grăbit să cumpere nu numai ciste şi situle, căldăruşe şi cupe, dar şi, mai ales, armuri în noul stil: pieptare, coifuri, cnemide, etc., cu caracteristicele ornamente în relief *au repoussé* ori plate obţinute prin linii punctate sau gravate. După modelele nouă, italo-hallstattiene, făurarii de bronz locali modificară şi ei, de pildă la *Spălnaca* pe Mureş, la *Fizeşul Gherlei* pe Someş ori la *Guşteriţa* lângă Sibiu, motivele decorative ale cingătorilor (fig. 6), ale paftalelor, aplicelor şi discurilor de bronz, ba chiar, pe ici pe colo şi ale armelor, iar olarii din Carpaţi reproduceau în lut vasele de metal care le veniau din Sud-Vest.

Reese astfel că locuitorii Carpaţilor încep mileniul I a. Chr. în bună pace şi cu deplină înflorire a vieţii lor economice.

Nu cunoaştem încă amănuntele evenimentelor întâmplate între anii 900 şi 600 a. Chr. Dar ceeace e sigur, e absenţa aproape totală a armelor şi a celorlalte obiecte hallstatiene de *fier* în Carpaţi. Primele arme de fier, care apar aci, sunt pumnalele şi spedele scurte, scythice. Acest fenomen nu poate fi fără un anume sens mai adânc.

Intr'adevăr, când Cimmerienii, împinşi de către Iranienii din stepa caspică, şi-au început pe la 1000—900 a. Chr. migraţiile lor spre Caucaz şi Armenia, pe de o parte, spre Carpaţi şi Balcani pe de alta, Dacia a suferit foarte puternice turburări şi multe tezaure, de bronz şi de aur, au fost atunci îngropate de frica acestor năvălitori. *Totuşi, bunăstarea localnicilor din Carpaţi a continuat fără prea mari zguduiri :* dovada cronologică hotărîtoare e în descoperirea de obiecte autentice din perioada a IV-a a Bronzului împreună cu lucruri scythice, de pildă la *Aiud*. Iar o altă dovadă, de un caracter mult mai general, de natură stilistică, vine în sprijinul celei dintâi în chip hotărîtor : este alcătuirea tocmai în vremea dintre 900 şi 600 a. Chr. a unui stil propriu, carpatic, de podoabe de aur, găsite între Dunărea mijlocie şi Nistru. Am examinat foarte de aproape, cu alt prilej, în *Getica* (p. 324 sqq.), evoluţia orfăurăriei carpatice şi cele două tendinţe de o potrivă de originale, pe care le-a manifestat cam în acelaş timp : 1° tendinţa conservativă, locală, de caracter geometric, aşa cum purcede din arta Bronzului III şi 2° tendinţa inovatoare, theriomorfă, a influenţelor cimmeriene şi în general orientale. A doua direcţie a fost destul de slabă şi cu manifestări încă rare înainte de 700 ; dimpotrivă, direcţia conservativă s'a dovedit foarte statornică, determinând stilul carpato-danubian până la venirea Celţilor.

Catastrofa marei culturi a Bronzului în regiunea Carpaţilor nu s'a întâmplat, prin urmare, decât după 700. Şi spedele de fier *scythice* arată cine au fost, măcar pentru un timp, biruitorii. Frumos împodobiţii cavaleri medievali ai Bronzului IV dacic au fost doborîţi de pe carele lor de războiu de către călăreţii năvalnici ai stepei, cari răniau de departe cu săgeţile lor cu vârfuri de bronz pe luptătorii europeni obişnuiţi să se bată de aproape întâiu cu lancia, apoi cu spada. Biruitorii erau Iranieni foarte amestecaţi cu elemente turanice, ca şi descendenţii lor contemporani, din aceleaşi ţinuturi, în Turkestanul actual. Aduceau cu ei primitivismul vieţii nomade, anarchia hoardei mereu vagabonde. Dacia s'a resimţit de năvala lor într'un chip aproape tragic, după cum vom arăta în capitolele următoare.

Biruitorii se numiau Scythi, Agathyrsi, Sigynni, etc. Herodot ne asigură însă că Agathyrsii din Ardeal erau cam un fel de Thraci. Pentru a se thraciza ei trebue să se fi aflat aci de foarte multă vreme, căci analiza faptelor istorice desvoltată până aci ne-a demonstrat că, de la 700 mergând tot înapoi până la 1400 a. Chr., cultura Carpaţilor este neîntreruptă. Această concluzie nu e deloc revoluţionară: archeologii preistorici şi protoistorici ca Déchelette, H. Schmidt, Schuchhardt, au exprimat-o demult ca un postulat. Dar argumentele lor erau mai mult sporadice şi ca atare puţin hotărîtoare. Cercetarea *întregei* culturi a Bronzului târziu din regiunile carpato-danubiene, în desvoltarea ei organică, nu se făcuse încă. Am citat aci numai rezultatele ; altundeva am dat materialul [1])
Cred că nu ne mai e îngăduit să punem la îndoială că poporul

[1]) *Getica*, p 289 sqq

pe care îl cunoaştem mai pe urmă sub numele probabil iraniene, de *Daci* sau *Geți*, şi care era de neam thracic, a locuit în Carpaţi încă de pe la mijlocul mileniului II a. Chr.

Villanovienii au constituit prin urmare primul val italic în Dacia, iar a IV-a perioadă a Bronzului carpato-danubian a fost prima epocă de occidentalizare a acestor regiuni.

II

CARPATO-DANUBIENII ŞI SCYTHII

Am reţinut că pe la 1000 a. Chr. țările carpato-danubiene erau locuite de către Thracii din Nord şi că civilizația care încă mai domina acolo era tot aceea a Bronzului, a cărei ultimă şi cea mai strălucită perioadă (a IV-a) abia începea. In continuitate teritorială cu Thracii din Carpați locuiau în toată Rusia meridională, dela Nistru și până la Cuban, Cimmerienii. După ultimele păreri acest popor pare de asemeni să fi aparţinut familiei thrace; dar locul rămâne deschis şi pentru alte hipoteze. Cultura Bronzului reprezentată de Cimmerieni se asemăna mult cu a Thracilor din Carpați. Se pare că încă din secolul al XVI-lea a. Chr. Cimmerienii se stabiliseră în Nordul Mării Negre.

Cam în aceeași vreme — 1600 a. Chr. — încep însă şi marile migrațiuni ale Arienilor-Iranieni din Asia Centrală spre Vest; mai întâiu spre Mesopotamia, Syria și Asia Mică unde sunt constatați încă din secolul XV în textele cuneiforme, — apoi pe la Nordul Mării Caspice, în stepa Rusiei meridionale. Rostovtzeff e de părere că Scythii din stepa rusă sunt prezoroastrici. Vasmer a încercat să demonstreze că limba acestor Scythi e preavestică. Dar Eduard Meyer a dovedit cu documente assyriene că Zoroastru n'a trăit în sec. VII sau VI, ci cel mai târziu pe la 1000 a. Chr., dacă nu chiar mai înainte. Pe de altă parte, în toiul ofensivei cimmeriene spre

Miazăzi, prin defileurile Caucazului, vedem la acest popor regi cu nume iraniene, ca *Sandakšatru, Teušpa*, ori poate chiar *Dygdamis* [1]).

Prin urmare părerea curentă după care Scythii ar fi luat contact cu Cimmerienii abia în sec. VIII nu mi se pare suficient de concordantă cu faptele. Ceeace e însă mai curios e că avem chiar o dată cronologică antică pentru începutul năvălirilor cimmeriene (care erau produse de presiunea exercitată de Iranieni dinspre Caspica): anul 1076 al cronologiei Eusebiene, foarte potrivit cu indicaţiile de alt ordin enumerate mai sus şi care toate duc la concluzia că migraţiile ariene spre Apus, începute încă de pe la 1600 a. Chr., vor transplanta şi pe Iranieni, atât în Sud-Estul cât şi în Nordul Mării Negre, cu mult înainte de anul 800.

E adevărat că resturile archeologice scythice — databile — nu se constată în Sudul Rusiei decât începând din sec. VII, iar răspândirea iraniană în Europa răsăriteană şi centrală e deplină până la Oder, la Adriatica ori în Thracia abia în sec. VI a. Chr. Dar prezenţa Scythilor în Europa centrală se verifică tot în sec. VII. Rezultă dar că „fenomenul scythic" a trebuit să-şi ia avântul cu mult înainte de sec. VII pentru a se afla pretutindeni în acţiune, şi în acelaş timp, pe un teritoriu atât de întins. De altfel acelaş caz se întâmplă cu Sarmaţii: aceşti noi Iranieni se găsesc pe Don cu mult înainte de sec IV a. Chr., iar pe Dunăre abia în sec. II-I. Cel puţin *tot trei secole* le vor fi trebuit şi Scythilor pentru migraţia lor de la Caspica şi de la Volga până în Carpaţi şi până la Tisa.

O parte din tezaurele ultimei perioade a Bronzului car-

---

[1]) Cazuri asemănătoare cu regi traci cu nume iraniene se vor repeta în Dacia în sec VI a Chr

pato-danubian trebue să fi fost îngropate pe vremea invaziilor scythe. Descoperiri aproape simbolice ne confirmă acest fapt: de pildă oglinzi greco-scythice cu motivul ornamental al cerbului „siberian" au fost găsite împreună cu securi *à douille* din Bronzul IV, şi aşa mai departe.

Nomazii scythi, cari împingeau înaintea lor spre Vest pe Cimmerieni şi apoi pe Thracii din Carpaţi, aduceau cu ei fierul, aduceau o civilizaţie specifică şi o artă adânc influenţată de elemente elene archaice şi asiatice. Mulţumită acestor caractere esenţial deosebite de formele europene ale civilizaţiei fierului, urmele trecerii Scythilor au putut fi stabilite pretutindeni cu siguranţă, aşa încât putem ridica harta aşezămintelor scythe din sec. VII-IV a. Chr. nu numai în Rusia meridională, ci şi în Europa centrală şi sud-estică.

Intr'adevăr, până în sec. VIII întreaga regiune carpato-danubiană se găseşte încă în plină epocă a Bronzului, pătrunsă, precum am arătat în capitolul precedent, de numeroase infiltraţii occidentale ale primei epoci de Fier italice ori hallstattiene. Dar, deodată, legătura cu Occidentul se rupe şi nu mai găsim la Răsărit de Dunărea pannonică decât slabe urme din a doua perioadă hallstattiană. De altă parte Scythii înşişi nu înlocuesc aproape cu nimic strălucirea distrusă: bogăţia mormintelor scythe din Rusia de Sud e necunoscută în teritoriul carpato-danubian. *Epoca scythă* din această regiune va fi un adevărat *hiatus* între vechia şi frumoasa civilizaţie indigenă a Bronzului şi renaşterea getă din a doua epocă a Fierului, pe bază locală, dar adânc influenţată de elementele celtice.

Antichităţile scythe nu sunt egal răspândite peste tot teritoriul carpato-danubian; sunt chiar vaste întinderi pe care lipsesc cu totul. După cercetările făcute până acum putem deo-

sebi trei grupuri compacte de localități cu resturi iraniene Nordul Ungariei, Sudul Ardealului şi câmpia munteană.

Descoperirile făcute în comitatele din Nord-Estul Ungariei actuale : Abauj, Bereg, Szabolcs, Hajdú, Borsód, Nógrád, Heves, Pest şi chiar dincolo de Dunăre, în Pannonia, în Gyor, Komorn și Zala, dovedesc o reală stăpânire scythă în marea câmpie a Tisei superioare timp de secole, începând din a doua perioadă hallstattiană şi, foarte probabil, până la sosirea Celților ale căror avangarde sunt semnalate în comitatul Borsód pe cât se pare încă de la sfârşitul sec. V. Morminte izolate şi necropole întregi ca cele dela *Pilin* în comitatul Nógrád ori de la *Gyöngyos* în Heves, au dat material scythic autentic : stilul modestelor podoabe de bronz pentru carele sau pentru hamurile scythice se arată totuşi mult mai înrudit cu al obiectelor analoage din Rusia, decât cu al obiectelor din Ardeal. Lucru foarte explicabil dacă ținem seama că între grupul scythic din Nordul Ungariei şi cel din Sudul Ardealului nu există nicio legătură şi niciun contact şi că foarte probabil Scythii din Nordul Ungariei reprezintă o ramură a marelui curent de migrație care, prin Basarabia de Nord, prin Bucovina, prin Galiția şi prin Silezia, s'a rătăcit până în Luzația brandeburgheză la *Vettersfelde*. Scythii din Nordul Ungariei şi-au găsit drum spre câmpia Tisei prin pasurile Slovaciei actuale şi în primul rând prin acela dela Iablonița, care îi conducea pe Tisa la vale până în şesul Dunării mijlocii. Cutare vas grec archaic de bronz, ca hydria găsită la *Bene* în comitatul Bereg (fig. 39), a trebuit să urmeze acelaş drum spre a ajunge din aceeași lume elenică dela Marea Neagră până în Slovacia.

Odată cu acest mare val al migrației iraniene prin Nord sosia un alt val, mai larg, tot prin pasurile Carpaților, dar direct dinspre Răsărit : adică, prin Basarabia şi prin Moldova

de Sud, prin trecătorile Carpaților moldoveneşti (în special pe la Oituz) şi prin văile Mureșului şi Oltului. Acest val ajungea şi se răspândia în văile largi ale râurilor din Ardealul de Sud, fără să atingă partea de Nord a țării. In adevăr, se poate observa că antichitățile scythice abundă mai ales în județele Trei Scaune, Odorheiu, Mureş, cele două Târnave şi Alba, nefiind necunoscute nici în județele Braşov şi Sibiu. Mormintele din această regiune, foarte numeroase, n'au dat totuşi nimic analog bogățiilor din Rusia de Sud. Inventarul e foarte sărac : alături de scheletul îngropat fie întins şi cu fața în sus, fie închircit, câteva vase (cupe, străchini, destul de adesea şi oale bitroncoconice) de factură primitivă şi de forme caracteristice, dar nu străine în regiunile noastre, un pumnal de fier, lăncii de fier, vârfuri de săgeți de bronz ; câteva brățări ori colierе de bronz, mult mai rar oglinzi de bronz (în mormintele de femei). Incolo aproape nimic. Obiecte ca spada dela *Dobolu de Jos* (fig. 19), de tipul hallstattian al marilor spede de fier cu antene, strâns înrudit cronologic cu spada cea mare cu antene dela Ki icky din Boemia, dar având ornamente orientale zoomorfe, evident scythice, sunt extrem de rare. De asemeni, vârfurile de stâlpi de baldachine dela *Ghernesig* în valea Mureşului superior, sunt destul de izolate: Scythii din câmpia munteană par să fi întrebuințat mult mai curent decât frații lor din Ardeal carele de procesiune şi numai în Muzeul din Bucureşti sunt mai multe resturi de asemenea care (fig. 24) decât în toate colecţiile de peste munți. Oglinzile de bronz cu mânerul decorat cu motivul zoomorf al cerbului închircit, aşa cum ne apare din Siberia până în Ardeal, par să fi fost de origine olbiană. Acolo găsiau Scythii din împrejurimi cu preț ieftin manufacturile cele mai felurite lucrate după gustul lor. Relațiile comerciale ale Olbienilor cu Scythii din Ardeal trebue să fi fost foarte intense

şi în orice caz mult mai neîntrerupte decât cu celelalte regiuni barbare din Vest şi din Nord. In adevăr singurele ştiri exacte despre Scythii din Dacia sunt cele privitoare la Agathyrsii din

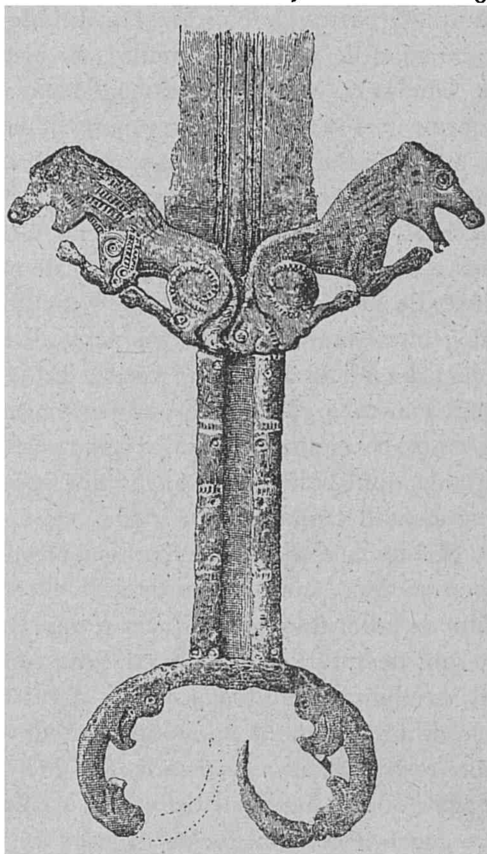

Fig. 19. — Manerul unei săbii scythice găsite la Dobolii de Jos în jud. Trei-Scaune.

Ardeal. Se ştia la Olbia în secolul V că aceştia aveau obiceiuri thrace, adică erau cu totul desnaţionalizaţi, că locuiau în va-

lea Mureşului, ceeace se confirmă excelent şi prin săpături, că erau foarte bogaţi în obiecte de podoabă de aur, ceeace rezultă şi din descoperirile din Ardeal, nu în mormintele cavalerilor rătăcitori scythi, ci în depozitele hallstattiene ale indigenilor, peste cari Scythii desnaţionalizaţi au constituit foarte repede clasa conducătoare, în virtutea dreptului de cucerire.

Un al treilea val scythic s'a răspândit peste toată câmpia

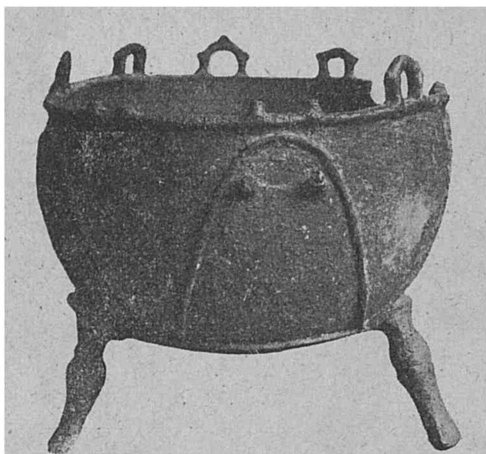

Fig. 20. — Cazan scythic de bronz dela Scorţaru

munteană şi pare să fi trecut şi mai departe în valea Savei, atingând chiar Adriatica. Numele propriu iranian care se potriveşte cu neamurile care au luat parte la această migraţie meridională e acela al Sigynnilor, păstrat tot la Herodot şi corespunzând destul de exact din punct de vedere geografic cu datele obţinute prin descoperirile archeologice. Cum aceste descoperiri au fost în mare parte inedite sau rău interpretate până la apariţia cărţii noastre despre Geţi (*Getica*, p. 9 şi

urm.), e folositor să le enumărăm aci pe scurt. De la *Scorțaru*, în județul Brăila, Muzeul din București posedă un mare cazan hemisferic de un tip vechiu scythic, cu un diametru de 0,65 m., cu opt toarte verticale puse pe marginea vasului și două orizontale lucrate după felul grecesc ca la hydriile de bronz (fig. 20). Gândit la început ca orice cazan scythic, cu un

Fig 21. — Statuetă de bronz a zeiței Anaitis, găsită la Năeni în jud. Buzău (din profil și din față).

singur picior ale cărui urme se văd, cazanul nostru a primit totuși, în cele din urmă, trei picioare după modelul tripodelor grecești. Dela *Năeni*, în jud. Buzău, avem un grup de bronz (fig. 21) care la origine era constituit din trei figuri, din care una, feminină, centrală, călare pe un leu, și celelalte două, masculine, întovărășind pe jos figura centrală (figura din dreapta s'a pierdut, dar resturile păstrate ne permit s'o reconstituim). E, fi-

reşte, *Anaitis* cu cei doi acolyţi divini de care vorbeşte Strabo (XI, 8,4 = p. 512).

Un tumul dela *Bălănoaia*, lângă Giurgiu, săpat de ţărani, a dat un *lebes* ionic din sec. V a. Chr. de factură grecească dar de întrebuinţare barbară (fig. 22-23). Tezaurul de mici inele de aur tăiate în mărimi diferite după un sistem ponderal atribuit de către Sutzu normei ponderale a Cyzicului, găsit la *Turnu-Măgurele*, cuprinde şi manşoane şi fragmente de tuburi de aur de stil şi de întrebuinţare scythică, aparţinând probabil

Fig. 22. — Basin de bronz dela Bălănoaia lângă Giurgiu

unor stâlpi de baldachine sau unor sceptruri. Intr'o localitate nedeterminată de lângă Craiova, s'a găsit în 1917, în timpul ocupaţiei germane în România, un frumos tezaur de argint, consistând din diverse aplice, mai ales pentru hamuri (fig. 25); tezaurul a fost luat de Germani şi dus la Berlin [1]).

---

[1]) A fost retrocedat în ultimii ani; acum e la Muzeul din Bucureşti. *Nota trad.*

Schuchhardt a publicat numai două bucăţi în cartea sa *Alteuropa*, p. 332 : aplicele dela Craiova sunt absolut identice

Fig 23. — Detaliu de pe mânuşa *lebes*-ului dela Bălănoaia un cap de silen

Fig. 24. — Podoabă de stâlp de baldachin scythic

cu cele dela Krasnokutsk pe Nipru publicate de Minns, în opera sa *Scythians and Greeks*, p. 167 şi 267. Dela *Poroina*

în Mehedinţi avem un rhyton de argint din aceeaşi familie industrială greco-iraniană ca şi rhytonul dela Panticapaeum publicat în *Antiquités du Bosphore Cimmérien* şi în *Antiquités de la Russie Méridionale* a lui Kondakov și Tolstoi.

Din Muzeul din Bucureşti putem enumera şi alte obiecte scythice, provenind din localităţi necunoscute, sigur însă din câmpia munteană. Mai întâiu cele patru vârfuri de stâlpi de baldachine, de bronz, cu figuri de cervidee închircite pe vârfuri de conuri ajurate cu găuri triunghiulare (fig 24). Aceste conuri, situate în vârful stâlpilor ce suportau baldachinele, aveau în interiorul gol o bobiță de metal liberă, care în timpul mersului carelor făceau un sgomot ca de clopoţei. Mai putem menţiona apoi un vârf de stindard de bronz în formă de hippocamp : motiv foarte comun în arta greco-scythă ; o placă de bronz lucrată *au repoussé* în stil grec, care a servit poate de aplică pe un gorytos scythic de lemn ; o figurină de bronz a unui berbec închircit, pentru care se poate găsi analogia cea mai perfectă în figurile de berbeci de la capetele unei brățări de aur din tezaurul dela Amu-Daria (foarte probabil din sec. IV a. Chr.) ; o chiotoare de bronz în formă de cap de iepure: motiv zoomorf foarte comun în arta scytho-ionică (forma chiotoarei însăși se regăsește identică în Rusia) şi în sfârşit alte figurine şi aplice asupra cărora nu mai insistăm spre a nu lua prea mult din spaţiul acestui capitol. Pătrunderea iraniană în toată câmpia munteană este perfect documentată prin monumentele citate până aci.

Paralel cu al treilea val scythic care a năpădit Muntenia, un al patrulea val acoperia Dobrogea şi Bulgaria, precum şi toată Thracia până la Rhodope. Morminte scythice foarte bogate din Bulgaria centrală şi meridională, săpate în ultimul

timp, au dat la iveală obiecte de artă greco-scythică de cel mai autentic caracter pontic şi transcaspian, oferind astfel proba decisivă a originii acestor tipuri. Cât despre obiectele de artă greacă pură (archaică, clasică şi elenistică), de aur, de argint sau de bronz, e un fapt general de protoistorie europeană că apar pretutindeni, în Scythia ca şi în alte părţi, ca întregire naturală, de origine comercială, a inventarului industrial autochton sau amestecat. Mormintele dela Brezovo şi

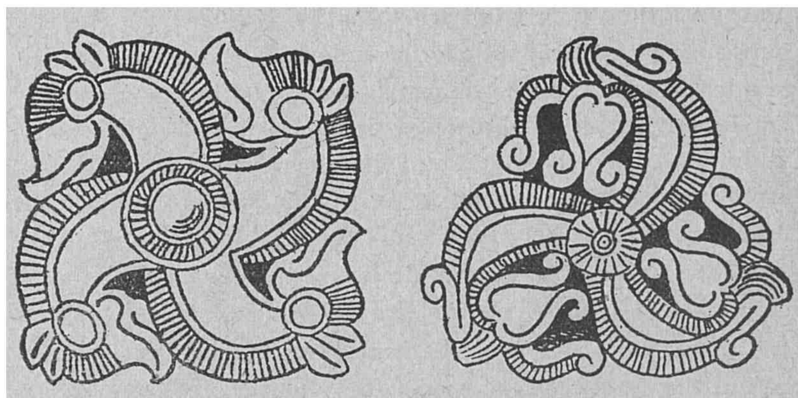

Fig. 25. — Obiecte de podoabă din tezaurul dela Craiova (Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti).

Panaghiurişte în districtul Plovdiv, dela Bedniacovo în Cirpan şi dela Radiuvene în Lovcea, par să conţină adevărate inventarii regale ca cele din Rusia meridională. Nu ştiu dacă posesorii lor au fost Scythi sau cumva Thraci : e foarte posibil ca să ne aflăm înaintea unor inventarii de morminte ale unor principi thraco-scythi din sec. IV a. Chr., vreme în care presiunea nomazilor iranieni de neam sarmatic devenind prea puternică pe Don, triburile scythe dela Nipru şi de la Bug

își reiau mișcarea spre Sud-Vest (cazul lui Atheas), ceeace provoacă o recrudescență a scythismului și în lumea thracă.

Comparând acum cele patru regiuni scythice din Europa centrală și sud-estică : Ungaria-Slovacia, Ardealul, Muntenia și Bulgaria, trebue să reținem un fapt de cea mai mare însemnătate : intensitatea calității scythice a monumentelor se accentuează pe măsură ce ne apropiem de marea caldă. In Carpații de Nord scythismul nu e decât un simplu incident local și trecător. In Ardealul de Sud scythismul, deși destul de bine reprezentat ca număr de fapte, nu ajunge să-și imprime caracterul specific în a doua parte a primei epoce de Fier locale. In Muntenia unitatea de civilizație iraniană cu stepa rusă se pronunță cu destulă insistență. Bulgaria, în sfârșit, nu mai lasă nicio îndoială asupra identității cantitative și calitative a iranismului de la Tanais până la Hebru. Credem că singura concluzie posibilă e de-a admite că migrațiile scythice au avut acelaș curs ca și cele mai bine cunoscute din vremurile mai apropiate de noi : cea sarmatică, cea gothică, cea bulgară, etc., adică într'o direcție mult mai accentuată spre Peninsula Balcanică decât spre Europa centrală.

Dar aceste generalități nu sunt de ajuns. Trebue să examinăm mai de aproape fenomenul scythic în Ardeal, unde învățații contemporani sunt aproape toți de acord în a da iranismului o așa de mare importanță, încât toată prima vârstă a Fierului carpatic e numită epoca scythică a culturii carpato-danubiene.

Am arătat în primul nostru capitol că lumea carpato-danubiană se găsia la sosirea Scythilor, pe la 700 a. Chr., în plină evoluție spre aspectul occidental al epocei de Fier și că de altfel toată perioada a IV-a a Bronzului carpatic fusese adânc pătrunsă de formele primei epoci de Fier italice și alpine.

Scythii întrerup relațiile cu Vestul. Ei își aduc propriile lor forme din vârsta Fierului. Să examinăm dar resturile însăși pe care le-au lăsat Scythii în Ardeal, din punct de vedere al *stilului*, începând cu Herodot, pe valea Mureșului în patria Agathyrsilor.

Târgul Mureșului. Cultură autochtonă foarte bogată în a IV-a perioadă a Bronzului; influențe italice; vase de bronz

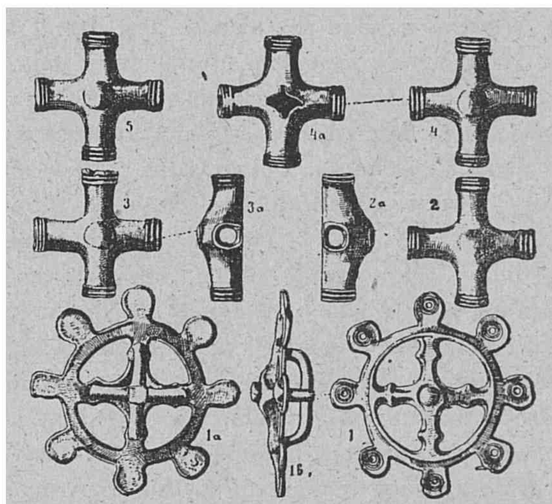

Fig. 26. — Podoabe de bronz hallstattiene găsite la Aiud.

de tipuri Benacci II-Arnoaldi imitate în teracotă; regiune foarte populată. Necropolă scythică. Inhumație cu inventariu foarte sărac: trei tipuri de vase, urnă bitroncoconică de tip „Villanova" (fig. 10); cupă cu o singură toartă ridicată deasupra gurei, tip evoluat din Bronzul *local*; cupă foarte largă de un străvechiu tip local mergând înapoi până în neolitic; câteva cuțite fără nimic caracteristic; brățări de fir de bronz

destul de subţire, fără ornamente, cu cele două capete în formă de butoni conici, întrebuinţate şi ca cercei; fibule cu arc, de tip comun hallstattian răspândit atât în Nordul cât şi în Sudul Dunării; niciο sabie scythică; abia câteva vârfuri de săgeţi de bronz; afară de ritul inhumaţiei, exotic în Dacia (incineraţia este aici folosită din vârsta Bronzului până în epoca romană şi chiar mai târziu, până la biruinţa Creştinismului în

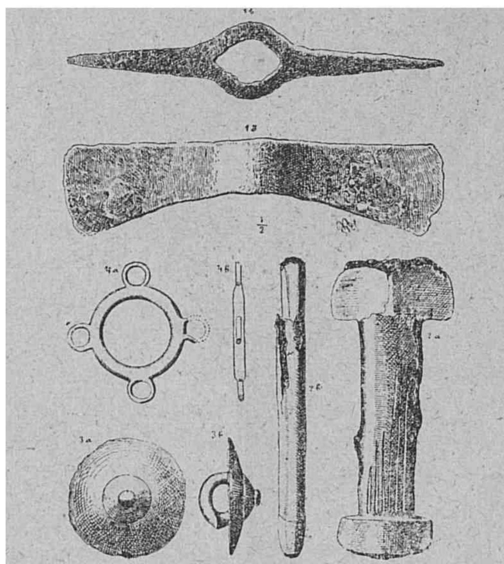

Fig. 27.— Inventarul unui mormânt scythic dela Aiud.

sec. IV V p. Chr.), aproape nimic „scythic". Acelaş fenomen se repetă în necropola dela *Pişchi* în Hunedoara. Dimpotrivă, regiunea *Aiudului*, foarte populată atât în vârsta Bronzului cât şi în vremea Scythilor, nu lasă niciο îndoială în ce priveşte scythismul unora din mormintele sale. Au fost săpate patru morminte bogate în obiecte hallstattiene şi scythice:

crucile şi rozetele-cruci de bronz (fig. 26) sunt de caracter oc-

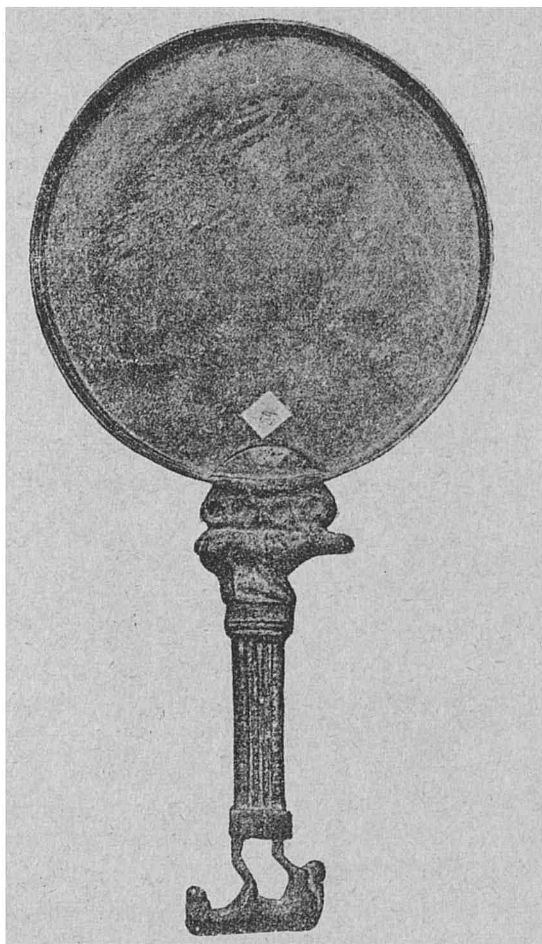

Fig. 28. — Oglindă scythică dela Păuca în jud Alba.

cidental; securile, spedele, vârfurile de săgeţi sunt iraniene (fig. 27); dar nimic mai mult. Aceeaşi poveste la *Mirislău* şi la *Gâm-*

baş în apropiere: numai spede, lănci, securi cu două tăişuri, de un lucru destul de primitiv şi de forme barbare. Ceramica, de caracter local, cu proeminenţe. Ritul inhumaţiei la Gâmbaş în cele două forme : cu cadavrul întins şi cadavrul inchircit. La *Murgeşti*, spre Sud-Est de Târgul Mureşului, Scythul găsit în mormântul intact luase cu sine pe lumea cealaltă o lancie, spada şi treizeci de săgeţi şi nicio altă armă sau podoabă. Ceva mai departe spre Sud, la *Jacul Român*, în Târnava Mică, un mormânt de femeie a dat la iveală o oglindă cu dublu motiv scythic : cerbul îngenuchiat şi lupul ; o altă oglindă de factură foarte rustică, probabil locală, împodobită cu motivul geometric hallstattian al crucii încercuite, a fost găsită la *Proştea Mică* lângă Mediaş. Mormintele „scythice" dela *Rodbav*, *Jidveiu* şi *Blaj* nu adaugă nimic la ceeace s'a spus până aci. Oglinzi au fost găsite de asemeni la *Păuca* (fig. 28), *Ghindari*, *Feiurd*. Vârfuri de săgeţi în mai multe locuri. Dar ar fi curată naivitate să se atribue toate săgeţile războinicilor scythi şi toate oglinzile femeilor scythe. Oglinzile care repetă până la saturaţie acelaş tip descris mai sus erau importate din oraşele greceşti dela Marea Neagră, în primul rând dela Olbia. Ele nu probează nimic în ceeace priveşte industria iraniană din Dacia. Şi dacă n'au fost găsite lângă un cadavru inhumat nu probează nimic nici în privinţa naţionalităţii posesorului. Nu sunt în toată regiunea carpatică de la Nord de Carpaţii Munteniei decât două localităţi în care apar şi clopoţei scythici, podoabe ale vârfurilor de baldachine de la carele de ceremonii (funerare sau ale căpeteniilor) : *Ghernesig* în valea superioară a Mureşului şi *Şomhid* în valea inferioară a râului (în judeţul Arad). Totuşi vârful de stâlp de la Şomhid e de tipul Gyöngyos, adică aparţine grupului scythic de pe Tisa superioară şi nu celui de pe Mureş. Cât despre frumosul colier de aur

dela *Rakamaz* pe Tisa superioară, analogie mai veche pentru colierul dela Vettersfelde, acest produs de artă industrială, aparţinând după Reinecke secolului VI a. Chr., cu liniile sale incise, cu torsiunea şi cu motivul bărcii solare, n'are nimic a face cu arta scythă.

Aruncând o privire pe harta descoperirilor scythice din Dacia (n'am citat decât pe cele mai caracteristice), constatăm că Scythii au locuit în Dacia destul de risipiţi : ei constituesc enclave în mijlocul populaţiei indigene. Nu sunt o massă iraniană, ca în Rusia de Sud, egal de răspândită pe tot teritoriul Thracilor de Nord.

De altă parte inventariul culturii scythice din Carpaţi este : 1° *primitiv* şi 2° *redus* la foarte puţine tipuri într'un cerc de activitate extrem de mărginit. Avem *spede* de fier scurte, mai repede pumnale, cu două tăişuri, dar şi cu unul singur, în chip de cuţit încovoiat ; cât despre spada mare de la Doboli de Jos (fig. 19), aceasta e un *unicum* care nu poate fi luat în seamă într'o caracterizare generală a culturii iraniene din Carpaţi. Sunt apoi *lănciile* şi *securile duble* de fier, de fabricaţie rustică şi de forme primitive (fig. 27) ; *vârfurile de săgeţi* de bronz nu sunt totdeauna scythice : vârsta Bronzului a cunoscut şi ea asemenea obiecte şi de forme foarte înrudite cu acestea ; vârful de săgeată de profil triunghiular (cf. Minns, *Scythians and Greeks*, fig. 82), cu tub şi cu cârlige ascuţite în sens invers, pare să fi fost veritabil scythic, dar nu e singurul care se găseşte aci. Niciun gorytos (afară de fragmentul îndoielnic dela Bucureşti); nicio piesă de costum sau de hamuri cu frumoasele aplice cunoscute în Rusia, afară de podoabele dela Craiova (fig 25); doar două căldări şi amândouă într'o regiune care e aproape natural scythică : la *Scorţaru* lângă Brăila (fig. 20) şi la *Sapohovo* în Galiţia orientală ; lipsă aproape

totală de opere de artă greco-scythă şi abia două piese ionice de import: *hydria* dela *Bene* (fig. 39) şi lebesul dela *Bălănoaia* (fig. 22—23). *Nicio formă ceramică proprie Scythilor.* Prin urmare, pe scurt, simplicitate şi sărăcie, populaţie iraniană grupată pe mici insule în mijlocul massei compacte thrace, afară de regiunea Mureşului, unde în morminte intruşii orientali apar în număr mai mare, ca şi Agathyrsii lui Herodot, dar fără aurul şi bogăţiile de care i se vorbise lui Herodot.

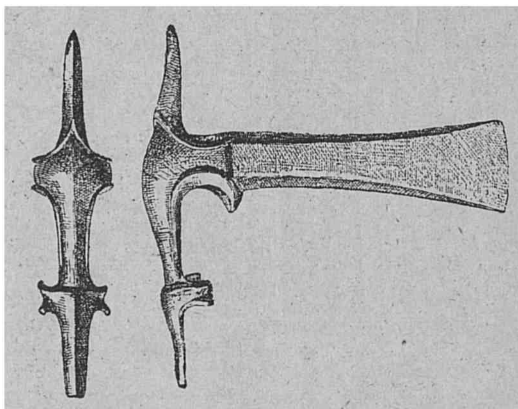

Fig 29. — Secure de tip „ungaro-român".

Totuşi Géza Nagy [1]), ale cărui teorii despre naţionalitatea turano-mongolică a Scythilor au găsit un puternic sprijin la Ellis Minns, a caracterizat ca *scythic* tipul industrial al securilor duble de cupru şi ca *agathyrs* tipul industrial al securei de forma celor de aur dela *Ţufalău.* Alţi învăţaţi (Márton,

---

[1]) Principalele lucrări în care expune această teorie. *A szkythák nemzetisége* (1895) şi *A szkythák* (1909) Asupra acestei chestiuni, cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 363 sqq.

Hampel) au interpretat tot ca scythice ori ca agathyrse tezaurele de aur dela *Gyoma* şi dela *Firighiaz*, în câmpia cea mare a Mureşului de jos, spre Tisa. Să încercăm să controlăm puţin aceste păreri.

Nagy e de acord că aceste două tipuri de securi sunt mult mai vechi decât sosirea Scythilor istorici în Carpaţi : 700 a. Chr. Insă el dă numele de Scythi unui popor nomad compus

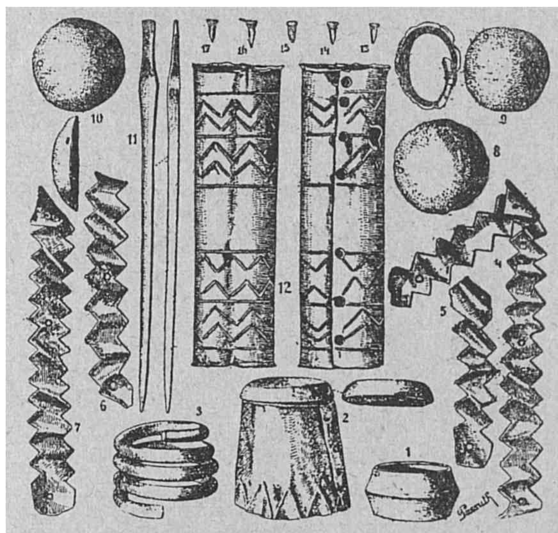

Fig. 30. — Tezaurul de aur dela Gyoma.

în majoritate din Finno-Ugrieni şi din Turco-Tătari, sosit în Europa încă înainte de 1500 a. Chr. şi care ar fi răspândit astfel de la Urali şi Caucaz până în Ungaria şi la Troia, timp de o mie de ani, tipurile şi technica primitivă a securilor de cupru. Totuşi securile din al VII-lea oraş de la Troia (epoca trero-cimmeriană) sunt de bronz, securile dela Ţufalău sunt de aur, tipurile sunt mult mai complicate şi mult mai nume-

roase în epoca a IV-a a Bronzului ungaro-român decât se pare (fig. 29). Nagy însuşi s'a gândit deci un moment la Cimmerieni ca autori ai tipurilor citate. Am putea numi de asemeni pe Thracii de Nord. cari locuiau în Carpați încă de la jumătatea mileniului al doilea a. Chr. (cel puțin). Dar aceasta n'ar fi decât o hipoteză în plus. Teoria „scythică" a securilor „ungaro-române" nu se poate demonstra.

Să vedem ce rămâne din scythismul tezaurelor dela Gyoma şi dela Firighiaz.

La *Gyoma* în Bichiş s'a descoperit într'un tumul o cameră mortuară construită cu bârne mari ca în Rusia de Sud. ceeace a dus la ideia că e vorba de un mormânt scythic. Din mormântul prăbușit în cursul săpăturilor s'au putut culege câteva obiecte de aur (fig. 30): Márton le-a publicat apoi cu un comentariu destul de amănunțit. în care a încercat să demonstreze scythismul acestor obiecte. Relevând caracterul excepțional al acestui mormânt „scythic" bogat în aur în comparație cu mormintele scythice din Dacia şi din Carpații de Nord. în general atât de „modeste şi de sărace". Márton se vede silit să caute analogii în mormintele scythice din Rusia de Sud. Insă comparația cu Rusia. unde arta greacă modificase așa de adânc atât geometrismul local cât şi naturalismul Asiaților. ne ajută prea puțin pentru a demonstra scythismul tezaurului dela Gyoma. Analogiile întâlnite la Scythii din Rusia de Sud nu fac decât să întărească impresia de stil barbar. hallstattian. pe care o avem de îndată ce privim obiectele dela Gyoma. Singura linie decorativă e zig-zagul. vechiu motiv central-european. Năsturaşii de aur. făcuți pentru a fi cusuți pe veşminte. sunt identici cu cei cunoscuți din epoca de Bronz carpato-danubiană în ultima sa perioadă. Inelul plurispiral își are analogii — chiar după Márton — la *Perecei* în Sălaj. Admi-

ţând că celelalte câteva obiecte şi ritul funerar se referă la Scythi, elementele orientale din tezaurul dela Gyoma rămân de fapt foarte slabe.

Cât despre bogatul tezaur dela *Firighiaz* pe malul stâng al Mureşului de jos, consistând dintr'o întreagă colecţie de brăţări de aur masiv, e destul de ciudat că a putut fi vorba, chiar numai ca hipoteză, să fie atribuit Agathyrsilor. Márton care l-a publicat, a relevat foarte just caracterul local al formelor: bare cu profil patrat subţiate spre cele două capete, bare cu acelaş profil ale căror capete sunt terminate în spirale

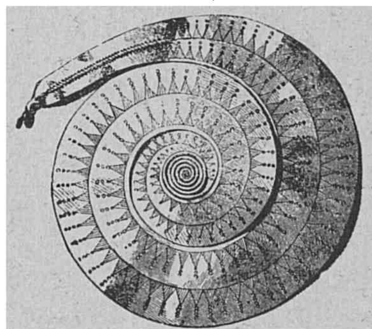

Fig. 31. — Podoabă de aur dela Sarasău în Maramureş.

inverse, în sfârşit bare cu profil semicilindric cu fiecare capăt ramificat în două volute spirale, — suntem în plină epocă a Bronzului carpato-danubian. Liniile punctate care împodobesc aceste brăţări şi abuzul de spirale pe care îl dovedeşte stilul lor, anunţă Hallstattul. Data atribuită de Márton acestui tezaur, circa sec. IX, se confirmă printr'o serie întreagă de consideraţii stilistice pe care le-am formulat când a fost vorba de evoluţia formelor dela Firighiaz în ţările ocupate de Thracii de Nord (cap. I). In adevăr arta aurului, înflorind mai ales în Dacia din a IV-a perioadă a Bronzului transilvan, a atins

nivelul său estetic cel mai înalt înainte de invazia scythică. Insă diferenţa de stil dintre brăţările dela *Firighiaz* de o parte şi aceea dela *Bellye* (fig. 32) de alta, trecând prin stadiile intermediare dela *Fokorú, Szoboszló, Săcheihid* (fig. 33), *Pipea, Biia* şi *Dalj,* ne sileşte să admitem un curs destul de lung al evoluţiei formelor de la un stadiu la altul. E deci foarte potrivit să admitem cel puţin secolul IX pentru tezaurul dela Firighiaz dacă acordăm celui dela Bellye cel mai târziu sfârşitul secolului VI.

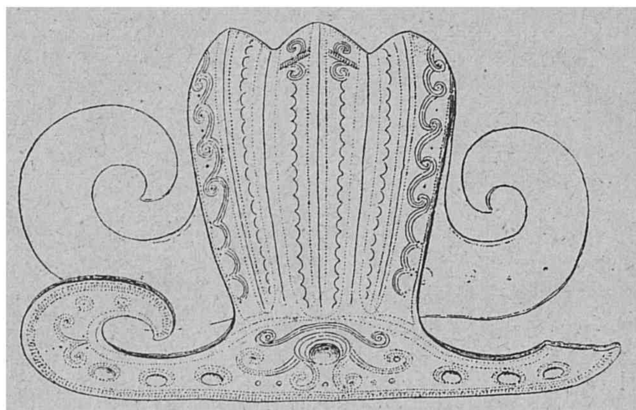

Fig. 32. — Brăţară de aur dela Bellye (comit Tolna)

Stilul podoabelor de aur din a IV-a perioadă a Bronzului carpato-danubian e atât de caracteristic încât brăţările cu capete în formă de spirale găsite în Boemia şi chiar în Prusia sunt cu dreptate atribuite unuia şi aceluiaş izvor de inspiraţie, adică artei industriale a Carpaţilor. Dacă se adaogă la arta podoabelor arta vaselor de aur, care nu erau importate din Italia ca vasele de bronz, ci erau fabricate în Dacia, nu mai poate produce mirare rolul atât de şters pe care Scythii l-au

jucat la noi. In adevăr, orfăurarii din Dacia se folosiau de o veche tradiție decorativă a „bronzului” indigen, căreia îi adăogau unele motive italice ori din Europa centrală, dar plecând totdeauna de la intimitatea culturii italo-danubiene din vârsta Bronzului. Aşa erau de pildă de o parte motivul perlelor mari înconjurate cu cercuri concentrice obținute prin lucrul *au repoussé,* — desvoltat paralel de ex. pe cutare căldare

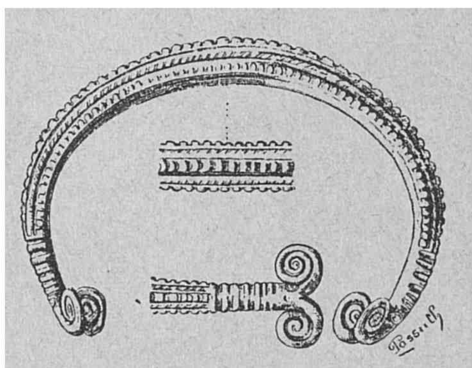

Fig. 33. — Brăţară de aur dela Săcheihid.

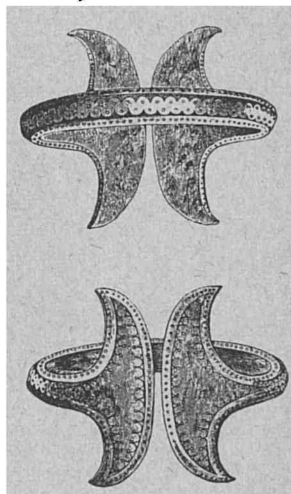

Fig. 34 — Brăţară de aur din Ardeal.

atestină de bronz găsită lângă *Stettin* şi pe cupa dacă de aur găsită la *Biia*—, sau de altă parte motivul torţilor sfârşind în volute spirale duble ca pe brăţările contemporane de tradiție locală, sau, mai mult încă, motivul liniilor punctate de veche manieră primitivă şi naivă (fig. 31) ca pe cingătorile de bronz dela *Spălnaca,* dela *Suseni,* etc. De o răspândire asemănătoare se bucura în prima epocă a Fierului motivul canelurilor. Fami-

liar Carpato-Danubienilor din eneolitic (dovadă cupele de la *Ariuşd* ori de la *Bonţeşti),* motivul ornamental al canelurilor, verticale, oblice sau orizontale, foarte la modă în vârsta Bronzului, nu lipseşte nici în Ardeal, nici în Dalmaţia, în prima epocă a Fierului. Este adevărat că vasele de aur găsite în *Bihor* (fig. 8) şi decorate cu caneluri sunt ca origine dintr'o epocă ceva mai veche decât vasele şi brăţările dela *Biia* (fig. 7), împodobite cu cercuri concentrice şi cu linii de perle, dar ambele motive apar contimporane chiar mai târziu.

Căci în Dacia pătrunseseră aproape simultan, în prima epocă de Fier, tendinţe foarte variate. E de ajuns să punem alături tezaurul aşa-zis „scythic" dela *Ţufalău* cu securi „cimmeriene" de aur şi cu aplice împodobite cu spirale aproape myceniene şi tezaurul cu discuri convexe de aur dela *Şmig* cu vechiul motiv eneolitic al helicei cu patru braţe (aproape un fel de svastică), vasele şi brăţările dela *Biia* cu butoni încercuiţi şi tezaurul theriomorf „cimmerian" dela *Mikhalkowo*, asupra căruia vom reveni, spre a ne putea da seama că e vorba mai întâiu de toate de vechia şi bogata cultură indigenă din vârsta Bronzului şi apoi, şi în mult mai mică măsură, de elementele villanoviene ale culturii carpato-danubiene din prima epocă de Fier.

Există fireşte un întreg cerc de inspiraţie culturală şi artistică, de origine mai întâiu „cimmeriană" şi apoi iraniană, care dă o nuanţă cu totul specială epocii de Fier carpato-danubiene în totalitatea sa. Ne vom mărgini aci să examinăm scythismul hallstattian al Daciei. Elementele scythice din epoca La Tène din Dacia vor fi tratate în al IV-lea capitol al acestei cărţi.

Nu se datoreşte unei simple întâmplări faptul că tezaurul dela *Mikhalkowo* în Galiţia (fig. 35) îşi găseşte analogii pe de

o parte la *Dalj* în Slavonia iugoslavă, sau chiar la *Paşachioi* în Bulgaria de Sud (fig. 36), de alta la *Fokorú* în Ungaria de Nord şi chiar în tot cercul hallstattian al artei aplicelor de aur, şi, în sfârşit, într'o direcţie cu totul contrarie, la *Ananino* în Rusia centrală sau în *Caucaz*. Geto-Cimmerienii constituiau pe la 1000 a. Chr., o lume unitară, cu drumuri de circulaţie regulată, economică şi culturală, între Alpi şi Caucaz. Forme de civilizaţie născute în Asia anterioară puteau să ajungă lesne până în inima teritoriului getic din Carpaţii de Nord sau din valea Dunării: de unde fibulele cu plăci theriomorfe de stil cau-

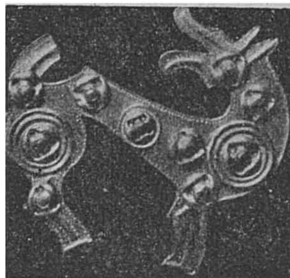

Fig 35 — Fibulă de aur dela Mikhalkowo.

cazian atât la Mikhalkowo cât şi la Dalj, de unde vasul dela Paşachioi. Iar în sens contrariu, formele şi technica hallstattiană a metalului pătrundeau până în Polonia şi până în Rusia, ceeace a dat o înrudire aşa de strânsă tezaurelor dela Fokorú şi dela Mikhalkowo. Theriomorfismul dela Mikhalkowo, dela Dalj şi dela Paşachioi se arată mult mai apropiat de reprezentările caucaziene din prima epocă a Fierului sau mai cu seamă de formele getice ca cea a steagului cu cap de lup prelungit în chip de balaur, decât de formele greco-scythice, fie în as-

pectul lor stilizat ionic, fie în formele naive şi atât de pline de simpatie pentru viaţa animală, ale nomazilor iranieni.

Trebue deci să reţinem un prim aspect oriental al civilizaţiei carpato-danubiene cu mult anterior influenţei iraniene şi *continuând a fi activ chiar după sosirea Scythilor*. Tezaurul dela Mikhalkowo ar puteà fi scythic ca epocă, dar nu e ca stil. Originea acestor influenţe cimmero-asiatice pare să urce până la o epocă anterioară chiar anului 1000, după cum vom arăta mai jos, cu alte probe.

Popor de arcaşi rătăcitori, trăind din creşterea vitelor şi mai ales a cailor, Scythii n'au desvoltat forme culturale prea

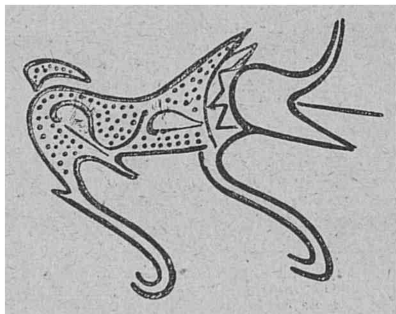

Fig 36. — Figură incisă pe urna funerară dela Paşachioi în Bulgaria

complicate: Geţii din Dacia, infinit superiori prin calitatea şi vechimea culturii lor, erau în primul rând agricultori. Pentru a se apăra împotriva Scythilor au devenit şi ei călăreţi, cel puţin în stepa moldovenească şi munteană: aşa îi cunoaştem încă din sec. V a. Chr. la Thucydide. Unele procedee tactice, precum şi ordinea de bătaie în unghiu ascuţit pentru a străpunge frontul duşman, au fost învăţate de Geţi de la Scythi. Dar aceşti călăreţi geto-scythi, ca şi Geto-Celţii de mai târziu, au ajuns cu vremea să capete aceleaşi gusturi, aceleaşi

preocupări, aceleaşi obiceiuri, care se traduceau de asemeni prin unele manifestări de artă geto-scythă comune.

Naturalismul nomazilor de stepă şi-a imprimat pecetia caracteristică asupra artei geometrice a plugarilor din Dacia. Mormintele scythice din Ungaria de Nord, ca şi cele din Ardeal au dat la iveală inele spirale cu fir neted sau dinţat, cu unul din cele două capete stilizat în chip de animal fantastic: balaur, şearpe, etc. Dar aceste fiinţe apotropaice, derivări turano-siberiene din străvechii monştri mesopotamieni, se regăsesc deopotrivă la Pilin în Ungaria, la Minussinsk, la Ana-

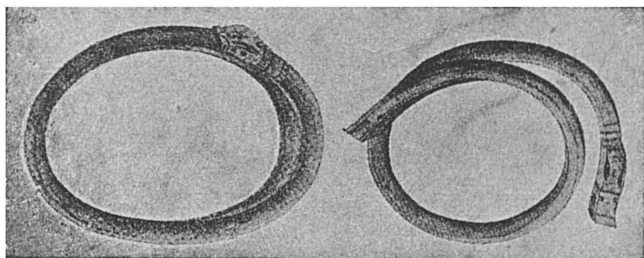

Fig. 37. — Brăţări de aur din ţinutul Haţegului.

nino, la Oxus ori la Susa, dând modelul unor brăţări dace de aur, ca cea dela *Toteşti* în ţinutul Haţegului (fig. 37), şi creând astfel o întreagă directivă ornamentală în arta daco-getă a argintului din epoca La Tène.

In acelaş chip s'a răspândit în Dacia zoomorfismul ionic complet adoptat de către Scythii din Rusia de Sud, fie în forma pur grecească, fie în adaptarea iraniană. S'a găsit de pildă pe Tisa superioară, la *Muhipuszta* în comitatul Borsód, un vas indigen de lut cu toartă zoomorfică (fig. 38), al cărui original trebue să fi fost un vas grec de bronz, ajuns aci în

Ungaria de Nord pe acelaş drum ca şi frumoasa hydrie ionică din sec. VI a. Chr. găsită la *Bene* în comitatul Bereg (fig. 39), adică pe drumul comercial scythic care lega oraşele greceşti din Rusia, de-a curmezişul Ucrainei, Moldovei de Nord şi Galiţiei, cu Cehoslovacia prin pasurile Carpaţilor de Miazănoapte. Dimpotrivă, originalul fibulelor provinciale carpato-danubiene din primele trei secole ale Imperiului roman, în chip de svastică zoomorfă, cu patru capete de cai succedându-se, se regăseşte în arta decorativă scythă : aplicele de argint care împodobiau hamurile sau frâele cailor căpeteniilor scythe la *Krasnokutsk*

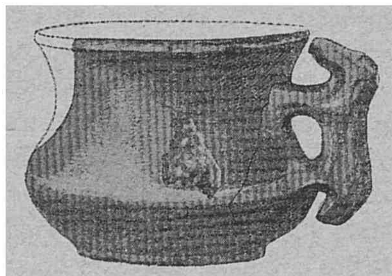

Fig. 38. — Vas de pământ dela Muhipuszta.

pe Nipru, ca şi la *Craiova* pe Jiu (fig. 25). Aceste fibule provinciale romane, dintre care foarte caracteristice exemplare au fost descoperite la *Cristeşti* pe Mureş, lângă Târgul Mureşului în Ardeal, ca şi la *Bregetio* în Pannonia, tot în castre romane, n'au nimic a face cu noua formă iraniană, de stil sarmatic, aşa cum apare de pildă la *Pásztó* în comitatul Heves din Ungaria de Nord. Felul de a trata aceeaşi temă în sec. IV a. Chr. e complet diferit de cel din sec. IV p. Chr. Fibulele romane nu-şi au originea în arta sarmatică, ci în arta scythică. Dar „artă scythică" înseamnă, din punctul de vedere al culturii Europei orientale, artă greco-asiatică din sec. VIII până

în sec. VI a. Chr. şi în această privinţă lumea carpato-danubiană îşi făcuse experienţa, mai înaintea Scythilor, cu Cimmerienii, predecesorii lor.

Unele probleme de cultură dacă, precum e aceea a steagului dac sau aceea a iataganului dac nu şi-ar putea găsi soluţiile numai în consideraţii privitoare la influenţa iraniană, ci în examinarea întregei influenţe orientale în Dacia, începând cu arta cimmeriană dela sfârşitul mileniului al doilea înainte de Christos. Şi unul din capitolele cele mai interesante ale unei viitoare protoistorii carpato-danubiene va fi acela care va cuprinde arta cuprului pur în Dacia în epoca de Bronz şi în prima epocă de Fier şi examenul originilor tipologice ale armelor şi uneltelor de cupru şi de aur (acestea de asemenea!): se va putea constata atunci odată mai mult cum cutare formă cu decor zoomorf, de origine asiatică, s'a geometrizat în Dacia, însă nu destul ca să ascundă complet motivul original. Astfel securile de aur dela *Ţufalău* ori cele de aramă dela *Batta* vor trăda în curioasa lor ondulaţie convexă, linia zoomorfă a fiarei la pândă care era reprezentată pe securile de luptă din Asia anterioară.

Dar problema generală a raporturilor dintre Scythi şi Carpato-Danubieni n'ar putea fi pusă la punct în chip absolut complet decât prin examinarea întregului aspect al culturii regiunilor noastre între 1000 şi 300 a. Chr. şi prin deosebirea netă a elementelor locale de cele străine în cultura carpato-danubiană din prima epocă de Fier.

Locuitorii Daciei sunt în a IV-a perioadă a Bronzului (prima perioadă hallstattiană) şi în Hallstattul pur (a II-a perioadă în Occident) continuatori direcţi, ca rasă şi ocupaţii, ai locuitorilor din a III-a perioadă a Bronzului carpato-danubian. Peste tot unde s'au făcut cercetări mai continui, în ju-

dețul Someș, în județul Buzău, în Sălaj, în Bihor, în Trei Scaune, în Banat, etc., pretutindeni constatăm că Dacia a fost locuită deopotrivă de intens în perioadele a III-a și a IV-a ale Bronzului. Principala ocupație a indigenilor e agricultura. Dar metalurgia bronzului, a aurului, a cuprului pur, e de asemeni foarte activă. Argintul nu joacă decât un rol cu totul secundar. Fierul, niciun rol. Studiul așezărilor din Bronzul IV ne arată că acestea sunt o simplă continuare a așezărilor din Bronzul III. Rezultă că între 1400 și 700 a. Chr, n'a fost în Dacia nicio turburare mai gravă și că viața omenească a continuat să se desvolte în sensul unei prosperități generale și a unei mari creșteri de populație. Sosirea Scythilor pe la 700 a avut urmări dezastroase. E drept că n'au reușit nici să transforme, nici să înlocuiască civilizația indigenă și dimpotrivă ei au fost cei cari au suferit desnaționalizarea, dar de altă parte au turburat și sărăcit, prin prădăciunile lor neîncetate la început și prin economia lor nomadă în veacurile următoare, viața agricolă așa de înfloritoare pe care au găsit-o aci.

Așezările din Dacia dintre 1000 și 300 a. Chr. sunt de două feluri : *cetăți*, așezate pe înălțimi sau pe poziții bine întărite de la natură prin cursuri de apă ori prin vâlcele largi, și *sate*. Cetățile prezintă un inventariu mai bogat și mai ales mult metal și ceramică frumoasă aparținând tipurilor caracteristice ultimei mode predominante. Satele au un inventariu destul de sărac ; metalul aproape lipsește cu totul, iar ceramica e de un tradiționalism atât de îndărătnic, încât elementele *neolitice* sunt transmise cu fidelitate până în a doua epocă a Fierului. Această stare de lucruri îngreuează mult determinarea și datarea *satelor* din Bronzul IV și din Hallstattul II, având în vedere că ne găsim aci într'o perpetuă epocă primitivă

și numai mulțumită vreunui ciob singuratic sau vreunei forme de vas neașteptate putem reuși să ne orientăm. Ceeace e sigur, e că nici cetățile, nici *satele* din Hallstattul carpato-danubian nu oferă nimic caracteristic scythic.

Marele număr de spede, de pumnale și de lăncii de bronz găsite în „depozitele" din Europa danubiană din ultima vârstă a Bronzului ne face să ne gândim la o clasă socială de oameni liberi luptând pe socoteala lor, foarte numeroasă. Sunt totuși luptători pedeștri : numai nobilii sau mai ales căpeteniile posedau care de războiu și arme defensive complete. E probabil că în marea ciocnire cu Orientul nobilii au pierit, iar poporul s'a închis într'o rezistență pasivă ignorând pe străini. Cu tot acest aspect războinic al evenimentelor de după 1000 a. Chr. vedem totuși comerțul înflorind. De la Marea Neagră și de la Adriatica până la Marea Nordului și până la Baltica traficul este neîntrerupt. Exemplele pe care le-am dat în primul capitol al acestei cărți vor fi de ajuns să justifice afirmația noastră. Sosirea Scythilor împiedică doar pentru câtăva vreme această circulație economică, ce va reîncepe îndată după aceea, favorizată de Scythii înșiși.

Fastul de care vorbește Herodot pomenind pe Agathyrsii din Ardeal, fast care în realitate e prescythic, n'ar putea fi documentat într'un chip mai sugestiv decât prin descoperirea dela *Țufalău* în Trei Scaune. Prin obiectele tezaurului de acolo reconstituim viața unui senior mândru și falnic înfășurat în mantii largi presărate peste tot cu aplice de aur (discuri convexe de toate mărimile cusute pe stofă), și atât de trufaș pentru aurul pe care îl are încât își înarmează ostașii de gardă în zilele de sărbători mari cu *securi de luptă* turnate în aur massiv. Bogații seniori dela Mycenae și Sparta își aveau vred-

nici urmaşi cari le semănau, la *Ţufalău, Biia, Mikhalkowo, Fokorú, etc.*

Cimmero-Scythii au fost Dorienii Carpaţilor. Au prădat bogăţiile adunate de alţii. Ei n'au adus niciuna. Insă, ca şi Dorienii din Sud, Scythii din Dacia n'au fost cu totul fără folos pentru cultura locală.

Nu credem că ne-am înşela prea mult dacă am atribui elementului iranian venit în Dacia o reînviere a credinţelor uraniene şi solare, atât de scumpe Carpato-Danubienilor din vârsta Bronzului. Pe când Thraco-Phrygienii şi Grecii înşişi s'au deprins tot mai mult cu cultele chthoniene din Mediterana, Geţii au rămas totdeauna uranieni crezând în nemurirea sufletului. Nici Grecii din Olbia, nici Herodot nu mai înţelegeau nimic din religia lor şi, pe când unii inventau legende pythagoriciene, celălalt le descria credinţele cu o mirare destul de vădită. Când au venit Scythii, Thracii din Carpaţi adorau ca toţi Nordicii pe zeul cerului înourat, pe *Zalmoxis*. Soarele, luna, luceafărul, zeii călăreţi întovărăşind cu telegarii lor pe stăpânul de foc al cerului, nu par să fi jucat decât un rol cu totul secundar sau chiar niciunul. Reprezentările simbolice ale zeului solar, roata, lebăda, barca, etc., transmise de lumea mediteraneană Nordicilor pe la începutul epocii de Bronz, îşi îndepliniseră şi în Carpaţi aceeaşi misiune ca şi aiurea ; aceea de a aminti ca *ex-voto*-uri sau amulete calităţile apotropaice ori medicale ale zeului solar. Căci, întocmai ca şi Apollo celticul. Zalmoxis geticul era un zeu ’ατρός „vindecător". Dar Scythii aduceau sensul naturalist al reprezentării anthropomorfe şi zoomorfe pe care îl învăţaseră în două locuri: odată în Asia, apoi în Rusia de Sud. Nu e locul să explicăm aci geneza călăreţului thraco-iranian, ale cărui icoane sunt aşa de numeroase în regiunile danubiene din

epoca romană : dar putem nota de pe acum că aceste imagini de cult au trebuit, ca și svasticele zoomorfe, să-și fi avut terenul preparat de către Iranieni. Mithras și Anaitis au fost cunoscuți în Rusia înaintea Romanilor. *Diana Regina*, marea zeiță thracă, Ἄρτεμις βασιληιη, cunoscută de Herodot în Rhodope, era adorată și de Scythii din Nordul Mării Negre influențați de cultura elenă. Ea și-a găsit reprezentarea iconică definitivă la acești Greco-Iranieni. E greu, în sfârșit, să facem afirmații chiar hipotetice în domeniul încă așa de puțin sigur al religiilor comparate din Europa de Răsărit ; dar ordinul monastic al asceților numiți κτίσται la Geți și πολισταί la Daci are o culoare atât de iraniană și în general asiatică, încât n'aș putea să n'o relev aci.

Firește, procesul se întâmplă și în sens invers. Vedem de pildă în mormintele de inhumație, chiar în cele *„scythice"* dela *Aiud* ori de la *Pișchi* pe Mureș, scheletele purtând pe frunte o roată solară de bronz : e începutul getizării. Mai târziu Scythii vor primi, devenind Thraci, chiar obiceiul de a-și arde morții. Ca și în jocurile lor sacre, Geții acceptaseră să cinstească pe Zalmoxis luptând alături de el împotriva monștrilor cu chip de balaur, cari în timpul furtunii îi întunecau fața luminoasă, dar nu cu lăncii indigene ca altădată, ci cu arcul și cu săgețile iraniene. Acești *balauri* cerești vor fi de altfel adoptați ca apotropee clasice ale Daco-Geților și ei vor fi aleși ca imagine pentru steagul acestui popor [1]).

Dacă năvălirile scythice împiedică pentru un secol și jumătate (circa 700—550 a. Chr.) legăturile așa de intense pe vremuri cu Vestul, în schimb în Carpați nu e nici o soluție

---

[1]) In ce privește originea tipologică a balaurilor respectivi, să se compare cu ceeace credem asupra acestui simbol religios în cap. IV.

de continuitate între Hallstattul I (Bronzul IV) şi Hallstattul II, mai ales în ce priveşte cultura rurală a satelor. E drept că *nobilii* au suferit mult: o parte căzuţi în lupte ori duşi în robie, alţii în orice caz sărăciţi. De aceea Hallstattul II carpato-danubian e lipsit de mărturii ale unei arte industriale de lux importate ca pe vremuri din Sud-Vestul italo-illyric. Doar câteva produse greceşti archaice, dar şi acelea prea puţine şi ajunse la noi pe cale scythică, din Orientul pontic şi egeic. Totuşi clasa nobilă a Thracilor de Nord nu piere: numai se reînoieşte. Epoca La Tène o va revedea în toată vechea ei putere, strălucire şi glorie: va fi epoca *tezaurelor de argint* dace, a cetăţilor zidite pe vârfuri de munţi inaccesibile, a marilor războaie biruitoare împotriva Scythilor şi Celţilor.

Dar asupra acestei epoci ne vom întinde ceva mai jos în capitolul IV. Ceeace trebue să reţinem acum e că prima epocă a Fierului carpato-danubian nu e *scythică* decât exact în acelaş sens în care ultima epocă a Bronzului din aceste regiuni era *italică*, iar a doua epocă a Fierului va fi *greco-celtică*.

III

CARPATO-DANUBIENII ŞI GRECII

E din ce în ce mai probabil că migraţiile popoarelor din Europa centrală, de Răsărit şi de Miazăzi, deslănţuite în ultima vreme a Bronzului, au întrerupt nu numai continuitatea pacifică şi productivă a civilizaţiei myceniene din Grecia, dar au împiedicat de asemeni pentru o bucată de timp orice contact direct între lumea egeică şi Europa carpato-danubiană aşa cum existase în epoca de Bronz. In adevăr formelor ardelene ale industriei metalelor care apar şi în lumea egeică încă de la începutul epocii de Bronz, corespund ca echivalent invers formele „myceniene" şi chiar „minoice" care se pare că se descopăr din ce în ce mai numeroase în industria carpato-danubiană a mileniului II a. Chr.

Până când săpăturile ne vor îngădui să vorbim cu mai multă siguranţă despre aceste îndepărtate legături pre- şi protoistorice, putem să ne întindem cu mult folos asupra legăturilor istorice dintre Carpato-Danubieni şi Greci începând din sec. VII a. Chr.

Nicio colonie greacă de pe coasta de Apus sau de Nord a Pontului Euxin nu e mai veche decât anul 650 a. Chr. Săpăturile de la *Apollonia* în Bulgaria, de la *Histria* în România, dela *Olbia* în Rusia n'au scos la iveală nicio urmă (cioburi de vase, figurine de teracotă, ziduri, monumente) care să poată fi datate într'o epocă anterioară jumătăţii sec. VII a. Chr. Dar

cam la aceeaşi dată se termină şi marea frământare cimmero-scythă, printr'o ultimă invazie în Lydia. Mari imperii iraniene se formează şi se consolidează în enormul spaţiu cuprins între

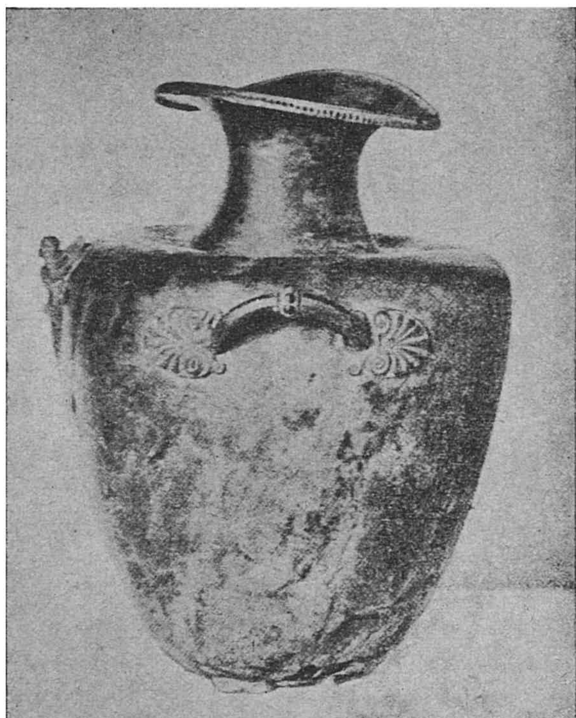

Fig. 39 — Hydria dela Bene.

Dunărea pannonică şi Don *(Tanais)*. Aborigenii, thraco-geţi, agricultori din cele mai vechi vremuri, primesc dominaţia seniorilor din stepă, dar în schimb îi desnaţionalizează. In a doua jumătate a sec. VI înaltul podiş ardelean cu regiunile

vecine, care depind de el politic şi economic, era sub stăpânirea dinastiei iraniene (agathyrsă de origine, acum thracizată) a lui *Spargapeithes*. In răsăritul Daciei, având-și centrul în regiunea Olbiei, domnià *Ariapeithes*. Herodot capătă la *Olbia* multe informații asupra istoriei personale a celor doi regi, precum și asupra rivalităților și războaielor de graniță dintre ei.

Aceste teritorii sunt foarte bogate. In sec. VI sunt chiar destul de pacificate. Abia sosiți, Grecii pătrund pretutindeni. Ştirile privind această penetrație chiar în cursul sec. VII lip-

Fig. 40. — *Aes grave* olbian găsit la Mahmudia.

sesc încă, dar lucrul e explicabil : chiar în orașele grecești pontice resturile din sec. VII nu sunt numeroase. Aceste centre grecești erau încă în curs de formare. Dimpotrivă sec. VI e bogat în mărturii de cea mai mare însemnătate : din regiunea Kievului (cioburi de vase grecești din sec. VI găsite în Podolia) până în Dacia de Nord (hydrie ionică de bronz din sec. VI găsită la Bene în comitatul Bereg, în Carpații slovaci, vezi fig. 39), Grecii umplu toate aceste regiuni geto-scythice de produsele manufacturilor lor.

Marele drum de penetrație spre Europa centrală e Dunărea. Un *aes grave* olbian cu legenda APIX (fig. 40), găsit lângă vechia *Salsovia* (azi Mahmudia) pe malul brațului de Sud al Deltei Dunării, arată că acest mijloc de schimb, pus în circulație în mari cantități (s'au găsit multe exemplare în Rusia și în România) de către Olbieni în sec. VI, era activ și pe malul get al Dunării. Dar din acelaș sec. VI, avem mult mai departe pe fluviu în sus, la gura Siretului *(Tiarantos, Hierasos)*, la *Bărboși* în fața vechei *Dinogetia* getice, o întreagă factorie grecească: morminte cu vase attice cu figuri negre dovedesc epoca. In sfârșit, din Apusul Munteniei însăși, dela *Bălănoaia* lângă Giurgiu, un *lebes* ionic de bronz cel mai târziu din sec. V (fig. 22—23) și dela *Turnu Măgurele* un tezaur barbar de monete inelare după norma ponderală a Cyzicului, datând cel mai târziu din aceeași vreme (v. mai sus p. 49) arată pătrunderea ideilor și produselor grecești în țara thraco-getă aproape în acelaș timp cu formele iraniene și mult mai de vreme decât formele celtice.

Această influență greacă trebue să fi fost așa de intensă încât produsele industriei orașelor grecești au devenit familiare chiar modeștilor ceramiști indigeni cari prin acelaș sec. V a. Chr. imitau la *Muhipuszta* în comitatul Borsód pe Tisa superioară, în lut, un vas ionic de bronz cu toartă theriomorfă (fig. 38). Cazul vaselor villanoviene de bronz imitate în teracotă la Târgul Mureșului (v. cap. I, p. 20) se repetă cu vasele grecești, venind dintr'o direcție contrarie și tot atât de îndepărtată.

Dar nu e de mirare importanța *influenței elenice directe pe întreg teritoriul ocupat militar de către Scythi*, fiindcă, spre deosebire de Celți, cari vor desvolta pe bază elenică o civilizație proprie, originală, pe care o vor răspândi ca atare în toată Europa barbară, Scythii nu posedau o înaltă cultură a

lor. Grecii lucrau pentru ei, într'un oarecare stil greco-scythic, produse al căror scythism nu consta decât din inspirație, iar nu din technică sau din linii, uneori nici chiar din adaptarea utilitară. In adevăr marea majoritate a regilor şi a principilor scythi cari colaborau cu Grecii erau ca şi acel Scyles, fiul lui Ariapeithes de care vorbeşte Herodot, elenizați aproape cu desăvârşire. Şi aveau nevoi de lux şi de confort elenice, iar nici de cum barbare. De altfel, întocmai ca şi toți regii odrysi contemporani şi ca marea majoritate a regişorilor şi dinaştilor traci din Balcani, aceste căpetenii scythe ţineau ele însăşi să se elenizeze.

Dar rolul principal în această operă de elenizare revenia celor două mari oraşe greceşti de pe litoralul de Nord-Vest al Pontului : *Histria* la gurile Dunării *(Istros)*, de la care îşi trăgea şi numele, și *Borysthenes-Olbia* la gura Niprului *(Borysthenes)*. Amândouă înfloriau în umbra marilor regi scythi cari îşi împărţiau Europa centrală şi de Răsărit, dar amândouă par să-şi fi definit sferele de influență în aşa fel, încât Olbia să domine marile drumuri comerciale spre Galiția și Ungaria peste Moldova, respective peste Ardeal, pe când Histria s'a specializat în afacerile pur getice de pe valea Dunării şi văile afluenților săi.

In adevăr, am atins încă în capitolul II al acestei cărți chestiunea legăturilor economice şi prin urmare culturale foarte intense între Scythii din Ungaria şi din Ardeal de o parte şi Olbia de alta, fie prin pasurile Carpaţilor slovaci (Iablonița), fie prin trecătorile Carpaților din Moldova de Sud (Oituz). Şi am relevat importul produselor bronzierilor olbieni, în primul rând fireşte podoabele şi aplicele, oglinzile, armele de oțel bun, dar şi vasele frumoase de stil ionic, la Thraco-Scythii din Ardeal şi din Ungaria şi am atri-

buit bunele cunoştinţe ale Olbienilor asupra ţării *Agathyrşilor* tocmai acestor legături neîntrerupte ale negustorilor lor cu seniorii din ţara aurului.

Urmează de aci că Olbienii cunoşteau destul de puţin valea Dunării, unde Histrienii erau oarecum la ei acasă, şi că în marile chestiuni politice din acea vreme Olbienii trebuiau să adopte totdeauna punctul de vedere al seniorilor lor direcţi, regii scythi din Ucraina de Vest, a căror reşedinţă civilizată era uneori chiar la Olbia. Documentarea acestei stări de lucruri o găsim la Herodot însuşi. Două generaţii cel puţin după ce Grecii au întemeiat staţiunea lor de comerţ şi de pescuit în mijlocul ţării gete, la Bărboşi, la gura Siretului, Herodot din Halicarnassos vizita oraşele greceşti de la Pontul Euxin. Dar, urmând tendinţele vremii sale, el s'a grăbit să cunoască numai Scythia elenică, neţinând seamă de Thracia elenică. Şi pe când se pare că plecând de la Olbia şi-a împins plimbările în împrejurimi chiar până la Tyras, nu are decât idei cu totul încurcate asupra ţărilor situate la Vest de Tyras, spre Dunăre şi, ceeace e absolut ciudat, asupra Histriei însăşi, despre care spune că ar fi aşezată chiar la vărsarea Dunării, pe când adevărul e acela exprimat de Flavius Sabinus, guvernatorul Moesiei, în scrisoarea sa către Histrieni din anul 44 p. Chr., anume că, dimpotrivă, oraşul se afla foarte departe de fluviu : *καὶ ἐκ τοσούτου διαστήματος ἀφέστηκεν ἡ πόλις ἀπὸ τῶν τοῦ ποταμοῦ στομάτων.*

Mă opresc aci în ce priveşte inexactităţile bine cunoscute ale lui Herodot despre direcţia cursului Dunării, chiar la gurile sale, sau despre afluenţii săi, pe care îi enumără unul peste altul punând în dreapta râurile ce se varsă în stânga fluviului şi aşa mai departe. Voiu insista numai asupra chestiunii numelor însăşi pe care li le dă. Herodot nu ştie decât de numele

date de Scythi; nu cunoaşte pe cele întrebuinţate de Thraci (Geţi) pentru aceste râuri. Chiar el povesteşte că râul numit de Greci Πυρετός, care curge fireşte în ţară getică, e numit la Scythi Πόρατα. Pentru Siret, care e geticul Σέρετος, el nu cunoaşte decât exclusiv numele scythic Τιάραντος. Cât despre descrierea acestui râu din urmă, ea e total inexactă. E evident că informatorii greco-scythi ai lui Herodot nu erau în măsură să cunoască la Olbia realitatea lucrurilor din regiunea getică ce se întindea fără întrerupere la Vest de Tyras până dincolo de munţi, iar la Sud până în ţinuturile thrace din Balcani, trecând din punct de vedere etnografic chiar dincolo de Dunăre, până la Pontul Stâng. La Olbia Herodot nu putea să afle decât un singur lucru: că ţara era şi la Vest de Tyras, până la Dunăre, scythică. Ceeace era perfect adevărat din punct de vedere politic, dar fals din punct de vedere etnografic. E neîndoios că Herodot ar fi putut căpăta la Histria, dacă şi-ar fi dat osteneala să meargă până acolo, ştiri mult mai exacte de la acei pescari şi corăbieri, cari, precum am văzut şi precum vom constata şi mai pe urmă, pătrunseseră pe vremea lui pe Dunăre în sus în regiuni şi mai depărtate decât a Bărboşilor.

Pătrunderea elenică în basinul Dunării rămânea o treabă aproape exclusiv histriană. In adevăr, *Tomis* nu începe să joace vr'un rol decât în sec. III a. Chr., după înfrângerea Callatienilor (aliaţi cu Histrienii), cari voiau s'o facă o factorie a lor; *Callatis*, ajunsă la o importanţă mai mare, după cât se pare, abia în sec. IV a. Chr., e mai de grabă o colonie agricolă, cu un mare teritoriu rural de exploatat, direct sau prin indigeni, şi se îndeletniceşte în primul rând cu comerţul de cereale; celelalte colonii, în sfârşit, *Dionysopolis*, *Odessos*, *Mesambria* şi *Apollonia*, sunt prea depărtate de basinul Dunării pentru a juca — în această epocă — un rol mai mare în

ce privește exploatarea lui. Abia în sec. I. a. Chr., Mesambria de pildă, va ajunge să înfiripe legături cu Dacia, dar în acea epocă însuși regele dac — Burebista — e protectorul orașelor grecești ale Pontului până la Apollonia. Cât despre *Tyras*, această colonie milesiană pierdută în stepele Tyrageților, avea prea mult de lucru cu pescuitul, cu agricultura și cu creșterea vitelor într'o regiune așa de întinsă, nedisputată de nicio ri-

Fig 41 — Pinax din sec VI a Chr, de proveniență rhodiană ori ionică, găsit la Histria Desen negru pe fond roșu

vală, pentru a se mai interesa și de pescuitul și de comerțul din susul Dunării.

Intemeiată în sec. VII a. Chr. (tradiția literară se confirmă prin cioburile de vase ionice și corinthiene din această epocă, găsite în săpăturile noastre încă din 1915), întocmai ca și factoria de pe *Berezan* (la *Olbia)* și întocmai ca *Apollonia :* pe o insulă, *Histria* devine în sec. VI un centru comercial de întâia mână. Cioburile de vase milesiene, samiene, rhodiene, corinthiene (fig. 41—42) și statuetele zeiței cu porumbița

(Aphrodite „Feniciana", fig. 43), pe care le-am găsit în partea de Est a Acropolei, pe malul mării (azi transformată în lagună), se întrec în număr şi calitate cu fragmentele de vase

Fig 42 — Hydrie de provenienţă samiană, cu desenuri negre pe fond galben, găsită la Histria

attice cu figuri negre din cea mai veche epocă găsite în partea de Sud-Est, şi mai cu seamă într'un puţ în formă de pâlnie cu gura patrată, săpat în stâncă şi identic ca formă şi ca întrebuinţare cu cele săpate de către Ernest von Stern în insula

Berezan și de către Degrand la Apollonia în insula Sfântul Kyriakos.

Intocmai ca în Scythia, așa și pe coasta thracă, mai ales

Fig. 43. — Figurină archaică grecească reprezentând pe Aphrodite, găsită la Histria.

la Histria, unde săpăturile sunt destul de întinse pentru a putea să îngădue judecăți de ansamblu, influența civilizației

attice se arată covârşitoare către sfârşitul sec. VI, aproape exclusiv în acelaş fel ca şi la Olbia, la Berezan, la Panticapaeum, etc., şi această influenţă rămâne statornică — în ce priveşte vasele — şi în cursul secolelor V şi IV. Trebue totuşi notat că ionismul se păstrează destul de bine în limba inscripţiilor până într'o epocă destul de târzie. Nu vorbesc de dedicaţiile către Apollon Ietros (o bază de marmoră neagră pentru o statuă de bronz şi o architravă de marmoră albă dela un templu) făcute pe la sfârşitul sec. V şi începutul sec. IV a. Chr., cele mai vechi inscripţii istorice pe care le-am găsit până acum şi ale căror ionisme se regăsesc în aceeaşi epocă pe stelele funerare dela Apollonia, dar unele forme ionice, ca ἱέρεως, genetiv ἱέρεω, persistă în aceste colonii milesiene până în sec. I a. Chr.

Mi se pare destul de probabil ca factoria greacă de la Bărboşi la Vest de Galaţi, constatată încă din sec. VI a. Chr., să fi fost exclusiv histriană. Căci numai Histrienii trebue să fi urcat în acea vreme destul de departe pe Dunăre în sus pentru a cunoaşte această splendidă regiune şi a se statornici acolo In adevăr, stabilirea Histriei chiar pe insula cea mai apropiată de gurile Dunării, pe care Milesienii au găsit-o bună pentru acest scop (mai erau două şi mai aproape, dar improprii: Bisericuţa şi Popina), avusese ca principal scop economic pescuitul la gurile fluviului. Existenţa însăşi a Histrienilor pare să fi atârnat din ce în ce mai mult de libertatea de a pescui în Dunăre, chiar la gura Peuce. Peştii de apă dulce şi morunul. a cărui pescuire e foarte spornică la vărsarea braţelor Dunării trebue să fi fost articolul principal al comerţului cu peşte sărat, afumat sau uscat, pe care Histria îl făcea cu Sudul. După ce Scythia Minoră deveni, dimpreună cu regatul Thraciei, de care depindea, o provincie romană, Histrienii cerură, încă de pe

vremea lui Claudiu, să li se confirme drepturile lor străbune şi căpătară de la Romani privilegiul de a exploata Dunărea fără nicio taxă. Dar motivul acestei mărinimii romane e expus de către Asiaticus, prefectul roman al ţărmului Mării *(praefectus orae maritimae)* în scrisoarea guvernatorului Flavius Sabinus, din anul 44 p. Chr. (v. mai sus, p. 84), unde se spune anume că de fapt aproape toate veniturile cetăţii se trag din peştele sărat: σχεδὸν ἐκείνην μόνην εἶναι τῆς πὸλεως πρόσοδον τὴν ἐκ τοῦ ταρειχευομένου ἰχθύος.

In sec. VI şi V a. Chr. Histrienii erau, fireşte, mult mai puternici şi mai aventuroşi decât în sec. I p. Chr. Şi e foarte probabil că în afară de peştele şi de grâul geto-thrac ei mai aveau şi alte articole de export. Vânzând Barbarilor multe obiecte fabricate, cumpărau de la ei în schimb piei, miere şi, de asemeni, sclavi. Drumul acelor Δάοι şi Γέται ai lui Menandru către Athena pare să fi trecut prin staţiunea dela Bărboşi şi prin târgul din Histria. Ceeace e în orice caz foarte sigur e că pe la 500 a. Chr. Dunărea, până la confluenţa cu Siretul, era o apă grecească şi că pescarii şi negustorii din Histria cunoşteau foarte bine ţara geto-scythă pe care o traversau necontenit în susul şi în josul acestei părţi a fluviului, cu braţele, canalele, lacurile şi afluenţii săi.

Evident, mica lume grecească a coloniilor pontice era totdeauna în funcţiune de capriciile stăpânilor din interiorul continental. Influenţa lor directă trebuia să se lovească de atâtea ori de mari dificultăţi, încât preferau, fără îndoială, să-şi încredinţeze mărfurile acelor Μιξέλληνες Geto-Scythi — cari le transportau mai departe, în însăşi inima regiunilor carpato-danubiene. Dar atracţia civilizaţiei greceşti asupra Barbarilor era aşa de irezistibilă încât elenizarea regilor şi a principilor geto-scythi mergea uneori până la o uitare totală a propriei

origini, ceeace fireşte provoca reacţiuni ca aceea lui Ariapeithes pe care ne-o povesteşte Herodot (IV, 78 şi urm.).

Trebue să fi fost un moment unic în istoria Olbiei şi a Histriei când — înainte de 500 a. Chr. — marele rege scyth Ariapeithes, de care depindeau Grecii din Borysthenes-Olbia, a luat în căsătorie o femeie greacă din Histria. Scyles fu fiul acestei Histriene, care l-a învăţat limba şi literele greceşti şi — ceeace i-a fost fatal — şi obiceiurile şi religia patriei ei. E foarte firesc ca Scyles, devenind rege — şi tot după Herodot. rege mai de grabă grec în somptuosul său palat din Olbia, decât scyth sub cort cu păstorii şi cu crescătorii săi de cai — să fi avut pentru patria mamei sale cele mai mari atenţii şi ca legăturile dintre Olbia, capitala sa grecească, şi Histria, să se fi înteţit şi mai mult. Dar Ariapeithes fusese ucis prin trădare de către Spargapeithes, regele Agathyrşilor, foarte probabil în urma vreunui conflict de frontieră şi a rivalităţilor politice şi militare pentru teritoriul situat între Carpaţi şi Tyras. Iar Scyles i-a fost urmaşul.

Se înţelege dela sine că Histrienii trebue să fi plătit destul de scump gloria de a fi fost cumnaţii unui rege scyth rival aceluia care domnia în Carpaţi şi că negoţul lor în ţara geto-agathyrsă trebue să se fi resimţit de războaiele şi neînţelegerile dintre Spargapeithes şi Ariapeithes, cu familiile lor şi cu urmaşii lor.

Către mijlocul sec. V a. Chr., Histria, ca toate coloniile de la Pontul Euxin, ia un avânt admirabil în sensul unei civilizaţii creatoare proprii, şi acest elan nu slăbeşte decât pe la mijlocul sec. III, în urma turburării în care sunt aruncate toate neamurile barbare de la Dunărea de jos prin năvălirea celtă. Mărturiile istorice ale acestei înfloriri abundă chiar în ceeace ne-au dat primele noastre săpături în ruinele Histriei. Incă din

sec. V, Theoxenos, fiul lui Hippolochos, consacra lui Apollon, chiar pe vremea sacerdoțiului eponim al tatălui său Hippolochos, fiul lui Theodotos, o statuă de bronz a cărei bază de marmoră neagră am găsit-o având perfect păstrată nu numai inscripția, dar și cavitățile de pe fața superioară îngrijit modelate după forma și mărimea picioarelor statuei care trebuia înfiptă acolo. Iar o generație mai târziu, nepoții lui Theoxenos, — Xenocles și Theoxenos fiul lui Hippolochos (nepot al celuilalt Hippolochos), — consacrau, tot zeului eponim Apollon Ietros, pe vremea sacerdoțiului eponim al tatălui acestor închinători, Hippolochos fiul lui Hegesagores, un edificiu de marmoră albă, foarte îngrijit și scump judecând după epistilul cu inscripție care ni s'a păstrat.

Din aceeași vreme avem și baza unui monument onorific, de marmoră albă, care va fi suportat statua de bronz a unui oarecare Apollonios, — precum, pe la sfârșitul sec. IV și pe urmă în prima jumătate a sec. III, vedem, în fragmente de decrete onorifice, confirmându-se și la Histria obiceiul general cunoscut la Greci de a onorà cu coroane de aur la jocuri (ἐν τοῖς ἀγῶσι) și de a perpetua prin statui de bronz pe binefăcătorii patriei. Dar epoca lui Filip, a lui Alexandru cel Mare și a lui Lysimach e reprezentată la Histria prin știri și mai importante decât toate acestea. Pe la anul 300, cultul lui Helios, zeul așa de caracteristic pentru influența cetății Rhodos în epoca elenistică, găsia și la Histria o primire entuziastă. Am descoperit în dărâmăturile zidului de înconjur din epoca romană capul de marmoră al unei statui a zeului, de două ori și mai bine mărimea naturală, măsurând circa 4 m. înălțime, de o execuție foarte îngrijită și prezentând modelarea carac-

teristică a manierei lui Scopas (fig. 44). Zeul avusese coroana de raze de bronz (probabil aurite) fixate în marmoră. Nume-

Fig. 44. — Cap de marmoră dela o statue colosală reprezentând pe Helios Găsit la Histria şi dispărut în timpul ultimului războiu

roase fragmente architectonice — coloane, architrave, cornișe, etc., — de marmoră albă de foarte bună calitate, găsite ca ma-

terial de construcţie în zidurile cetăţii romane dela Histria, dovedesc prin dimensiunile şi stilul lor posibilitatea de a fi aparţinut fie chiar templului Soarelui, fie vreunei alte clădiri similare din aceeaşi vreme. De altă parte, pe unul din fragmentele de decrete onorifice citate am avut plăcuta surpriză de a găsi menţionat la Histria, tot pe la anul 300, un Μουσεῖον.

Alte inscripţii de curând descoperite dovedesc că principalul sanctuar al cetăţii era şi în epoca elenistică tot templul lui Apollon (τὸ ἱερὸν τοῦ ᾽Απόλλωνος); că gimnasiul din Histria se populà de asemeni, chiar în sec. II a. Chr., cu statui de bronz dedicate binefăcătorilor, — pe când agoranomii din Histria ridicau statui de marmoră zeului lor patron Ἑρμῆς ᾽Αγοραῖος. Un frumos relief apollinic, de caracter agonal, confirmă pentru aceeaşi vreme (sec. IV—II), nu numai interesul Histrienilor pentru arte, dar şi aptitudini plastice remarcabile la meşteşugarii lor şi, în general, un gust destul de fin la aceşti Greci pierduţi în Nordul thrac.

Incă de pe la sfârşitul sec. V (cel mai târziu pe la 400 a. Chr.) Histrienii încep să bată monete; ei sunt cei dintâi cari fac acest lucru pe coasta de Apus a Pontului. Pick e de părere că toate monetele de argint de la Histria aparţin secolului IV; autonomia cetăţii — afară, poate, de vremea lui Lysimach — a rămas neatinsă în tot acest timp.

Puţinele ştiri pe care literatura antică ni le mai prezintă pentru Histria în această vreme, nu contrazic concluziile la care noi am ajuns prin fragmentele de monumente descoperite până acum. In adevăr, fie că e vorba de legături de rudenie, stabilite între Histrieni şi casa regală scythă din Olbia, în sec. V, fie de răsmiriţe interne pentru motive constituţionale înainte de epoca lui Aristotele care vorbeşte de ele, fie de războiul pe care „Histrienii" (probabil nişte Μιξέλληνες din Histria) sub

„regele" lor au avut să-l susţină împotriva regelui geto-scyth Atheas, care a pătruns în Dobrogea actuală şi n'a putut să fie scos de acolo decât de către Filip în 339, fie de războiul împotriva lui Lysimach pentru independenţa absolută de orice protecţie macedoneană, în 313, fie, în sfârşit, de războiul împotriva Byzanţului, pe la 260, — în toate aceste cazuri, deopotrivă, importanţa politică şi militară şi prin urmare puterea şi bogăţia Histriei sunt confirmate în întregime.

E adevărat că după Filip oraşele greceşti din Pontul thrac s'au găsit, timp de aproape un secol, într'o oarecare dependenţă de regii greci ai Macedoniei sau ai Thraciei. Dar, din punctul nostru de vedere, acela al penetraţiei în interiorul teritoriului getic din susul Dunării, situaţia devenia pentru Histrieni şi mai favorabilă dacă Barbarii din interior trebuiau să respecte în persoana negustorilor lor şi pe reprezentanţii puternicilor regi macedoneni.

Oricum, încă din veacul VI Histrienii au trebuit să primească, întocmai ca şi Grecii de pe ţărmurile de Nord ale Pontului, amestecul cu indigenii. Borystheniţilor, cari erau Greco-Scythi, trebue să le fi corespuns Histrienii cari erau Greco-Thraci, adică în primul rând Greco-Geţi. In adevăr, în puţurile rectangulare din partea de Sud-Est a acropolei Histriei, conţinând vase greceşti exclusiv din sec. VI, am găsit, ca şi Stern la Berezan, fragmente de vase indigene, de data aceasta foarte mari, în formă de *pithoi*, lucrate cu mâna — fără roată — într'o pastă foarte grosolană, rău frământată şi rău arsă, şi împodobite cu cercuri orizontale în relief înconjurând tot vasul întocmai ca cercurile unui butoi şi încinse la rândul lor cu mici tăieturi oblice imitând structura sforilor groase de cânepă. De altă parte resturile barbare din a doua epocă a Fierului găsite în teritoriul oraşului de jos de la Histria (la Vest de

Acropole), amestecate adânc cu resturile elenistice, confirmă conlocuirea barbaro-greacă nu numai în interiorul rural, dar chiar în cetate.

Această colaborare eleno-thracă a permis Grecilor de pe ţărmurile de Apus ale Pontului să presare tot litoralul cu mici aşezări ale căror nume nu ne-au fost păstrate prin niciun izvor literar, dar ale căror resturi archeologice dovedesc şi astăzi intensitatea vieţii elenice în această regiune.

Relaţiile amicale sau cel puţin de reciprocă îngăduire cu indigenii permiteau, de altă parte, Grecilor din Histria şi din Tomis, mai puţin celor din Callatis, să străbată Scythia Minoră direct spre Vest şi să atingă malul Dunării după un drum de câteva ore călare sau cel mult de o zi cu carele încărcate de mărfuri şi trase de cai sau chiar de boi, Histrienii la Carsium, Tomitanii la Axiopolis. Dar, deşi aşa de scurt, acest drum era puţin comod pentru cine ducea cu el mărfuri care trebuiau să fie vândute mult mai departe decât la Axiopolis sau la Carsium, şi care, prin urmare, trebuiau să fie încărcate şi reîncărcate de mai multe ori : din corăbii pe care şi invers, ceeace de pildă pentru amforele cu vinuri ar fi fost nu numai imprudent, dar fatal. De aceea negustorii trebue să fi preferat totdeauna calea apei : dela Histria, prin lacul Halmyris, pe Peuce şi apoi pe Dunăre în sus, iar la fiecare confluenţă mai însemnată, de pildă la a Prutului, a Siretului, a Ialomiţei, a Argeşului, a Oltului, şi în susul acestor râuri, precum vom vedea îndată.

Expediţiile regilor macedoneni, Filip mai întâiu, în 339, Alexandru apoi, în 335, împotriva Geto-Scythilor, războaiele crâncene ale lui Lysimach, pe la sfârşitul sec. IV şi începutul sec. III a. Chr., împotriva lui Dromichete, puternicul rege get din marile şesuri moldovene şi muntene, introduc pe Carpato-

Danubieni în istoria greacă propriu zisă. Penetrația elenică în țările danubiene devine tot așa de efectivă ca și în Thracia. Marii exportatori de vinuri și de untdelemnuri grecești, Thasienii și Rhodienii la început, Cnidienii apoi, inundă tot basinul

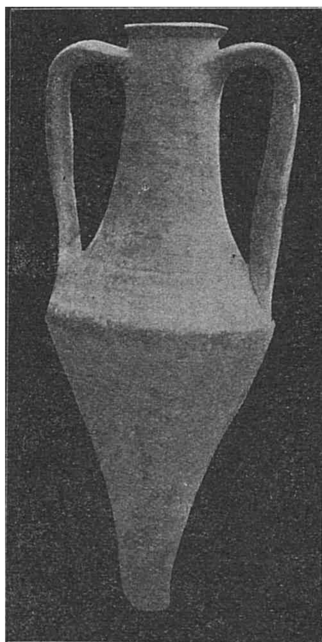

Fig. 45. — Amforă thasiană găsită la Poiana (jud Tecuci).

Dunării. Argintul sub forma de monete devine foarte obişnuit la Daco-Geți ; transacțiile se fac, se pare, de la egal la egal, până în cele mai mici şi mai îndepărtate sate ale Daciei danubiene : fragmentele de amfore grecești sunt câteodată tot așa

de numeroase ca şi cioburile locale din acea vreme (La Tène II şi III).

Cea dintâi vale mare care se deschidea către ţara „Agathyrşilor", în faţa negustorilor greci ajunşi la Bărboşi — vechia factorie elenică —, era a Siretului. Pe această vale până la gura Trotuşului şi apoi pe Trotuş în sus trecea drumul cel mai scurt, care prin calea şi trecătoarea Oituzului lega ţara

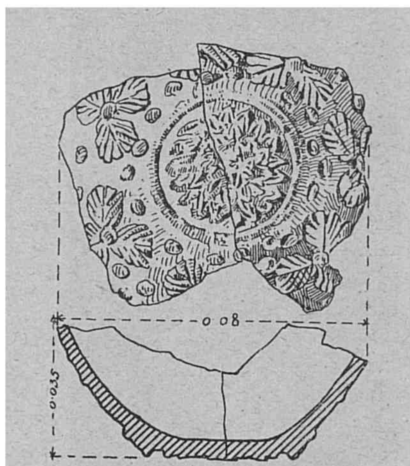

Fig 46 — Fragment de vas de lian cu desenuri în relief, găsit la Piscul Crăsanilor.

aurului, Ardealul „Agathyrşilor", cu Scythia Minoră şi cu regiunea gurilor Dunării. Pe drumul acesta, la punctul unde Trotuşul se varsă în Siret, pe râpa înaltă de pe stânga Siretului, se află situată cetăţuia preistorică de la Poiana, unde printre resturi daco-celtice am putut să constatăm prezenţa amforelor thasiene, una dintre ele păstrată în întregime, indicând prin stampila de pe toartă cel mai târziu secolul III a.

Chr. (fig. 45). Cioburile de amfore greceşti, căzute în surpăturile râpei care s'au produs încetul cu încetul prin eroziunea apelor, şi târîte apoi în fundul văii, sunt foarte numeroase.

A doua staţiune elenică de pe Dunăre constatată până acum e cea dela *Carsium*, mai departe în susul fluviului, la Hârşova. Această cetate getică, dominând valea Ialomiţei, *Naparis* de pe atunci, ne oferă din vremea sa geto-greacă numai amfore, ca şi Poiana, unele bine păstrate. cele mai multe însă doar cioburi; după stampilele imprimate pe mănuşile unora dintre ele, provin de data aceasta din Rhodos şi Cnidos. Aceste stampile sunt bine păstrate şi pot fi datate cu multă probabi-

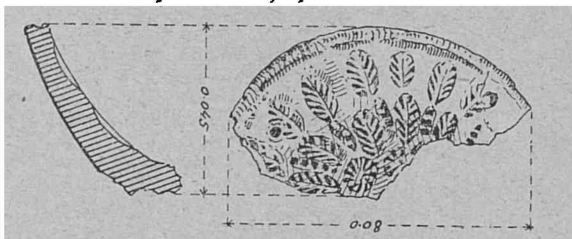

Fig. 47. — Tipar de lut pentru cupă de tip delian cu desen în relief, găsit la Piscul Crăsanilor.

litate încă din sec. III a. Chr. Dar marea însemnătate a Carsiului pentru drumul comercial pe Naparis reese numai când luăm în mai de aproape cercetare resturile ceramice ale staţiunii geto-greceşti dela Piscul Crăsanilor, peste 100 km. mai sus pe acel râu. Ca şi la Histria în sec. VI, tot aşa şi la Crăsani, probabil începând din sec. IV a. Chr., produsele industriei elenice au fost întrebuinţate de către o populaţie care se găsia, din punctul de vedere al technicei proprii, într'o inferioritate foarte simţitoare. Intocmai ca la *Poiana* pe Siret, amforele greceşti sunt foarte numeroase; cupele deliene (fig. 46) erau imitate de către indigeni (am găsit şi tiparul: fig. 47).

Inventarul grec din mijlocul resturilor celto-getice ale așezării se completează cu monete din *Macedonia Prima* (158—150 a. Chr.) și cu lămpi grecești (fig. 48), cu monete daco-celtice imitate după monete sudice, cu fragmente de vase de sticlă colorată și chiar cu un frumos candelabru de bronz (fig. 49).

Mai departe, pe Dunăre în sus, peste o veche așezare preistorică, Grecii stabilesc — de data aceasta în chip oficial, poate începând de la Lysimach și din inițiativa acestuia,— ora-

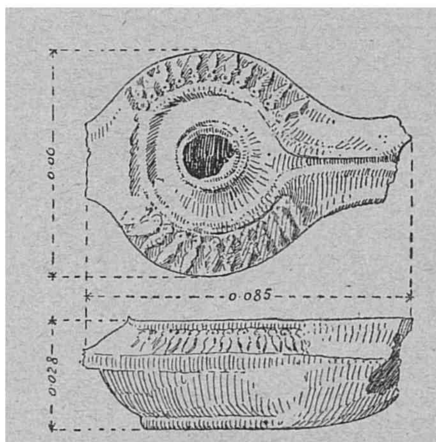

Fig. 48. — Lampa grecească de lut dela Piscul Crăsanilor

șul *Axiopolis,* în care săpăturile făcute de către răposatul Tocilescu și de către Germani în timpul marelui războiu, au arătat o continuitate a vieții civilizate din epoca elenistică până în vremea byzantino-bulgară. Intemeierea Axiopolei pare să se fi datorit unor scopuri strategice foarte precise, de apărare împotriva Geților din marea câmpie a Munteniei și din nenumăratele ostroave ale Dunării, și de protecție a comerțului grec în susul și în josul Dunării, precum și pe drumurile de uscat direct spre Tomis, de unde se putea ajunge la Axiopolis

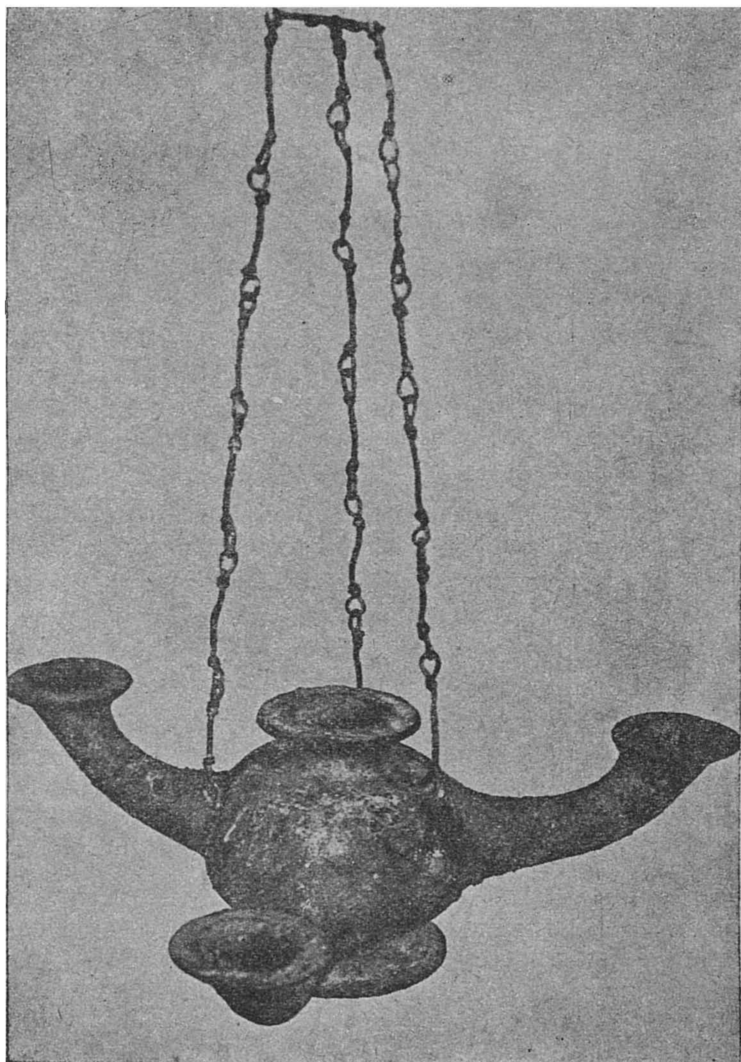

Fig. 49. — Candelabrul de bronz dela Piscul Crăsanilor.

și mai repede și mai ușor decât de la Histria la Carsium. Mănuși de amfore rhodiene, având stampile din sec. III-I a. Chr., confirmă aceleași fapte ca și la Bărboși, Poiana, Carsium și Crăsani. Și fenomenul se repetă la infinit: așezări daco-getice din La Tène II și III peste straturi mai vechi, conținând urme foarte caracteristice ale influenței elenice, amfore cu sau fără peceții, ceramică deliană sau attică, obiecte de podoabă, statuete și plăci apotropaice, vase de sticlă colorată, lămpi de teracotă sau de bronz, chiar vase de bronz, etc., cam peste tot: la *Boian*, la *Mânăstirea*, la *Piscul Coconilor*, la *Spanțov*, la *Căscioare*, la *Zimnicea*, etc., etc., pe Dunăre, sau la *Tinosul*, pe Prahova, în interiorul câmpiei române.

Negustorii greci, odată ajunși la gura râului prin excelență getic al Argeșului (al cărui nume chiar ca pronunțare este tot acela de acum două mii de ani), nu se sfiiau să urce pe valea râului în sus și pe afluenții săi până la izvor, în însăși cheile Carpaților. Iată câteva probe în adevăr izbitoare. Dâmbovița, care prin cursul său superior duce spre pasul Branului, cea mai însemnată trecătoare care există în Carpații meridionali, între Ardeal și Muntenia, a constituit și în raporturile greco-dace o arteră principală de comunicație. Pe parcursul său s'au făcut până acum aceste descoperiri: la *Bogați*, la Vest de Târgoviște, s'a găsit un tezaur de tetradrachme macedonene și thasiene; în ruinele cetății de la *Stoienești*, care în evul mediu păzia tot trecătoarea Câmpulungului și a Rucărului, s'a găsit de asemeni o mănușă de amforă greacă preromană având o pecetie cu inscripția ΗΡΩΝΟΣ Nimic mai natural, căci la Gemenea — câțiva kilometri mai jos de acest punct — se exploata în acea vreme în chip deosebit de intens aurul, care se găsește acolo și azi în cantități însemnate în nisipurile Dâmboviței. Acest aur era transformat de către

Daci — după cât se pare — în monete inelare, de forma micilor cercuri de aur găsite la Turnu Măgurele și aiurea. Dar, indiferent de aurul pe care îl extrăgeau din mine, Dacii întrebuințau mult moneta macedoneană și apoi thasiană: acele tetradrachme, care se găsesc, fie autentice, fie ca imitații indigene, aproape pretutindeni în Dacia şi în primul rând, fireşte, pe malurile Dunării sau dealungul drumurilor care duceau la Dunăre. Am remarcat asemenea tezaure de tetradrachme thasiene la *Zimnicea*, în vechea stațiune geto-greco-romană care domina valea Vedei, lacul Suhaia şi valea Călmățuiului, — la *Tărtășești*, în județul Ilfov, pe valea Dâmboviței, la 100 km. de Dunăre, pe drumul care ducea la minele de aur dela Gemenea, la cetatea dela Stoieneşti şi spre trecătoarea Branului. De asemeni, s'au găsit în viile din împrejurimile Giurgiului câteva sute de stateri macedoneni (drachme şi tetradrachme de regi) şi de asemeni monete din oraşele greceşti ale Thraciei. La *Comana* (jud. Vlaşca) s'au descoperit trei sute de imitații gete de argint după staterii lui Filip II. La *Popeşti* (jud. Ilfov), douăzeci tetradrachme thasiene, printre care una cu legenda: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΡΑΚΩΝ.

Fireşte, ne e imposibil să prezentăm aci lista tuturor descoperirilor de tezaure monetare elenistice din Dacia: am dat indicațiile trebuitoare altundeva, iar acum vreau să scot în relief doar câteva puncte de interes general:

1. Se pot urmări etapele penetrației greceşti cu ajutorul monetelor: din sec. VI găsim în Delta Dunării un *aes grave* dela Olbia (fig. 40); cyzicii de electrum ajungeau încă de pe atunci la Axiopolis; monetele Histriei, Apolloniei şi Mesambriei urmau acelaş drum şi se găsesc în mai multe localități de pe Dunărea de jos; mai târziu vor ajunge până în Ardeal, în cetățuia dacă dela Costeşti; în sec. IV vor deveni covârşitoare

monetele macedonene de aur şi de argınt; în sec. III oraşele greceştı de la Pontul Euxin trebue să se dea înapoi chiar dinaintea republicelor comerciale dın Miazăzi cu Rhodos în frunte; piaţa e complet dominată de monetele thasiene; în sec. II monetele Macedonıei Prima pătrund până în Nordıl Ardealului.

2. Moldova şı Muntenia cu Dobrogea sunt caracterizate prın bogăţia tezaurelor de monete de argınt macedonene (Fılıp II, Alexandru), — dar mai ales prın marele număr de depozite cu tetradrachme barbare, getice, ımitate după staterii de argınt ai lui Filip II (fıg. 64).

3. Prımite mai târzıu, tetradrachmele thasıene se răspândesc cu atât mai departe spre Nord şi spre Vest. Ele devin modelul unora din imitaţiile dace ardelene foarte sărace în metal nobıl (fig. 65). Răspândırea acestor tetradrachme merge împreună cu pătrunderea comercială atestată prin resturıle de amfore în toate staţiunıle dın sec. III, II şi I a. Chr., în regiunea getă dela Est şi Sud de Carpaţi.

4. Nu există monete dace cu legendă, cu toate că orıgınalele după care se băteau aceste monete aveau inscrıpţii. In adevăr monetele de care se servesc Daco-Geţii pentru a bate imitaţii pentru folosinţa lor, sunt în cea mai mare parte tetradrachme macedonene de ale lui Filip II sau mai ales tetradrachme thasiene. Thasienii au venıt la Daci ca negustori pacifici, pe când Filip devenise prin războiu seniorul lor în Scythia Minoră şi vecinul lor ameninţător dealungul întregei Dunări. Rezultatul fusese totuşi acelaş în ambele cazurı: o apropiere dacă de lumea elenică. Dar acest fapt explică şi o altă împrejurare cronologică. In vremurile mai vechi (sec. VII-V) Histrienii fuseseră singurii Greci cari veniseră la Geţi. Insă aceştia erau prea barbari spre a se fi lăsat influenţaţi în chip

prea trainic. In epoca elenistică (sec. III—I) Rhodienii sunt aceia cari pătrund pretutindeni şi joacă la Dunăre acelaş rol ca Veneţienii în Evul Mediu. Dar de data aceasta monetele lor găsesc locul ocupat încă din sec. IV de aurul regal al lui Filip şi apoi al lui Alexandru şi al lui Lysimach şi de argintul Macedoniei şi apoi al Thasos-ului.

Săpăturile în cetăţile dace din Carpaţi nu sunt încă destul de înaintate — la dreptul vorbind, de abia au început — pentru a ne da aci răspunsul şi la marea chestiune a contactului cultural intim dintre Geto-Agathyrşii din sec. VI—V a. Chr. şi Grecii dela Pontul Euxin. Sunt de pildă în technica cetăţilor gete din Carpaţi (cf. aci mai jos, cap. IV) elemente archaice meridionale, precum legarea blocurilor de piatră cu bârne sau crampoane de lemn *(appareil à crochet)*, întrebuinţarea cărămizilor uscate la soare ca material principal la clădirile monumentale peste temelia construită din blocuri mari de piatră, cercurile formate din blocuri spaţiate sau alăturate (fig. 67), aşa ca cele care înconjurau tumulii attici sau etrusci, etc. etc., care dovedesc strânse raporturi cu Sudul. Vor fi fost chemaţi aci încă de pe vremea lui Spargapeithes meşteri constructori greci? Sau cumva toate aceste asemănări nu sunt decât resturi ale unui patrimoniu cultural comun central-european din mileniul II a. Chr., când Grecii înşişi nu plecaseră încă din regiunile danubiene?

In toiul penetraţiei greceşti în ţara getă şi în momentul în care Dunărea părea că va deveni, ca şi Borysthenele, un fluviu grecesc, Celţii, cari de mai bine de un veac îşi începuseră mişcarea lor spre Răsărit, sosesc — pe la 280 — în regiunile Dunării de Jos.

Sarmaţi, Celţi, Germani, Daci, Thraci, rând pe rând învingători şi învinşi, luptând între ei înşişi sau împotriva Gre-

cilor, iar de la mijlocul sec. II a. Chr. împotriva Romanilor, toţi aceşti Barbari, în continuu echilibru nestabil, nelinişteşc şi sălbăticesc valea Dunării.

Şi marea este acum plină de piraţi.

Geţii şi Thracii atacă oraşele greceşti dela Pont. Inscripţiile din Histria, din Tomis, din Callatis, din Dionysopolis, din Mesambria, din Apollonia, nu vorbesc, ca şi la Olbia, tot timpul sec. III, II şi I a. Chr., de cât de războaie și de năvăliri.

Cu toate aceste nenorociri însă activitatea productivă a oraşelor greceşti şi legăturile economice dintre țărmul elenic şi interiorul geto-thrac nu încetează niciun moment ; am demonstrat aceasta cu un alt prilej pentru Callatis; am enumerat de asemeni aci mai sus unele resturi grecești din sec. III-I a. Chr. găsite foarte departe pe Dunăre în sus ; să ni se îngădue să mai adăogăm încă vreo câteva mărturii foarte caracteristice pentru legăturile ce se stabilesc în sec. II şi I a. Chr. între regii și principii geți (sau thraco-scythi), ca protectori şi orașele grecești de la Pont, ca protejate.

Histrienii mulțumesc lui Aristagoras, între altele, pentrucă a îndeplinit anumite solii pe lângă Barbari : πρεσβήας τε πολλὰς ὑπὲρ τῆς πόλεως πρεσβεύσας κατὰ τὸ συμφέρον τοῖς πολείταις διεπράξατο πρὸς [τοὺς κρατοῦντας] τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμ[οῦ βαρβάρους] (adică la Geţii lui Burebista).

Callatienii disting pe bunul principe Cotys, fiul regelui Rhoemetalces cu magistratura eponimă a cetății lor. Un decret onorific al thiasului dionysiac din Callatis, găsit şi publicat în ultimii ani, e datat ἐπὶ βασιλέος Κότυος τοῦ Ῥοιμητάλκα. E o importantă ştire în plus pe lângă ceeace ştiam mai de mult de la Ovidiu (*Ex Ponto*, II, 9, 47 sq.) în legătură cu acest principe thrac filo-elen, a cărui cultură era așa de desăvârşită încât compunea chiar poeme :

Carmina testantur; quae, si tua nomina demas,
Threicium iuvenem composuisse negem.
Neve sub hoc tractu vates foret unicus Orpheus,
Bistonis ingenio terra superba tuo est.

Ovidiu, care de altfel era el însuşi cinstit de către Tomitanii vecini, cu agonothesia cetăţii lor, profita pe la anul 12 p. Chr., probabil chiar de prezenţa la Callatis a colegului său întru poezie, Cotys, spre a se pune sub ocrotirea lui:

Haec quoque res aliquid tecum mihi foederis affert;
Eiusdem sacri cultor uterque sumus:
Ad vatem vates orantia brachia tendo.

Dionysopolitanii aduc mulţumiri lui Acornion, între altele, pentrucă a câştigat prin talentele lui diplomatice bunăvoinţa lui Burebista faţă de patria sa şi pentrucă şi-a îndeplinit apoi cu bine şi pe lângă Pompeiu solia pe care o primise din partea regelui dac, despre care inscripţia spune: νεωστεί τε τοῦ βασιλέως Βυρεβίστα πρώτου καὶ μεγίστου γεγονότος τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων καὶ πᾶσαν τήν τε πέραν τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισχηκότος.

Incă din sec. II a. Chr. probabil, Odessitanii îşi exprimă recunoştinţa către Ἕρμειος Ἀσκληπιοδώρου, din Antiochia, διατρίβων παρὰ βασιλεῖ Σκυθῶν Κανίτᾳ, un mic rege scyth care domnia peste ţara cuprinsă între Callatis şi Odessos, pentrucă acest Hermeios îşi oferia totdeauna serviciile Odessitanilor cari călătoriau pentru treburi în regatul lui Kanites.

Cam prin aceeaşi vreme sau puţin mai târziu, Mesambrienii par să fi răsplătit pe binefăcătorul lor Δεμόντης (?) Δήξου Ἀστάς, un Thrac din tribul Astilor. pentrucă era de folos acelora dintre ei cari veniau în ţara lui.

Bunele relaţii ale Grecilor cu regii geţi trebue să fi contribuit mult la reluarea intensă a pătrunderii negustorilor greci

în valea Dunării şi în general în Dacia. Faptul că Burebista, marele rege cuceritor, domnul întregului teritoriu cuprins între Pădurea Hercyniană şi Hylaia Borystheniţilor, stăpân al întregei coaste a Pontului de la Olbia până la Apollonia, se serveşte în soliile sale de un Grec din Dionysopolis, e concludent pentru noile posibilităţi de pătrundere greacă pe Dunăre în sus şi pe afluenţii ei. Deşi mutilată, inscripţia lui Acornion, fiul lui Dionysios, a păstrat încă destul de clară menţiunea călătoriilor acestui Grec la *Argedava*, pe cât se pare capitala regatului lui Burebista încă de pe vremea tatălui şi predecesorului acestuia. Acornion, vechiul prieten al casei regale gete, era deadreptul indicat pentru însărcinările de înaltă încredere, ce i s'au dat apoi.

Şi, în adevăr, ultimele noastre săpături în şesul muntean au dat la iveală un fapt aproape surprinzător. Valea Dunării şi a afluenţilor săi a fost pătrunsă în chipul cel mai intens de către expansiunea comercială grecească tocmai în vremea lui Burebista şi a succesorilor lui, adică în a III-a perioadă a La Tène-ului dac. Ai impresia, chiar în regiuni mai depărtate, ca Bucureşti, Ploeşti, Turnu Măgurele, că te găseşti tot în teritoriul rural al vreunui oraş grecesc de pe litoralul trac, ca Histria, Tomis sau Odessos : atât de numeroase sunt resturile greceşti în dărâmăturile satelor dace de civilizaţie geto-celtică.

Dar nu e decât foarte logic să se ajungă la această constatare. In adevăr Pontul Euxin e stăpânit direct de către Geţi numai de la Burebista : de la Olbia până la Apollonia toată coasta e în mâinile regelui dac : prietenii săi din oraşele greceşti pot acum să circule sub ocrotirea lui până la „Liov", „Praga" sau „Viena". Şi chiar după moartea lui Burebista, când Statul dac se destramă din nou în mai multe regate mici, condiţiile favorabile pătrunderii elenice nu se schimbă. Fie că

e vorba de Cotiso, regele Daciei de Apus, fie de Dicomes, regele Daciei de Miazăzi, amândoi rămân în contact strâns cu lumea greco-romană şi iau o parte activă la luptele şi la intrigile politice provocate de asasinarea lui Caesar. Dicomes îşi oferă serviciile lui Antonius împotriva lui Octavian. Brutus preparând ofensiva din Thracia se găsise de altfel în aceeaşi situaţie prielnică. Căci instinctul popular face pe Daci să se ferească profund de orice cesarism, adică de imperialism, şi precum Burebista fusese adversar al lui Iulius Caesar, tot aşa Cotiso va fi duşmanul lui August. Acestor amestecuri foarte profitabile ale căpeteniilor şi războinicilor daci în Thracia (Suet., *Caes*, 44 : *Daci qui se in Pontum et Thraciam effuderant)* şi nevoiei republicanilor de-a avea mercenari împotriva Cesarienilor trebue atribuit numărul aşa de mare de monete de aur cu Κόσων (— bătute la 42 a. Chr., în Thracia, din ordinul lui Brutus, a cărui efigie o prezintă pe una din feţe—) găsite în cetăţile principilor daci din Ardeal şi mai ales la Grădiştea Muncelului, una din capitalele din această vreme.

Dacia face acum parte integrantă din lumea elenistică, în care pentru prima oară intrase pe la 300 a. Chr., pe vremea marilor războaie victorioase ale lui Dromichete împotriva lui Lysimach şi a păcii şi a colaborării care au urmat. Prin politica regilor săi, ca şi prin desvoltarea naturală a activităţii economice a oraşelor greceşti de la Pont, întreg ţinutul getic până în Carpaţii Moldovei şi ai Munteniei a intrat în curgerea evoluţiei culturale a elenismului încă din sec. III a. Chr.

Cu totul alta e situaţia în Dacia muntoasă, adică Dacia întreagă aşa cum o cunoaştem mai târziu ca provincie romană: cu miezul de rezistenţă în Ardeal. Aci pătrunderea grecească va rămâne mult mai superficială decât în Muntenia şi în Moldova.

Insă nici la Nord, nici la Sud de Carpaţi Grecii nu vor putea înlocui pe Celţi. Aceştia erau mult mai înrudiţi cu Dacii prin cultura lor, decât Grecii, prin excelenţă orăşeni.

Plugarii daco-geţi au primit cu multă bunăvoinţă vizitele negustorilor greci şi le-au cumpărat cu entuziasm vinul lor excelent şi gătelile alese sau vasele frumoase pe care li le aduceau. Insă în metalurgie şi în ceramică, adică în cele două mari industrii ale vieţii sedentare productive, se lucra în întreaga Dacie în noul stil şi după noile metode pe care le aduseseră Celţii din Apus.

Dar în ce priveşte acest subiect, trebue să-i consacrăm un capitol deosebit. Ceeace avem acum de definit, în concluzie, e faptul capital că civilizaţia elenă, cu toată intensitatea pătrunderii ei, n'a reuşit nici în Dacia, precum n'a reuşit nici în Scythia, să alcătuiască o cultură specifică, daco-elenistică. O-dată mai mult orientarea Daciei s'a demonstrat a fi occidentală: acolo unde Grecii n'au izbutit, Celţii au izbutit în chip strălucit

IV

CARPATO DANUBIENII ȘI CELȚII

In anul 335 a. Chr. Alexandru cel Mare al Macedoniei trece Dunărea la Geţii din câmpia munteană. Printre soliile Barbarilor vecini venite să-l salute pe malurile marelui fluviu, era şi una trimisă de către Celţii de la Adriatica. Nu e deci de loc de mirare că prima perioadă La Tène (400—300 a. Chr.) se găseşte documentată în Ardeal şi de asemeni şi în Muntenia. E drept, abia prin câteva fibule şi printr'un car de luptă şi câteva fragmente de spede — poate şi printr'un frumos mormânt din sec. V—IV a. Chr.—, în schimb însă e foarte departe împinsă spre Răsărit, până în văile superioare ale Mureşului, Oltului şi Prahovei [1]).

---

[1]) Tot din valea superioară a Mureşului va fi poate inventarul unui mormânt celtic, rămas multă vreme inedit într'o colecţie particulară şi al cărui prim ilustrator afirmă că informaţiile pe care le are i-ar permite să-i dea ca loc de origine *Silivaşul* lângă Uioara pe Mureş. Frumoasa cască celtică de tip italic, precum şi celelalte obiecte ale inventarului ne îngăduesc să-l datăm chiar înainte de anul 400, în orice caz cu totul la începutul La Tène-ului nostru I (fig. 52). Din nefericire nu suntem deloc siguri de originea acestei descoperiri. Colecţionarul particular care a obţinut obiectele a putut prea bine să facă vre-o confuzie. In adevăr, pe când în regiunea Tisei superioare această descoperire s'ar potrivi foarte bine cu lucrurile găsite în comitatul Borsód, din sec. V a. Chr., nimic nu ne îngădue în Ardeal să admitem ca foarte naturală o asemenea descoperire · numai cu începere din sec. IV am putea vorbi în chip curent de Celţii din Dacia.

Dacii au cunoscut deci pe Celţi precum şi cultura lor încă din sec. IV a. Chr. Aceştia din urmă de altfel ajunseseră în ţinutul getic al Carpaţilor slovaci, între March şi Tisa supe-

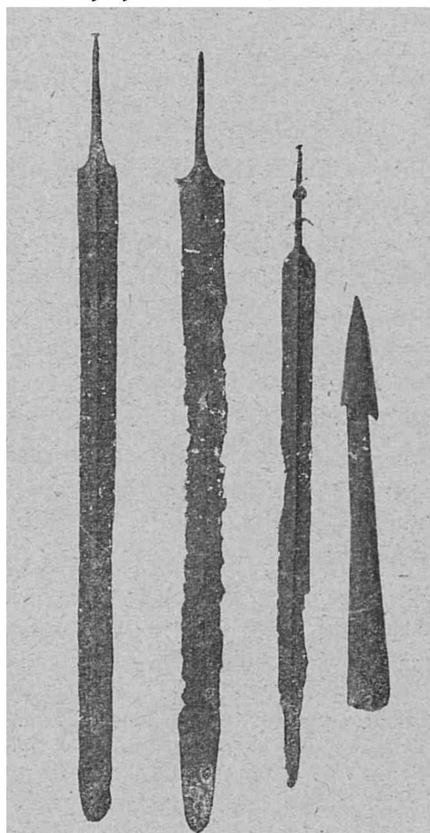

Fig 50. — Săbii celtice din Muzeul regional dela Turnu Severin.

rioară, încă din sec. V. Paul Reinecke datează cu dreptate în al său La Tène A (500—400 a. Chr.) căştile, spedele şi aplicele găsite în comitatele Túrócz şi Borsód. Anume, spada dela

Szendrö în Borsód aparţine unui tip ce se găseşte deopotrivă în Boemia, în Germania de Sud, în Franţa de Nord şi chiar în Anglia, şi a cărui origine ar trebui căutată între Marna şi Rinul de mijloc. Spre aceleaşi regiuni occidentale ne îndreaptă mormintele cu car găsite în aceeaşi ţară getică dintre March şi Tisa de Sus într'o vreme ceva mai nouă, în sec. III a. Chr., dar în continuarea mişcării începute în sec. IV, pentru care ar putea constitui un important punct de reper mormântul cu car dela Preşmer (Tartlau) lângă *Braşov*. Cât despre descoperirea dela *Silivaş* în Alba (fig. 52), în miezul Ardealului, inventarul acestui mormânt aparţine ca stil secolului V a. Chr. şi Vestului: locul de origine nu e însă destul de sigur.

Acest val septentrional al marei migraţiuni celtice spre Orient nu se termină totuşi în Slovacia şi în România de Nord. Centrului dela Munkačevo (Muncaci) în Slovacia de Răsărit, atelier celtic în primul rând, ale cărui produse se răspândiau în toată Getia de Nord, îi corespund pe versantul galiţian şi pe Nistru oraşele celtice *Carrodunum*, *Maetonium*, *Vibantavarium* şi *Eractum*. Galiţia, Moldova, Basarabia şi o parte din Ucraina până la *Olbia* (cf. Skirii şi Galaţii din inscripţia lui Protogenes) se umplu de triburi celtice care, cel mai târziu în cursul sec. III a. Chr., trecând prin Germania de Sud şi coborînd pe Nistru la vale, împinseseră înaintea lor pe Bastarnii şi pe Skirii germanici. In adevăr, încă de pe la 200 a. Chr. aceste neamuri germanice sunt bine cunoscute şi fixate în Moldova şi nici *Teuriscii* din Nordul Daciei — în Bucovina, — nici *Britogallii (Britolagae)* sau *Brigolatii* (cf. *Latobriges* în Gallia) din Răsăritul Daciei (în Basarabia), cu oraşele lor de la gurile Dunării: *Arrubium*, *Noviodunum* şi *Aliobrix*, nu s'ar fi putut aşeza aci într'o epocă mai târzie. De altfel o cerce-

tare mai de aproape a știrilor toponimice ale lui Ptolemeu despre Dacia septentrională și orientală ne-a dus la identificarea destul de probabilă a altor nume celtice sau care trădează prezența Celților în aceste regiuni de caracter etnografic getic, adică thrac septentrional. Iată câteva probe. *Cotinilor* celtici din Cehoslovacia de o parte, din Pannonia de alta, le corespund *Cotensii* din Moldova de Jos, în continuarea *Britogallilor* din Basarabia de Sud. Capitala *Cotensilor* din Moldova pare să fi fost *Ramidava*, a cărei primă parte nu e decât toponimicul gallic *Ramae* constatat deopotrivă în Gallia Narbonensis și în Thracia, în regatul celtic din Tylis. Cât despre formația cu *dava* : „oraş, aşezare", acest element toponimic dacic e comun în Dacia și în Thracia : cf. *Pulpu-deva* „orașul lui Filip" — și nu face decât să confirme, odată mai mult, mediul etnografic getic, în care Celții se statorniciseră după coborîrea lor din Galiția.

Mult mai bine cunoscut a fost valul celtic meridional. Una din etapele importante ale acestui val a fost regatul scordisc de pe Dunărea sârbească, iar cealaltă a fost regatul din Tylis pe Hebrul thrac. Vremea cristalizării acestor două focare de cultură celtică e tot sec. III a. Chr. Un motiv mai mult pentru a nu căuta pe Celții din La Tène I în prea mare număr nicăeri în Sud-Est.

Totuși dacă Celții au inundat aproape în întregime Orientul daco-thrac începând din sec. IV a. Chr., — și cimitirul celtic de pildă dela *Apahida* ni-i arată chiar în Ardeal în număr destul de mare —, e astăzi un fapt neîndoios că între anul 400, dată la care Celții erau stabiliți pe Tisa superioară, și anul 200, adevăratul început al înfloririi La Tène-ului carpato-da-

nubian [1]), nu poate fi încă vorba decât de manifestări cu totul sporadice ale nouii culturi în Dacia. Dimpotrivă jumătatea mai nouă a La Tène-ului II şi toată epoca La Tène III sunt documentate atât de general şi de frecvent, aşezările La Tène din Dacia sunt atât de numeroase, obiectele caracteristice şi, — natural înainte de toate vasele de lut ars, — se găsesc în atâta abundenţă, aspectele culturilor anterioare par atât de covârşite de cele noui, încât s'ar putea ajunge în primul moment cu multă siguranţă la hipoteza unei complete celtizări a Daciei.

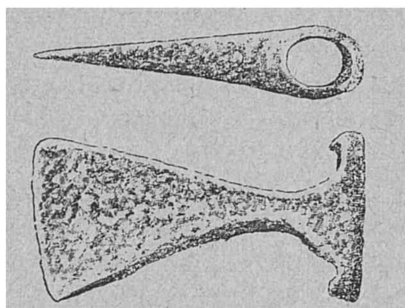

Fig 51. — Secure de tip dacic dela Koszeg.

Să pătrundem însă în amănunte, să cercetăm viaţa dacă însăşi, în manifestările ei industriale şi artistice populare şi să încercăm să distingem ce e vechiu de ce e nou, elementele daco-thrace carpatice de o parte, cele celtice de alta.

Locuitorii satelor dace din La Tène trăesc în case patrate destul de mici (2×4 m.) înghesuite pe un spaţiu strâmt, construite întocmai ca în epoca neolitică, cu pereţi făcuţi din nuiele împletite sau, în părţile Dunării, din trestii cu chirpici şi

[1]) La Tène-ul recent este vremea clasică a metalurgiei militare şi civile celtice, iar spedele din La Tène II şi III se găsesc din belşug în mormintele din regiunile noastre (fig. 50).

cu acoperişuri de paie sau de stuf. Un şanţ întărit cu o palisadă apără aşezarea din spre partea cea mai expusă. De obiceiu se caută vreun pinten de deal râpos pe malul unui râu sau al unui lac, uşor de întărit dinspre partea istmului. Morţii sunt arşi, iar cenuşa lor e îngropată în regiunea dim prejurul satului sau chiar în sat sub locuinţe. Foarte puţin fier printre dărâmături, dar mult cărbune de lemn. Fiindcă ne aflăm mai de grabă în epoca lemnului decât în a fierului: nu numai casa şi mobilierul, dar şi carele şi plugurile, multe din uneltele vieţii de ţară, uneori chiar vasele, spre a nu mai vorbi de butoaiele de tip celtic, se găsesc alături de lucrurile care continuă vechia tradiţie locală din neolitic, iar în câmpia munteană alături de foarte numeroase cioburi de vase de origine grecească, în primul rând de amfore provenind din Thasos, din Rhodos sau din Cnidos sau chiar de pe coasta Pontului Euxin. Nu există întrerupere în straturile culturilor care s'au succedat, dar există întrepătrundere: cutare urnă funerară de vechiu tip local se găseşte în tovărăşia cupelor celtice sau greceşti sau a sticlei egiptene caracteristice pentru această vreme târzie.

Satele sunt foarte mici: abia acopăr o suprafaţă de un hectar şi jumătate până la două hectare; numărul locuinţelor n'a putut deci să treacă mult peste sută, cu toată micimea lor extremă. A vorbi de uliţe ar fi aproape fără rost: abia dacă sunt câteva poteci destul de strâmte şi de neregulate. Depozite de grâne şi de seminţe de plante agricole şi textile, păstrate în gropi în formă de *dolia* săpate simplu sub locuinţe, depozite de altfel bine cunoscute şi de autorii vechi ca fiind caracteristice pentru Thracia, au fost deseori constatate în şesul muntean: numele lor e *siri*, care pare să fie thrac; conţinutul lor e foarte caracteristic: grâul, inul, cânepa, meiul par să fi fost speciile cele mai obişnuite pentru contemporanii din

câmpia daco-getă ai lui Alexandru cel Mare și ai succesorilor lui.

Marele număr de vase grecești (amfore cu mănuși stampilate, cupe deliene, canthari attici), găsite cam pretutindeni în satele dace de la Sud și Est de Carpați, ne ajută să datăm materialul indigen și celtic într'un chip foarte precis. Cât despre monete vom vorbi despre ele mai jos : numărul lor e foarte mic în așezări ; cele mai multe se găsesc sub formă de tezaure îngropate în locuri izolate.

In satele dace din La Tène-ul ardelean ceramica greacă e — cel puțin în starea actuală a cercetărilor — aproape cu totul absentă. In schimb monetele grecești sunt tot atât de numeroase ca și denarii romani din ultimele trei veacuri înainte de Christos.

Totuși strălucirea și puterea vieții dace în a doua vârstă a Fierului nici n'ar fi putut fi bănuită fără o anchetă făcută în înaltele burguri ale principilor daci, răspândite cam pretutindeni în Carpați, din Cehoslovacia până în Ardealul de Miazăzi. Această anchetă a început încă de acum un veac, dar săpături sistematice n'au putut fi săvârșite decât acum câțiva ani și sunt încă la început. Totuși cele două campanii de săpături făcute la Costești de către archeologii români și sondagiile executate la Grădiștea și la Piatra Roșie mai de mult de către Unguri, ne permit să emitem încă de pe acum păreri bine formate asupra așezării, planului, technicei și epocei cetățuilor dace din masivul carpatic.

Descrierea pe care ne-o dă Tacit (*Annales*, IV, 46—51) cu privire la cetățuile sau mai bine zis la munții întăriți din Thracia balcanică, — descriere al cărei echivalent se întâlnește la Cassius Dio (LXVIII, 9. 3), acolo unde e vorba de războaiele lui Traian împotriva Dacilor (munți întăriți la fel

trebue să fie luaţi cu asalt de către Romani), — îşi regăseşte în cetăţuile dace din munţii Ardealului de Sud-Vest o ilustrare desăvârşită : *montem occupat angustum e aequali dorso con-*

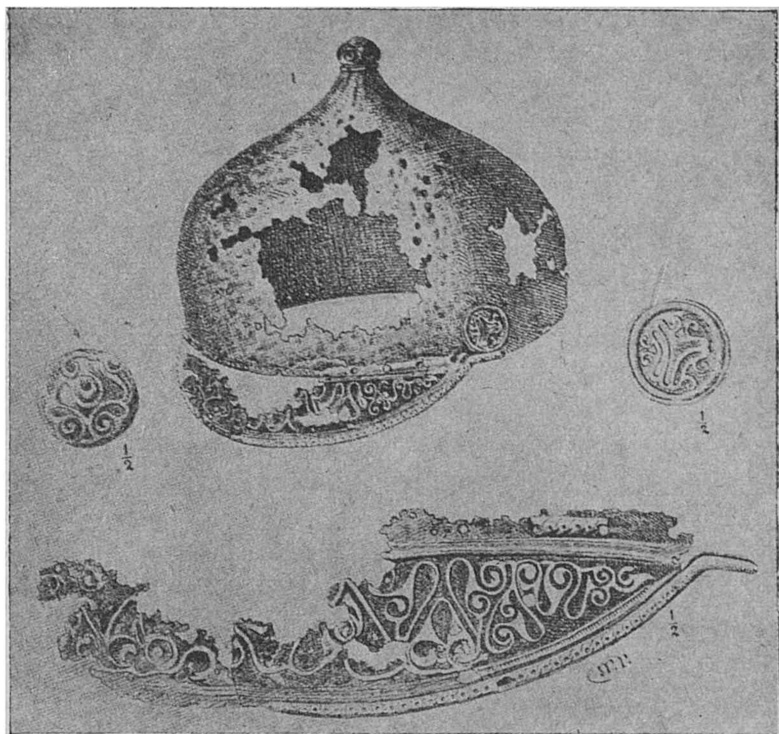

Fig. 52. — Lucruri din mormântul celtic dela Silivaş.

tinuum usque ad proximum castellum. Aceşti munţi întăriţi cu adevărate turnuri cu caturi, prezintă terase concentrice care urcă până la acropole unde e locuinţa principelui. Această lo-

cuință e la rândul ei fortificată cu unul sau mai multe turnuri patrate având ziduri puternice de 3 m. grosime. Terasele, operă imensă lucrată de mâna omului în massivul stâncos, sunt și ele ocrotite dinspre râpi cu valuri și palisade. Cetatea de asemeni e apărată cu un zid care o înconjură în dreptul terasei mijlocii și care prezintă la unghiurile mai înaintate turnuri patrate destul de spațioase. Acest zid e construit din blocuri mari de calcar, lucrate, aduse destul de departe (e demn de reținut acest semn de bogăție și de putere a principilor daci); blocurile nu sunt legate între ele nici cu scoabe de metal în felul grecesc, nici cu var după technica romană mai nouă, ci prin pene mari de lemn, adevărate bârne. E prin urmare principiul acelui *murus gallicus* așa de bine cunoscut în Gallia și în toată Europa celtică. Totuși zidurile cetăților dace n'au decât temeliile de piatră. Restul e zidit din cărămizi uscate la soare ca în Grecia archaică sau în Orient. Tot ca în Sudul archaic, de pildă la Dipylon în Atena, regăsim și technica à *crochet* (cunoscută în Provence, dar mai mult la Liguri; cf. Déchelette, *Manuel*, II, 3, p. 998).

In Dacia e prin urmare o varietate de *murus gallicus* necunoscută în Apus. Ceeace e foarte ciudat e că pe Columna lui Traian vedem o imagine cu totul aproximativă a adevăratului sistem dac de a zidi în piatră și lemn, o imagine aproape falsă dacă ne gândim că reprezintă, cu unele rezerve, mai mult sistemul celtic din Apus decât sistemul daco-getic. Iar identitatea de technică a cetăților din munții dacici de la Est de *Sarmizegetusa* cu cea de pe Muntele Zânei lângă *Potaissa* e atât de mult în afară de orice îndoială încât suntem siliți să admitem generala răspândire a acestei technici în toată Dacia.

De epoca cetăților dace ne vom ocupa când vom atinge chestiunea religiei getice. Pentru un moment e de ajuns să

precizăm că datarea lor în La Tène-ul recent e triplu confirmată : prin cioburile de vase din La Tène III şi bronzurile celtice de stil contemporan, prin monetele greceşti din oraşele dela Pontul Euxin : Histria şi Mesambria, prin monetele celtice ale Eraviscilor din Pannonia.

Centre puternice prin situaţia lor strategică, ascunzători bogate pentru prada îngrămădită de către căpeteniile războinice în aceste acropole formidabile, cetăţile dace sunt deosebit de numeroase tocmai în regiunea minelor de fier ale Ardealului. Nicovale, sgură şi obiecte de fier, dar şi mici nicovale de meşteşugari pentru podoabe scumpe, tezaure celebre de monete de aur dela Lysimach deoparte, dela Koson de alta, caracterizează îndeajuns activitatea industrială a principilor cari au domnit aci. Un nume se impune înaintea tuturora când constatăm că la Grădiştea Muncelului calcarul sau porfirul cu care a fost clădită şi împodobită cetatea au trebuit să fie aduse de foarte departe şi urcate până în vârful muntelui la 1250 m. cu sforţări şi primejdii extraordinare : este numele marelui rege get Burebista, a cărui epocă e tocmai aceea a frumosului La Tène III dac şi a cărui putere şi bogăţie ar putea în deajuns, fără altă dovadă, să explice măreţia şi monumentalitatea unei sforţări de care abia Romanii ar fi putut fi capabili.

Să trecem acum la industria fierului în Dacia, spre a examina principalele tipuri industriale care caracterizează La Tène-ul dac ca o varietate perfect circumscrisă şi autonomă a celei de-a doua epoci de Fier europene.

E sigur că marile ateliere dela Lovácska şi Gallishegy lângă *Muncaci* în Carpaţii de Nord, situate în plin teritoriu get, au lucrat aproape exclusiv pentru Dacii din Miazănoapte, pe când atelierele de la Cugir, Sebeşel, Grădişte, au trebuit

să dea arme şi unelte Dacilor din Ardealul de Sud. Cât despre Banat şi Oltenia, nu este exclus ca industria scordiscă a fierului să fi introdus acolo tipuri mai mult illyro-celtice de arme şi unelte. In adevăr securile, cuţitele, spedele, lăncile din Sud-Vestul Daciei îşi regăsesc adesea paralelele în Illyria şi chiar mai departe, până în Italia, precum vom arăta îndată. Şi nu lipseşte nici tendinţa contrarie a influenţei daco-gete până în Italia.

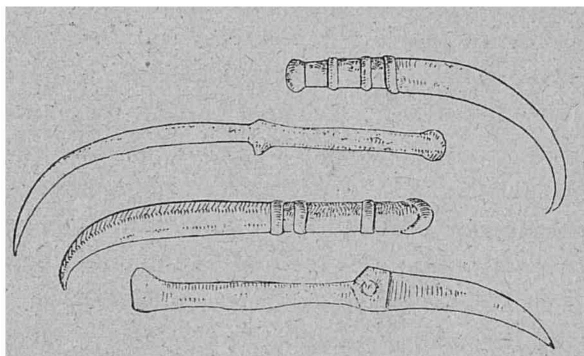

Fig. 53. — Săbii curbe şi cuţite de luptă, dacice.
După Columna Traiană.

Arma şi unealta clasică din vremurile pre- şi protoistorice e securea. E curios că forma de secure cea mai caracteristică din La Tène-ul recent în ţările italo-celto-illyro-dace, *cateia* (fig. 51), n'a avut până acum o explicaţie tipologică suficientă: cercetătorii s'au gândit mai de grabă la formele germanice, merovingiene, derivate, decât la ceeace era mai vechiu şi mai apropiat de origini, deci în chip firesc mai hotărîtor, anume la securile de bronz, de cupru sau de aur, de tip carpatic, foarte cunoscute mai ales în ultima perioadă a Bronzului ardelean (fig. 29). Foarte răspândită în Dacia, ca pretutindeni la Răsărit de

Alpi, e şi securea massivă şi grea, de fier, derivată din securea *à douille* din vârsta Bronzului. Strâns înrudite cu tipurile Bronzului recent sunt şi cuţitele; însă nici cuţitele, nici tipul cel nou, caracteristic pentru a doua epocă de Fier, al cosoarelor curbe, n'ar putea fi considerate ca specifice pentru Dacia: aceste tipuri se găsesc pretutindeni ca şi coasele şi secerile, fierele de plug, ciocanele, foarfecele, etc. Dimpotrivă, cuţitele cu lamă dublă şi cu mânerul la mijloc, ca cel de la *Vârşeţ*, sunt caracteristice pentru regiunile illyrice. Absolut necunoscută în lumea celtică dela Dunăre, din Alpi şi din Apus e spada în formă de coasă: columna Traiană reproducând armele dace dă o atenţie cu totul deosebită spedelor şi pumnalelor încovoiate (fig. 53), dintre care se mai păstrează câteva originale în muzeele noastre. Aceste arme sunt probabil strâns înrudite cu *sicae*-le thrace de o parte, cu iataganele persane de alta (de pildă acela al Persanului mort din Muzeul din Neapole, operă din Pergam) şi n'au nimic a face nici cu spedele illyrice, nici cu cele greco-italice, ca în Attica sau în Picenum. Cât despre iataganele enorme sarmato-bastarne reprezentate pe Monumentul dela Adamclisi, acestea sunt acei *gladii quos praelongos utraque manu regunt*, despre care vorbeşte Tacit, *Historiae*, I, 79, şi a căror formă e aproape la fel cu a iataganelor dace; totuşi sunt cu mult mai mari şi mai grele. In ce priveşte vârfurile de lăncii ele sunt de tipul comun cunoscut pretutindeni şi de mărimi foarte variabile.

Trebue astfel să concludem, în privinţa armelor ca şi în cazul cetăţilor dace, că Geţii, cu toate infiltraţiile celte în Dacia şi cu tot contactul apropiat pe care Dacii îl aveau cu cultura celtă, n'au lepădat niciodată caracterul local pentru mo-

delele noi. Spedele celte erau bine cunoscute în Dacia, dar le erau preferate iataganele.

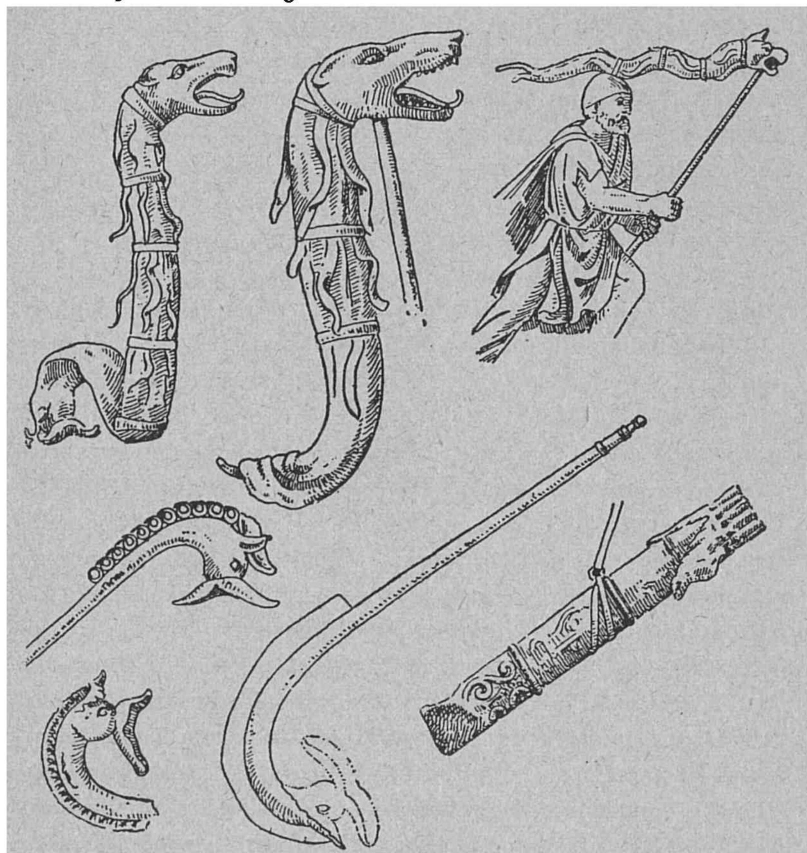

Fig. 54. — Stindarde *(dracones)*, trompete şi tolbe dacice, după Columna Traiană.

Şi mai complicată e chestiunea stindardului dac, din pricina elementelor cu totul felurite care intră în discuţie. Balaurul dac e la dreptul vorbind un cap de lup prelungit în chip

de şearpe mare. Dar lupul e un animal foarte obişnuit de pildă în decorul ornamental al mânerelor de oglinzi scythice de bronz : totuşi nu în aspectul său pacific şi realist apare ca stindard, ci în atitudinea ofensivă de monstru fantastic, cu gura larg deschisă, ca în ornamentaţia mânerului de sabie scythă dela Doboli de Jos în Ardealul de Sud-Est (fig. 19), sau ca pe fibulele de aur dela Mikhalkowo (fig. 35), sau pe vasul de lut de la Paşachioi (fig. 36), sau mai ales gravat sau decupat în bronz, în Caucaz, in prima epocă a Fierului. Şi pretutindeni acest cap ne aduce aminte de capul de demon assyro-babylonian Tiamat, sau de demonii hittiţi. In arta Asiei anterioare din mileniul II a. Chr. trebue să căutăm originile capului de monstru care serveşte de stindard Dacilor din La Tène. Dar acest cap e aplicat la un şearpe mare, aşa cum ne apare pe nenumăratele tablete votive reprezentând pe aşa-zişii eroi thraci, Cabiri, Dioscuri, sau, după ultima versiune a lui Rostovtzeff „călăreţi danubieni", jumătate thraci, jumătate iranieni, sincretizaţi cu cultul lui Mithras. Dar chiar această simbioză teologică a balaurului şi lupului sau leului se întâlneşte pe la 1120 a. Chr. pe o stelă a lui Nebukadnetzar I, unde, în zona a patra, vedem reprezentat exact simbolul balaurului dac. Ca şi motivul decorativ al grifonului emigrat din Mesopotamia mai întâiu în mileniul II către Creta, apoi pe la 1000 a. Chr. către Asia Centrală de o parte, spre Grecia, Italia şi Gallia de alta, tot aşa motivul balaurului pare să fi devenit foarte obişnuit în Asia centrală şi în Europa încă din prima epocă a Fierului. Stindardul numit pe urmă *draco* şi trecut ca steag militar şi în armatele imperiului roman, a trebuit deci să existe deopotrivă la Iranienii asiatici și la Cimmero-Iranienii din Europa încă din prima vârstă a Fierului : la Dacii din La Tène e un element

de caracter oriental în deosebi iranian. La Romani ni se pare, dimpotrivă, că a fost un element danubian thraco-get, răspândit pretutindeni în armată prin adoratorii zeilor-cavaleri, al căror stindard era un *draco*, cu mult înaintea admiterii oficiale a acestui chip ca steag roman : exemplul reliefului cu zeii danubieni găsit chiar la Terracina poate servi ca un indiciu clasic. Cât despre trompeta de răsboiu dacă, ea este identică, cel puţin pe Columna lui Traian (fig. 54), cu acel *carnyx* al Gallilor (cf. Déchelette, *Manuel*, II, 3, p. 1174). Nimic mai firesc având în vedere stilizarea theriomorfă a *carnyx*-ului, strâns legată

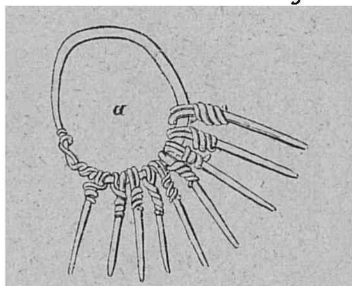

Fig. 55. — Inel decorativ de argint dela Someşul Cald.

de celelalte manifestări analoage din La Tène-ul dac : stindardele cu balaur de o parte, colierele, brăţările şi inelele cu capete de şerpi sau chiar de balaur, de alta.

Iată deci trei elemente meridionale sau orientale din La Tène-ul dac : zidurile de cărămizi uscate la soare, iataganele şi stindardele, câteşi treile răsunând în mijlocul civilizaţiei gete atât de profund pătrunsă de elemente celtice, fie în industria fierului, fie în aceea a lutului ars. Dar mai e ceva. Nu vom stărui asupra măruntelor instrumente de toaletă descoperite în morminte, ori asupra veşmintelor populare reprezentate pe monumentele romane, prea puţin caracteristice pentru a trage din

ele vre-o concluzie. Ne vom opri dimpotrivă la obiectele de podoabă, coliere, brăţări, fibule, etc., şi vom încerca să le definim originile stilistice şi chiar prin aceasta, originea lor geografică şi deci etnografică.

Spre deosebire de epoca Bronzului şi chiar de prima epocă a Fierului, care întrebuinţează aurul în foarte mare cantitate pentru podoabe, La Tène-ul dac e caracterizat prin lipsa a-

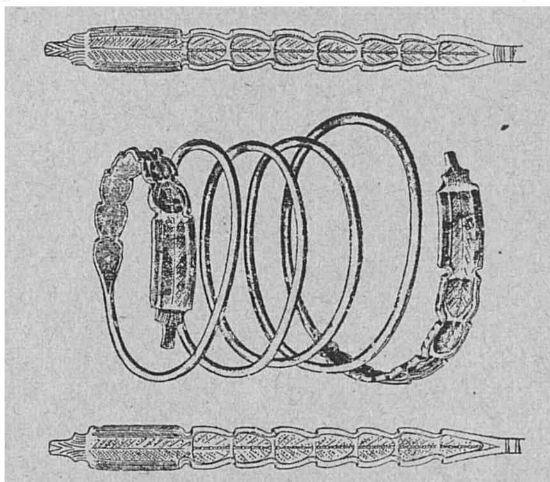

Fig 56. — Brăţară de argint din Ardeal.

proape totală a aurului în tezaurele din acea vreme (îngropate în cursul războaielor) şi prin marea predominare a argintului. E de altfel un fenomen cunoscut şi în Italia, în aceeaşi epocă (La Tène II şi mai ales III). Se poate afirma că aproape niciuna din formele La Tène-ului occidental, notate şi comentate de Joseph Déchelette în clasicul său Manual, nu lipseşte în Dacia. Totuşi Dacia prezintă unele diferenţe caracteristice: Daco-Geţii nu par să fi cunoscut frumoasele lanţuri smălţuite

cu incrustații roșii, de care nu sunt lipsite nici Ungaria, nici Boemia celtică; dimpotrivă, Dacia ne oferă un tip de lanț de podoabă de argint cu pendentive ciudate în formă de cuie mărunte (fig. 55). De asemeni colierele fastuoase, brățări și inele de aur, bogat decorate în formă de benzi ajurate și cu motive figurate sau geometrice derivate din originale grecești, așa cum au fost găsite fie în regiunea Rinului de Mijloc sau în a Garonnei, fie chiar în Ungaria — la *Herczeg Marok* în Baranya — în strânsă legătură cu podoabele asemănătoare de bronz din Boemia și din Bavaria, lipsesc până acum în Dacia,

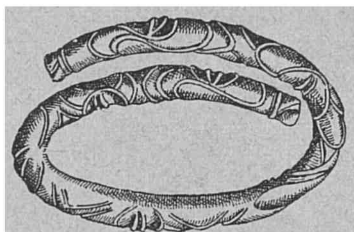

Fig. 57. — Brățară de bronz dela Gyoma

dar în schimb colierele, brățările și inelele de argint, spiraliforme și cu capete de șerpi la cele două extremități (fig. 56) devin aproape specifice pentru perioada a III-a a La Tène-ului în Carpații getici. Apropierile antitetice: Italia, Dalmația, Dacia (brățări spiraliforme cu protome de șerpi de aur și încă mai numeroase de argint) de o parte, Pannonia, Boemia, Bavaria (aceleași obiecte în stil renan) de alta, par să se impună. Deci nu printr'o simplă întâmplare întâlnim în Dacia și în Italia de Nord și de Răsărit (de pildă la Ornavasso și la Montefortino) aceleași securi de războiu cu tub orizontal larg turtit pe mâner și aceleași tipuri de podoabe.

Totuși legăturile dintre lumea celtică din Nord-Vestul

danubian (Bavaria, Boemia, Moravia) şi Dacia nu lipsesc: brăţările massive excise ori împodobite cu motive curviliniii în relief se găsesc în ambele părţi (fig. 57); de asemeni brăţările de bronz cu mari emisfere sau semi-ovale scobite, deosebit de cunoscute din Elveţia până în Moravia, sunt foarte numeroase în Dacia de Nord (fig. 58). Aceste tipuri lipsesc însă în Dacia de Sud, unde raporturile stilistice devin dimpotrivă mai strânse cu Dalmaţia şi cu Italia. Credem că nu trecem justa măsură a dreptului de a generaliza admiţând că cele două mari curente

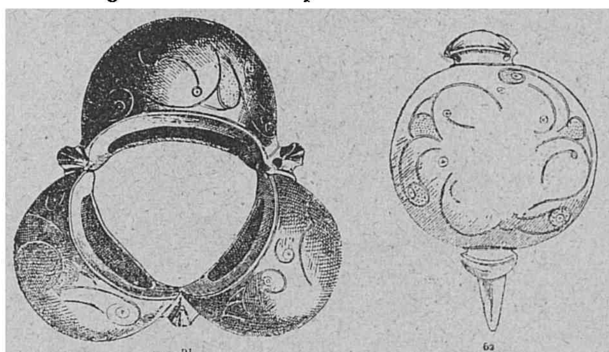

Fig 58. — Brăţară de bronz dela Sântioana în jud Someş

de civilizaţie celtică: cel de Nord mergând până în Ucraina şi cel de Sud mergând până în Asia Minoră se regăsesc bine diferenţiate în amănuntele modelelor şi procedeelor artei industriale daco-getice din La Tène.

Dar Dacia e un teritoriu prea organic-unitar în civilizaţia sa pentru a se diferenţia în chip absolut după regiunile de influenţe străine. Astfel nici lanţurile de argint cu pendentive gladioliforme, nici brăţările mari spiraliforme cu capete de şerpi, caracteristice pentru regiunile din Sud, nu lipsesc cu totul în Nordul Daciei. Mai mult, credem să putem afirma că

brățările spiraliforme cu capete de șerpi, găsite în sec. III și IV p. Chr. în Germania, în Scandinavia și chiar în Finlanda,

Fig 59 — Urnă de lut dela Sighișoara

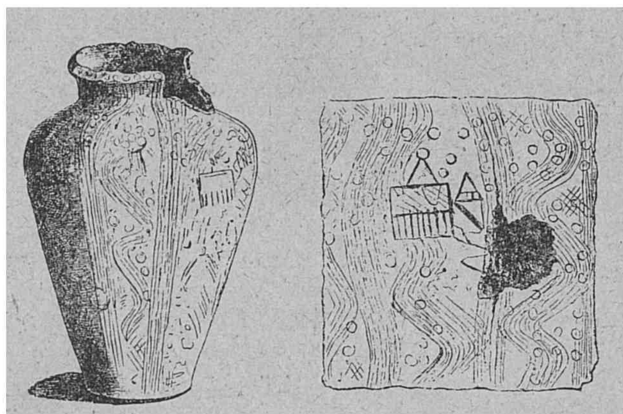

Fig 60 — Vas barbar de lut din Muzeul Național din Budapesta
Alături, detaliu decorativ de pe acelaș vas

trebue să-și aibă prototipurile nu la Goții din Rusia de Sud, unde acest tip de brățări nu se întâlnește într'o formă în adevăr analoagă, ci în Dacia, unde modelele La Tène-ului III

dau uneori iluzia perfectei identității cu similarele lor din Nordul germanic.

Ceramica dacă din La Tène confirmă în chip strălucit completa unitate de stil a civilizației La Tène din Dacia. Tipuri de vase de origine evident septentrională (Bavaria, Boemia, etc.) se regăsesc până în Muntenia. Și dimpotrivă pătrunderea elenistică, așa de puternică la Est și Sud de Carpați, nu crează totuși, nici aci, nicio directivă elenizantă în

Fig. 61. — Vase cu picior dela Pecica în jud. Arad.

tradiția ceramistă locală care rămâne filo-celtă și anti-greacă pretutindeni în Dacia. Influența celtică introduce în Dacia pentru prima dată roata. Niciodată mai înainte Carpato-Danubienii nu întrebuințaseră această unealtă. Totuși tradiția veche de a lucra vasele simplu cu mâna continuă : vasele de tip archaic cu reminiscențe chiar neolitice, sunt foarte numeroase în satele dace din La Tène.

Vasele de tip nou celtic (fig. 59 și 63), urne, boluri, cești, farfurii, străchini, vase-suporturi sau cupe cu pi-

cior înalt, căni, etc., aproape fără excepție de lut cenușiu ori cafeniu, uneori negru ori roșcat, cu pasta fină și cu profiluri foarte frumoase, sunt extrem de numeroase: cu toate imensele cantități ale acestei olării în așezările La Tène-ului III din Dacia nu putem totuși să-i tăgăduim caracterul exotic de marfă importată pe calea comerțului. Alături de aceste vase de calitate foarte aleasă și a căror origine, chiar după caracterele lor tipologice, e de căutat în regiunile celtice din Miazănoapte, avem o întreagă industrie locală de vase La Tène fabricate de localnici. Ceeace e foarte ciudat e că acești olari geți cari știau foarte bine să prepare pasta fină, cenușie, de tip occidental și de asemeni și elenistic. își lucrau adesea vasele cu mâna și le dădeau forme cu totul rurale și primitive, amintind neoliticul.

Această industrie ceramică locală a continuat și sub Romani. Și vom adăuga și o altă constatare: vasele din necropolele postromane din Dacia (fig. 61) dovedesc o dependență atât de mare de vasele dace din La Tène III încât am putea fixa liniile principale ale unei întregi genealogii a ceramicei dacocelte în afară de influențele pur romane, de la Geții lui Burebista până la Goții, la Gepizii și la Avarii din primul ev-mediu. Cine a transmis formele? Nu e decât un răspuns: aborigenii cari au rămas totdeauna pe loc.

Nici influența illyrică nu lipsește în ceramica dacă din La Tène. Totuși acele urne mari în formă de clopot, de pastă trandafirie, tip Donja Dolina, întâlnite de o potrivă în valea Mureșului și în aceea a Dunării, alături de obiecte de metal amintind Hallstattul târziu al acelei Dalmații niciodată obișnuite cu formele adevărat „La Tène", sunt puțin numeroase în Dacia: ele dovedesc mai mult influențe mai vechi și prezența unor elemente etnice illyrice până la frontiera însăși a

Daciei occidentale. Cât despre vasele-suport („cupe cu picior înalt"), există în Dacia o dublă sinteză: elemente din NV fixate din nou, mulțumită influenței celtice, pe baze mai vechi hallstattiene, alpine, de imitație a vaselor de metal — și, alături, vase cu picior foarte înalt și buze larg răsfrânte (fig. 61), de tip mai mult italic transmis apoi pe calea illyrică și foarte probabil fără legătură imediată cu Celții din Sud-Vest. Dacă amforele grecești din Sud, cupele deliene (fig. 46—47) și acei *kantharoi* de fabricație

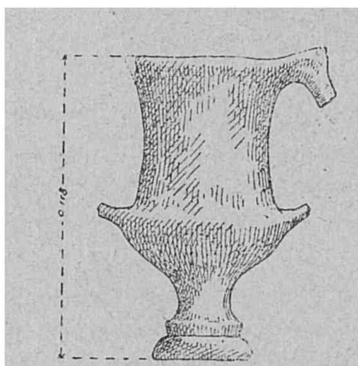

Fig 62 — Kantnaros găsit la Zimnicea

poate attică din aceeași epocă elenistică tardivă (fig. 62) se regăsesc adesea în așezările getice din câmpia munteană, dealungul Dunării și pe marii săi afluenți în sus, până departe în Carpații meridionali, Ardealul nu ne-a dat încă un asemenea material oriental: însă nimic nu se împotrivește ca Dacia centrală și de Nord să fi cunoscut de asemeni ceramica elenistică, având în vedere că această marfă a pătruns în Europa centrală și mai departe către Nord decât la noi. Din aceeași câmpie munteană putem notà, în sfârșit, importul de vase de sticlă

colorată şi cu deosebire al celor de culoare albastră cobalt caracteristice pentru epoca La Tène III.

Să ne oprim acum un moment asupra activităţii industriale şi comerciale din La Tène-ul dac.

Ţinând seama de marele număr de unelte şi de arme din a doua epocă a Fierului găsite în Dacia şi dintre care pumnalele şi săbiile încovoiate sunt de un tip care nu se executase

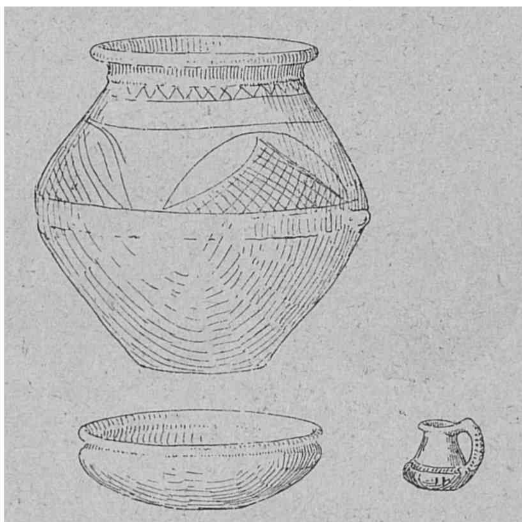

Fig. 63 — Ceramică dintr'un mormânt celtic dela Balsa

nicăieri altundeva, e foarte probabil ca minele de fier din Dacia să fi fost folosite într'un chip mult mai activ decât ne-ar putea sugera cele câteva cuptoare, sgura, nicovalele, ciocanele şi celelalte unelte de fierar descoperite până acum la noi. De altă parte nu e mai puţin probabil ca Celţii să fi fost maeştrii Geţilor în materie de metalurgie. In adevăr, cea mai mare parte din tipurile de unelte de fier făurite în Dacia nu

derivă din formele corespunzătoare din ultima perioadă a Bronzului get, ci sunt absolut identice cu formele occidentale: fierele de plug, coasele, secerile, custurile, etc. sunt aceleaşi la Celţi şi la Daci. Ca şi în Apus, principalele centre metalurgice de la noi au trebuit să fie *castellieri*-i de pe munţii înalţi: vecinătatea minelor de fier cu puternicele cetăţui dace din Ardealul de Sud-Vest n'a putut să fie în niciun caz întâmplătoare. Dar resturile de minereu de argint şi uneltele de orfăurărie găsite tocmai în aceste cetăţui dace ne dovedesc că frumoasele podoabe de argint, de stil mai mult local, găsite în

Fig. 64. — Monetă dacă găsită în Ardeal. Imitaţie după monetele macedonene.

morminte şi în depozitele ascunse din La Tène-ul III getic au fost lucrate pe loc. Şi dacă nu e mai puţin adevărat că marele număr de monete thasiene şi macedonene de argint alcătuiau un material excelent pentru meşterii daci de orfăurărie, totuşi monetele dace de tip local ar fi consumat ele singure tot argintul străin, dacă minele ţării n'ar fi înlăturat această lipsă prin contribuţia lor. O sugestie tot atât de instructivă ne e dată de scriitorii antici în legătură cu comorile lui Decebal capturate de către Traian. Tot acest aur, fie bătut în monetă, fie, mai adeseori, sub formă de vase ori podoabe de metal scump,

trebue să fi fost dobândit nu numai pe calea năvălirilor şi războaielor lui Burebista şi ale urmaşilor săi până la Decebal, în teritoriile străine: celtice, greceşti şi thrace, ci şi prin munca stăruitoare a aurarilor în mine, precum şi în râurile cu nisip aurifer atât de numeroase în Dacia. N'aş putea totuşi să trec peste impresia directă pe care am avut-o din descoperirile pe loc şi din obiectele păstrate în muzee, că aurul în Dacia, ca şi în Gallia, în La Tène, nu e metalul preţios prin excelenţă aşa cum e în vârsta Bronzului şi că argintul e dimpotrivă cu mult mai obişnuit decât aurul, tocmai în ţara aurului care e

Fig 65 — Monetă dacă de argint găsită în Ardeal. Imitaţie după tetradrachma din Thasos.

Dacia. In adevăr, Dacii cari învaţă de la Celţi şi arta de a bate monete *n'au emis niciodată monete de aur*. Tetradrachmele lor concave foarte subţiri şi mari, imitate fie după staterii de argint ai lui Filip II (fig. 64) şi după tetradrachmele lui Alexandru cel Mare, fie după tetradrachmele thasiene (fig. 65), şi făcute dintr'un aliaj foarte prost în care bronzul era introdus până în proporţia de 55%, iar argintul nu intra decât abia cu 34%, ca la *Petelea* în valea de Apus a Mureşului, — n'au nimic corespunzător în aur. Incercarea lui Forrer *(Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg 1908, p. 206 sqq.)

de a demonstra că Dacii au bătut și monete de aur, mi se pare complet arbitrară, având în vedere că toate motivele pe care se sprijină pot servi spre a dovedi și contrarul: anume că aceste monete erau celtice iar nu dace. De asemeni Dacii n'au emis monete de bronz. Exemplele de monete de cupru, dace, aduse de cutare numismat diletant nu dovedesc nimic altceva decât că respectivul erudit nu cunoaște monetele *„fourrées”* celtice, adică monete de cupru poleit cu argint, așa de comune și în părțile Dunării de Jos.

Numărul tezaurelor monetare dace de imitație după tetradrachmele macedonene ori thasiene e foarte mare. Totuși, față de monetele străine autentice, grecești de o parte, încă din sec. IV, romane de alta, după sfârșitul sec. III, răspândite pretutindeni în Dacia prin comerț, imitațiile barbare nu joacă decât un rol destul de modest. Ele n'au putut să aibă de altfel decât o circulație locală foarte restrânsă și forțată, — ținând seama că toată lumea prefera moneta sănătoasă, grecească sau romană.

Foarte redus e în Dacia numărul monetelor celtice (mă gândesc mai ales la emisiunile caracteristice de aur: „Regenbogenschusselchen“ și la imitațiile denarilor romani). Popoare de civilizații asemănătoare, Dacii și Celții n'aveau multe schimburi de caracter comercial pe bază de bani. Iar dacă de pildă în cetățuia principelui dac dela Costești s'au descoperit deopotrivă monete de-ale Eraviscilor și monete de-ale Histriei și Mesambriei, aceasta ne poate servi numai ca o indicație a posibilităților comerciale care existau în Dacia în cele două direcții, nu însă și pentru a demonstra intensitatea acestor legături comerciale. In adevăr comerțul cel mare cu Dacia nu era nici în mânile Grecilor dela Pontul Euxin nici în ale Celților din Pannonia, ci în mânile marilor exportatori de vin și

de untdelemn din Grecia propriu zisă şi din Macedonia şi apoi în mâinile negustorilor italici şi greci dela Adriatica ; monetele acestor Greci din Egeea și apoi ale Romanilor sunt acelea

Fig 66. — Placă de argint cu figuri în relief.
Tezaurul dela Cioara în jud Alba.

care se întâlnesc pretutindeni în Dacia, iar nu monetele Grecilor pontici ori ale Celților dela Dunărea mijlocie.

Abia când luăm în cercetare numărul enorm de cioburi

de amfore grecești (thasiene, rhodiene, cnidiene, în primul rând, dar și de alte proveniențe) care s'au găsit în așezările La Tène din Moldova și din Muntenia (uneori aceste cioburi sunt tot așa de numeroase ca și cele „celtice"), ne dăm seama de intensitatea pătrunderii elenistice în Dacia de Miazăzi și de Răsărit: ai impresia că te găsești în plin teritoriu rural al vreunei cetăți grecești dela Pontul Euxin. Dacă găsim deci în Dacia atâta monetă bună de argint macedoneană ori grecească încă din sec. IV (amforele thasiene suie înapoi până în aceeași epocă), e fiindcă bogăția țării (grâul, mierea, pieile, sarea, sclavii), care se putea cumpăra aci, nu putea fi plătită numai în natură cu vinul, untdelemnul, vasele de bronz, armele de oțel bun, vasele de sticlă colorată, podoabele de haine și aplicele de hamuri de bronz aduse în schimb de către negustorii greci. Dacii își aveau de multă vreme propria lor artă industrială și podoabele lor erau mai prețioase și uneori chiar mai frumoase decât produsele grecești de a doua mână. Trebuia deci să li se plătească în bani. Și de asemeni Romanii, pătrunzând încă de la începutul sec. II a. Chr., în mare număr, în regiunile danubiene, plătesc în bani cumpărăturile pe care le fac în Dacia. Tezaurele de denari romani din ultimele două secole ale Republicei și de drachme de-ale Apolloniei și de-ale Dyrrachiului descoperite în Dacia sunt extrem de numeroase, iar data la care aceste tezaure au fost îngropate în cea mai mare parte e caracteristică: un mare număr dintre tezaure se opresc cu denarii lor la data de 44 a. Chr. Nu trebue prea multă fantezie pentru a afla cărui eveniment istoric îi datorim această constatare: Dacia trebue să fi fost plină, ca și Gallia din aceeași vreme, de *Italicei negotiandi causa consistentes*. La vestea expediției pregătite de Caesar împotriva lui Burebista ei fug: nemaiavând nădejdea să-și scape cu ei și mica

lor avere în bani, o îngroapă, gândindu-se că au să se întoarcă odată cu armatele romane victorioase şi au s'o regăsească.

Statistica depozitelor monetare din Dacia ne dovedeşte că jumătatea sud-estică a ţării a fost pătrunsă mai mult de către Greci, pe când jumătatea de Apus și de Nord mai mult de către Romani. Dar cu începere din sec. I a. Chr., penetraţia romană se arată aşa de puternică şi de generală, încât denarii republicani devin obişnuiţi în Muntenia şi chiar în Moldova, iar unele aşezări din La Tène-ul II recent din şesul Munteniei ca cea de la *Tinosul* pe Prahova se arată mai legate de târgul roman decât de cel grecesc: câteva oglinzi de metal alb și vase de bronz de factură ori de stil sud-italic și o medalie dela Agrippina dovedesc această schimbare de front economic şi spiritual. Cât despre Ardeal vasele de bronz de origine campană găsite până acum ne dau cele mai bune speranțe pentru săpăturile viitoare.

Cu toate aceste influențe precumpănitoare din Sudul eleno-italic, Dacii continuă totuşi să rămână, şi în epoca celtică, septentrionali. Arta lor industrială rămâne geometrică chiar când e vorba să adopte motivele decorative cu capete de animale, religia lor rămâne aniconică, zeul lor suprem rămâne stăpânul unic al cerului înourat, adorat în peşteri pe vârfurile înalte ale munților. Să ne oprim mai întâiu un moment la arta getică din La Tène.

Dacia suferise începând din ultima perioadă a vârstei de Bronz, în chip aproape statornic, influența artei naturaliste: prin mijlocirea Cimmero-Scythilor şi a Grecilor Ionieni dinspre partea orientală, prin Veneto-Illyri dinspre partea occidentală; figurine de animale de bronz, fie în stilul naiv scytho-siberian, fie în stilizarea mai mult sau mai puțin geometrică hallstattiană, au fost găsite pretutindeni în Dacia. Cutare grup de la

Năeni din Buzău reprezentând pe Anaitis călare pe leu între doi acolyți (fig. 21), cutare rhyton dela *Poroina* lângă Turnu-Severin reprezentând pe Marea Zeiță, sunt monumente ale artei iraniene infiltrate în Dacia și persistând aci chiar în epoca La Tène. Totuși Geții rămân credincioși artei lor geometrice. Incă din a doua perioadă hallstattiană motivul decorativ al capului de balaur ori de șearpe era comun în Dacia, iar inelele spirale la care unul din cele două capete are acest ornament (fig. 56) sunt obișnuite în arta acelei vremi. Motivul capului de balaur ori de șearpe, general răspândit în Europa, dar foarte activ mai ales în țările de mare influență asupra Daciei, Scythia de o parte, Italia de alta, tocmai în vremea La Tène-ului dac, a putut foarte bine să se infiltreze la noi atât dintr'o direcție cât și din cealaltă. Totuși stilizarea deosebită căreia i-a fost supus acest motiv în Dacia,— unde capul animalului, cu totul geometrizat și împodobit cu incizii lineare, se prelungește către interiorul spiralei printr'o bandă turtită decorată în afară cu un lanț de palmete geometrizate, imprimate prin batere întocmai ca efigia unei monete (fig. 56),—e așa de nouă și analogiile cu technica și cu motivele decorative străine așa de rari (n'am putea cità decât teaca de pumnal scythic dela *Melgunov* în Rusia), încât brățările dace amintite pot fi considerate ca opere de artă specific dacă. Tipul dac pare să fi fost apoi adoptat și de triburile germanice, prin mijlocirea Quazilor și Marcomannilor vecini, răspândindu-se până în Suedia și în Finlanda. In ce privește figura omenească în arta dacă din La Tène, ea se regăsește de asemeni fie obținută prin lucrul *au repoussé* și pe urmă gravată și punctată pe placa de argint, ca la *Cioara* (fig. 66), fie sculptată și gravată în relief înalt ca pe cutare fibulă mare din Ardeal cu mască omenească, pe cutare pendentiv, cutare

disc decorativ, etc. Totuși, în general arta dacă rămâne aniconică.

Cât despre architectura monumentală getică, lipsa de spațiu mă face să renunț la orice expunere critică și să trimit la câteva indicații date aci mai sus în legătură cu cetățuile din Dacia centrală. Notez în treacăt că nu există sculptură decorativă getă şi că pietrele, deşi foarte bine lucrate şi netezite, nu au totuşi niciun ornament plastic afară de vreo naivă scobitură verticală la muchiile clădirilor.

Să mai consacrăm câteva cuvinte riturilor funerare şi religiei gete.

Incepând din eneolitic locuitorii Daciei au fost aproape fără excepție practicanți ai ritului incinerării și au rămas aşa de credincioşi ritului lor încât chiar în vremea Romanilor, alături de necropolele şi de mormintele izolate de inhumație, în sarcofagii, caracteristice pentru noii locuitori ai Daciei, Dacii îşi ard totdeauna morții şi le îngroapă cenuşa în urne de forme archaice. Toți Celții veniți în Dacia şi-au incinerat morții, cu începere cel puțin din perioada a II-a La Tène. Nu posedăm niciun mormânt celtic — sigur — din La Tène-ul I spre a şti dacă Celții au rezistat mai întâiu, ca Scythii, cari chiar prin Geți şi-au păstrat ritul lor de inhumație ca în Rusia meridională. Mormintele celtice din Dacia de Nord-Vest conțin, ca în Gallia, şi resturi de hrană consacrate morților : de porc, de pui și, de asemeni, de mistreț. Afară de vasele sacre : urna, cupa, ceaşca, mormintele conțin resturile echipamentului mortului, armele lui, podoabele, uneori ca la *Balsa*, chiar roțile carului său de războiu. Mormintele getice sunt, dimpotrivă, de o simplicitate impresionantă : aproape nimic alături de sau în urna funerară conținând cenuşa. Urna însăși nu e decât rareori de factură contemporană ; ea e lucrată cu mâna după mo-

dele de veche tradiţie neolitică; câteodată amforele greceşti sunt întrebuințate ca urne. Mormintele gete sunt, ca şi cele celtice, plane, pe când mormintele scythice erau tumulare. Totuşi nu e excepţional să se găsească tumuli sub cari să fie îngropați practicanți ai ritului incinerării. La *Caşolț*, lângă Sibiu, e de pildă o întreagă mare necropolă cu morminte tumulare de incinerație.

Cetățuile principilor daci din munţii Ardealului sud-vestic ne oferă unele construcții enigmatice așezate pe terasele inferioare în afară de zidurile acropolei, de următoarele două tipuri. La *Grădiștea Muncelului* avem o incintă de blocuri de andezit foarte îngrijit lucrate, formând un fel de brâu analog aceluia care înconjura tumulii etrusci sau pe cei greci archaici; dar brâul e dublat: lespezile cercului exterior sunt mai joase şi bine alăturate unele de altele, fără a fi prinse cu mortar ori cu crampoane, cele din cercul interior sunt mai înalte şi spaţiate (fig. 67). Ştim cu ajutorul monumentelor asemănătoare din întreaga Europă centrală şi meridională că în prima vârstă a Fierului aceste brâie circulare de blocuri împlântate în pământ sunt de caracter funerar. Totuși vechile *cromlek*-uri cu lespezi spaţiate (şi la noi fiecare a şeaptea lespede spațiată e mai lată decât celelalte, aşa că totalul reprezintă un raport numeric oarecare, de caracter mistic) nu şi-au găsit încă explicaţia. Iar Dacia însăşi nu ne mai oferă niciun alt exemplu de brâu circular ca acela dela Grădiştea.

Incă mai enigmatice sunt alinierile dela *Costeşti*. Aci, tot pe marea terasă care înconjură acropolea la un nivel mai jos, avem mai multe alinieri: alcătuite din simple blocuri cilindrice de forma unor tambure de coloane înalte abia de câteva zeci de centimetri, aceste grupări constituesc adevărate replice ale celebrele alinieri megalitice din Bretania. Dar alinierile noas-

tre, ca și brâul circular dela Grădiştea *aparțin epocii a doua a Fierului* și nimic asemănător nu ne e cunoscut în Europa din această vreme. Pluralitatea lor ar arăta o întrebuințare funerară. Insă nimic sigur nu s'ar putea încă exprima cu privire la aceste construcții al căror caracter religios este evident. dar al căror sens precis rămâne ascuns.

Cine sunt autorii acestor construcții enigmatice, adică stăpânii castelelor care le dominau ? Celții sau Geții ? Se pare, după obiectele mărunte şi după monetele care s'au găsit în săpături, că nu ne e îngăduit să admitem hipoteza celtică. In adevăr, încă de pe la 60 a. Chr. Burebista distrusese cu desăvârşire orice existență independentă celtică până la Alpi. Dar cetăţuile dela *Grădiștea Muncelului* şi dela *Costeşti* sunt înfloritoare tocmai în această vreme. Totuşi, se va spune, brâiele circulare și aliniierile pot fi anterioare, urcând înapoi până în sec. IV, epoca marei năvale celtice care i-a dus pe aceşti războinici pe carele lor de luptă până în Răsăritul Ardealului. Nu înclin să cred într'o asemenea eventualitate. Căci Celții înşiși își pierduseră de multă vreme obişnuința de a folosi acest fel de a clădi. Până la săpături mai complete, iarăşi : *non liquet*.

Am remarcat mai sus că zeul suprem get, Zalmoxis, e vechiul Zeus, *Dia*, stăpânul cerului înourat, zeul care mânueşte fulgerul. Nu e reprezentat în chip plastic. N'am identificat încă niciuna din peșterile de pe vârful munților unde era adorat ; cu atât mai puțin marele său sanctuar *Kogaionon* de care vorbeşte Strabo. Dar marele zeu uranian nu era singurul adorat la Daci. Dacă zeii thraci din Rhodope și din Pangeu n'au nimic comun cu religia getă — și tot ce s'a atribuit până acum Dacilor în materie de religie naturistă chthoniană, e o simplă confuzie a criticei istorice moderne, — în schimb existența

marei zeițe preindoeuropene, a acelei Fecioare crude din Bosporul Cimmerian, a acelei Aphrodite Urania, Artemis „Regala", sau mai târziu, chiar sub imperiul roman, Diana Regina, e perfect asigurată. Numărul reprezentărilor plastice ale marei Zeițe șezând, găsite în săpăturile noastre preistorice, crește din zi în zi. Eneoliticul danubian cunoaște pe Zeița șezând și pe acolyții săi stând în picioare, cu tronul și cu masa votivă

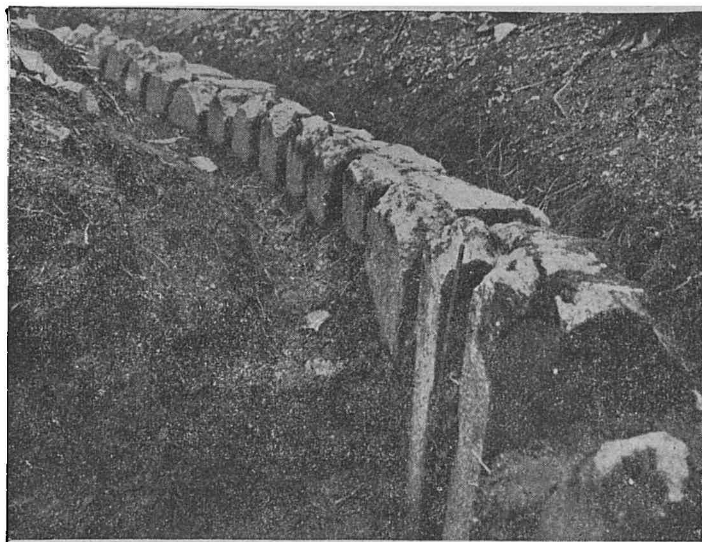

Fig 67. — Incinta sacră dela Grădiștea Muncelului.

modelate în lut, reprezentată uneori în aspecte, gesturi și costume aproape minoice. Și pe aceeași zeiță așezată o vedem reapărând (după criza religiilor chthoniene din epoca de Bronz a Indoeuropenilor adoratori ai Cerului și ai Soarelui) pe plăcile scythice de aur și de argint care reproduc pe călă-

rețul solar. pe Açvin. pe Dioscur. venind să primească băutura sacră din mâinile zeiței. Iar rhytonul dela Poroina o reprezintă de asemeni. precum o reprezintă nenumăratele icoane ale călăreților danubieni și patera tezaurului dela Petroasa.

Pe lângă religia uranică a cuceritorilor indoeuropeni renaște puțin câte puțin religia chthoniană ancestrală a Mediteraneenilor aborigeni. cuceriți și un moment cu totul copleșiți de noile credințe : de data aceasta religia mediteraneană a zeiței-mame nu mai poate să fie învinsă de nicio reînoire a uranismului. Ea mai trăește încă pretutindeni la Mediteraneenii creștini.

Cercetarea atentă a formelor de civilizație din La Tène-ul dac ne arată că de fapt istoria națiunii daco-romane începe efectiv — din punct de vedere spiritual — încă din sec. III a. Chr.. după ce și-a avut primele începuturi. din punctul de vedere al civilizației etnografice. încă din epoca Brnozului. In adevăr. Villanovienii mai întâiu. Celții pe urmă. și unii și alții ucenici ai înaltei civilizații din basinul oriental al Mediteranei. elenizează la rândul lor pe Daci dar în chip apusean. adică le împrumută fermentul care civilizase și popoarele italice. La sosirea Romanilor Daco-Geții nu erau surprinși de nimic nou. Protoistoria Daciei este astfel cea mai bună introducere la istoria romanismului oriental. Situată între lumea cimmero-scytho-grecească din Orient și lumea italo-illyro-celtă din Occident. de mentalități și de civilizații profund diverse. Dacia. prin situația ei ca parte integrantă a Europei centrale. s'a găsit încă de la anul 1000 a. Chr. legată mai mult de lumea occidentală decât de cea orientală : rezultatul nu putea să fie decât romanizarea acestei regiuni din Răsărit. Cei mai buni inițiatori ai ei pe calea spre Occident au fost Celții. cei mai buni colaboratorii Illyrii. cei mai desăvârșiți stăpâni Romanii.

V

CARPATO-DANUBIENII ȘI ROMANII

Secolul II a. Chr. vede Roma învingând în acelaş timp Occidentul şi Orientul şi statornicindu-şi domnia în Spania, în Africa, în Macedonia şi în Asia Mică. Dar între aceste fragmente de imperiu nu e aproape nicio continuitate teritorială. Italia se termină la Apennini ; Gallia Cisalpină şi fâşia de pământ gallic numită simplu Provincia, între Alpi şi Pirenei, cucerită pe la sfârşitul secolului pentru a uni pe uscat Spania cu Italia, sunt ţări de o foarte veche civilizaţie : greco-ligură de o parte, veneto-illyră de alta, — cucerite de asemeni de marea civilizaţie La Tène din Europa celtică. Se uită prea adeseori că chiar în sec. I a. Chr. când puterea Romei se întindea tocmai până în Syria, încă se mai vorbia rău latineşte la Padova, la Verona, la Milano ; că civilizaţia Galliei Cisalpine, în acelaş secol I a. Chr., se potriveşte mai mult cu Europa celtică decât cu Italia romană ; că Cisalpinii romanizaţi sunt mult mai înrudiţi, ca rasă ori ca mentalitate, cu Gallii, cu Illyrii sau cu Dacii, decât cu Latinii.

Roma cucereşte abia sub August provinciile illyro-celtice şi celto-thrace care se întind la Nord şi la Est de Alpi până la Dunăre. Şi nu complet. Pannonia Inferioară, Moesia Infe-

rioară, Thracia vor rămâne încă în afara organizației romane. De altfel, Noricul și Rhaetia vor păstra foarte multă vreme alcătuirea lor indigenă, sub protectoratul roman. Granița Dunării nu e organizată — pe toată lungimea ei—, se pare, decât sub Claudiu ; în orice caz nu cunoaștem nici un document anterior scrisorii lui Flavius Sabinus, guvernatorul Moesiei din 43—49 p. Chr., adresată cetățenilor Histriei și în care găsim prima știre despre vămile Dunării : τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος μέχρι θαλάσσης.

Iar drumul roman care unia cele două lagăre legionare de la *Viminacium (V Macedonica)* și dela *Ratiaria (IV Scythica)*, chiar dealungul Dunării, fusese construit de către ostașii celor două legiuni abia în 33—34 p. Chr.

Totuși Velleius povestește, numai la cincisprezece ani după biruința lui August (prin Tiberiu) asupra Pannonilor, că toți acești „Barbari" cunosc limba latină : *omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae ; plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio* (II, 110). Incă de prin anii 52—63 Moesia era considerată ca destul de romană pentru a fi colonizată cu mai bine de 100.000 de Barbari de peste Dunăre cari fuseseră prinși sau primiți de către Plautius Silvanus, „cu femeile lor, cu copiii lor, cu principii sau cu regii lor", iar provincia trimitea „mari cantități de grâu la Roma" pentru a ușura foametea care bântuia în Italia. Veteranii și cetățenii romani de origine civilă statorniciți în provinciile dunărene până la Pontul Euxin sunt sumedenie încă de pe vremea lui Vespasian.

Pare o adevărată minune. Există deci vre-o pricină care ne scapă, fiindcă în istoria civilizației nu sunt minuni. Nu e cu putință să vedem o întreagă lume romanizându-se în 15-30 de ani. Să facem toate restricțiunile, să admitem masse întregi

de celto-illyro-thraci cari n'au încă nicio ideie de limba latină şi de viaţa romană : rămâne totuşi constatarea de neclintit, — deoarece se sprijină pe monumente,— că *oraşele şi satele romane* răsar pretutindeni şi că încă sub Nero, cu atât mai mult sub Vespasian, *exista un Illyricum roman*, iar în 100 a. Chr. *exista o vechie toponimie latină* (nume de râuri ca *Picusculus* şi *Turgiculus)* bine fixată, alături de toponimia locală celto-illyră ori thraco-scythă.

Pricina e că — după ştirile protoistoriei — *începutul penetraţiei romane* de natură pur civilizatoare, în felul penetraţiei elenistice ca pretutindeni în jurul Mediteranei, *trebue fixat în ceeace priveşte ţările dunărene pe la 200 a. Chr.* Nu numai în Orientul elenizant trebue să căutăm acele active *conventus civium Romanorum negotiandi causa consistentium*, ci de asemeni, şi chiar mai cu seamă, în ţările barbare, vecine şi chiar îndepărtate, unde pătrunderea celtică deşteptase mai de mult nevoi de viaţă civilă mai bine organizată, de confort, de lux. Dealtminteri chiar mai târziu, în cursul secolelor II şi III ale Imperiului, termenul technic pentru a caracteriza începutul oricărei organizări a vieţii romane în provincii va fi acelaş ca pentru primii pionieri ai romanismului, adică acela de *consistentes : veterani et cives Romani et* (indigeni : *Bessi, Daci,* etc. etc.) *consistentes vico*, sau *ad canabas*, etc.

In adevăr, încă de pe la 180 a. Chr. Titu Liviu vorbeşte de *cives Romani* şi de *socii Latini nominis* cari ar fi fost molestaţi în Dalmaţia, în regatul lui Gentius. Caesar menţionează un *conventus civium Romanorum* la *Salonae*, despre care autorul comentariilor *De Bello Alexandrino* (43) adaogă : *Salonas... oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant.* Aceştia sunt îndrăsneţii pionieri cari pătrund în interiorul ţării spre a exploata bogăţiile locale, pe

care ei nu le transportă nicidecum în Italia, ci le adună pe loc, în marile orașe ale țării însăși în care s'au așezat, contribuind în chipul acesta la o repede înflorire economică a regiunii. Nici *Narona*, nici *Lissus* nu lipsesc de pe lista centrelor romane active în Illyria încă de pe vremea Republicei. Dar ceeace e şi mai caracteristic, e că chiar marele drum de circulaţie dela *Nauportus*, care constituia cheia trecerii către valea Savei şi a Dunării, își avea un *conventus civium Romanorum* încă înainte de organizarea imperială a acestor regiuni. In ce privește Pannonia, Velleius ne dă știri în adevăr foarte prețioase: cu prilejul revoltei Pannonilor, abia câteva lustre după anexarea lor la Imperiu, Romanii constată că rebelii erau foarte bine organizați, mulțumită cunoaşterii desăvârşite a obiceiurilor şi a limbii romane (cf. mai sus): *itaque, Hercules, nulla unquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac decreta patravit* (la fel va fi însă şi în proporții şi mai mari, în Dacia lui Decebal, din pricini identice —); *oppressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus*, etc. (II, 110). Cetățenii romani şi negustorii se găsiau, ca de obiceiu, chiar acolo unde nu existau deloc trupe ; era acelaş caz ca în Gallia pe vremea expediției lui Iulius Caesar : toată Gallia liberă era plină de negustori şi de oameni de afaceri romani, precum spune Cicero în discursul său *Pro Fonteio*, 5, 11 : *referta Gallia negotiatorum est, plena civium Romanorum, nemo Gallorum sine cive Romano quicquam negotii gerit, nummus in Gallia nullus sine civium Romanorum tabulis commovetur*. Nicio primejdie nu înspăimânta pe aceşti mari întreprinzători de afaceri şi tot Caesar e acela care ne povesteşte necesitatea în care el se găseşte de a face o întreagă expediţie pentru a asigura calea directă a Galliei

peste Alpii Poenini spre Milano, *quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant.*

Dar noi am încercat să demonstrăm în capitolul IV, pe baza descoperirilor archeologice făcute în Dacia, că trebue să contăm cu o pătrundere italică încă din sec. II a. Chr. şi că încă de pe vremea lui Burebista, rivalul lui Iulius Caesar, Dacia era plină de *mercatores* ca şi Gallia şi Alpii celtici. Insă nu la simplii negustori trebue să ne gândim când e vorba de pătrunderea romană în ţările danubiene : principii şi regii celţi, illyri şi daci aveau nevoie de numeroşi meşteri pentru a le zidi cetăţi, a le fabrica maşini de răsboiu, a le bate monete, de obiceiu prin imitarea denarilor republicei romane (monetele celtice din Pannonia au legende în caractere latine), apoi existau pe atunci ca şi astăzi diferiţii „brasseurs d'affaires" a căror întrebuinţare era enciclopedică : de la negocierile diplomatice până la vinderea prizonierilor ca sclavi.

E foarte probabil că încă din sec. II a. Chr. limba celtică a trebuit să cedeze o parte din importanţa sa ca limbă „diplomatică" limbei latine, care începea să devină limbă de întrebuinţare generală în Gallia Cisalpină, centrul decisiv al oricărei activităţi italice înspre ţările danubiene. In orice caz limba greacă nu pare să fi jucat în Europa centrală aproape nici un rol. Şi dacă penetraţia militară spre Dunărea daco-celtă şi-a avut punctul de plecare timp de mai multe veacuri în Macedonia (168—29 a. Chr.), penetraţia culturală a fost pornită în cea mai mare parte direct din Italia, peste Adriatica şi peste Dalmaţia sau peste Alpii Iulieni pe valea Savei.

In adevăr tezaurele monetare şi alte descoperiri din Dacia ne dau în această privinţă indicaţii pozitive. Mai întâiu de toate, alături de nenumăratele depozite de denari romani republicani găsiţi mai cu seamă în părţile de Apus şi de Miazăzi

ale țării, dar și în Moldova, există drachmele din *Apollonia* și din *Dyrrachium*, foarte numeroase, și a căror circulație înspre Dacia e perfect clară : Grecii din cele două mari orașe comerciale ale Adriaticei meridionale luau fie drumul Macedoniei de Nord-Vest, al Paeoniei și al Dardaniei, pe Margus și pe Timacus la vale (— în sens invers era calea comercială directă către valea fluviului Axios și către Thessalonica, pe unde trebuiau să ajungă în Dacia tetradrachmele Macedoniei Prima), — fie, de asemeni, drumul Dalmației pe Drinus în jos până la confluența cu Sava și apoi pe Sava la vale. Aceste monete din Apollonia și din Dyrrachium se găsesc mai totdeauna în aceleași depozite cu denarii romani: Italicii și Grecii din Illyria făceau de data aceasta cauză comună ; și chiar cele două orașe grecești erau dela cucerirea romană a Macedoniei ele însăși italice. Monete de bronz din *Corcyra* sau de cupru din *Scodra*, din *Issa* ori dela *Molossi*-i epiroți, monete din *Pharos* sau chiar din *Panormus* și din *Valentia Hipponium* completează tabloul penetrației illyro-italice prin Adriatica în Dacia. Nici produse industriale din Italia meridională, ca oglinzile de metal alb sau vasele de bronz, nu lipsesc din inventarul Daciei preromane.

Macedonia nu era bogată. Minele din Pangeu nu mai erau suficiente pentru a constitui o pradă de invidiat. Romanii, odată ajunși în viesparul balcanic, n'au putut să se mai retragă. Illyri, Celto-Scordisci, Daci și Bastarni invadară rând pe rând sau toți împreună provincia. Dar Macedonia sili pe Romani să se intereseze din ce în ce mai mult de bogatele țări danubiene, și natural printre ele începând cu primii ani ai sec. I a. Chr., de cea mai puternică și de cea mai bogată, de Dacia.

Incă de pe la sfârșitul sec. II se băgase de seamă că Dacia era izvorul tuturor relelor : *Minucius Rufus imperator* a

Scordiscis Dacisque premebatur, quibus impar erat numero, spune Frontinus, *Strateg*., II, 4,3. Iar Florus, III, 4,6=1,39,6, adaogă, sub anul 74, cu privire la expediţia lui C. Scribonius Curio : *Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit*. Burebista îşi începuse cuceririle. După cum spune Strabo : „în câţiva ani el întemeiă un mare imperiu, impunând dominaţia getică aproape tuturor vecinilor ; şi constituia o mare primejdie şi pentru Romani, dacă ţinem seama că trecea Dunărea fără să se teamă de nimeni şi pustiia Thracia până în Macedonia şi Illyria ; iar Celţii cari se amestecaseră cu Thracii şi cu Illyrii fură nimiciţi, tot aşa precum suprimă pe Boiii cari aveau pe Critasiros ca rege şi pe Taurisci". In acelaş timp Burebista încerca să-şi asigure posesiunea tuturor cuceririlor sale printr'o lovitură diplomatică foarte dibace : el oferia lui Pompeiu sprijin împotriva lui Caesar ; trimisul său, grecul Acornion din Dionysopolis era primit la 48 a. Chr. de către Pompeiu lângă Heraclea Lyncestis : πρός τε Γναῖον Πομπήιον Γναίου υἱόν αὐτοκράτορα Ῥωμαῖον ἀποσταλεὶς ὑπὸ βασιλέως Βυραβείστα πρεσβευτής καὶ συντυχὼν αὐτῷ τῆς Μακεδονίας ἐν τοῖς περὶ Ἡράκλῃαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λύκου οὐ μόνον τοὺς ὑπὲρ τοῦ βασιλέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὔνοιαν τὴν Ῥωμαίων παραγόμενος τῷ βασιλεῖ, ἀλλὰ κτλ. (Dittenberger, *Sylloge* [3], 762). Insemnătatea actului lui Burebista nu-i scăpa lui Caesar. Chiar după victoria sa împotriva lui Pompeiu, el nu renunţă la ideia de a face războiu Dacilor. In 44 începuse tocmai concentrarea trupelor sale în Orient, când fu asasinat. Burebista fu şi el ucis la rândul lui, iar conspiratorii îşi împărţiră între ei marele imperiu pe care el îl întemeiase.

Dar politica lui a fost continuată. Dacii nu încetară de a se amesteca în războaiele civile dela Roma şi luară parte: unii în favoarea lui Octavian (Cotiso), alţii în a lui Antoniu (Di-

comes). La un moment Cotiso, regele Daciei apusene, părù gata-gata să încheie cu August o alianță bazată chiar pe legături de rudenie : fiica lui Cotiso ar fi devenit soția împăratului roman, iar fiica lui August, Iulia, soția regelui Dacilor. Totuși dușmăniile erau prea mari și Dacii prea aproape de Italia : în adevăr, după cucerirea Pannoniei, a țărilor taurisce și scordisce și a Triballiei de către Burebista, călăreții geți puteau în câteva zile să atingă nu numai Adriatica illyră sau Egeea macedo-greacă, ci însuși pământul Italiei.

Amenințarea directă împotriva Italiei schimbă și direcția contraofensivei romane. De acum loviturile împotriva Dacilor nu vor mai pleca numai din Macedonia, ci și din Italia, pe Sava la vale. Siscia devine cartierul general al războiului împotriva Dacilor. Insă nici sforțările ofensive ale lui August și ale comandanților săi (Crassus pe la Sud, Catus pe la Sud-Vest, Lentulus pe la Sud-Vest și Sud, Tiberiu pe la Vest, Vinicius pe la Nord-Vest), nici politica defensivă a lui Tiberiu (menținerea liniei fortificate a Dunării) nu îmbunătățesc situația. Domițian mai pe urmă, Traian mai târziu vor trebui să organizeze mari războaie de durată pentru a putea în cele din urmă să înfrângă puterea daco-getă.

Dar între luptele lui Minucius Rufus și războaiele lui Traian împotriva Dacilor sunt mai mult de două secole. După această lungă lecție nu mai există niciun Daco-Get care să nu știe ce e Roma. Când Domițian consimte să facă pace cu Decebal înainte de a-l fi învins în adevăr, regele dac îi cere nu numai subsidii ca rege „clientelar” al Imperiului, ci și ingineri și meșteri, instructori și metalurgiști romani. Nu e de altfel decât o continuare a politicei pe care Burebista și Cotiso, cu mai bine de un secol mai înainte, au trebuit de asemeni să o practice. Căci cetățile din La Tène-ul dac prezintă și urmele technice

romane, cel puţin în părţile cele mai recente ale zidăriilor şi lucrărilor edilitare (canalizare) sau reprezentative (sculptură şi architectură decorativă ori monumentală).

Inaintea bătăliei dela Topae, în primul războiu al lui Traian, tribul dac al *Burrilor* trimite o *scrisoare în latineşte* împăratului, din partea lor şi a tuturor celorlalţi Barbari aliaţi ai Romanilor, cu sfatul să nu facă războiu Dacilor. Existau, ca şi în Pannonia un veac mai înainte, pe vremea lui August, destui localnici cari cunoşteau literele latine, precum de altfel şi destui Romani în serviciul Dacilor, spre a le compune scrisorile în latineşte.

Să reţinem deci, după această expunere destul de lungă, interdependenţa italo-celtică şi daco-celtică de o parte, romano-dacă de alta, în domeniul vieţii materiale ca şi în acela al vieţii spirituale, timp de mai multe secole înainte de Traian şi să trecem la cercetarea situaţiei după instalarea completă şi definitivă a Romanilor la Dunărea thraco-illyră, în Carpaţi ca şi în Balcani.

Prima regiune danubiană ocupată de către Romani în chip efectiv, mai întâiu cu o legiune pe la 15 p. Chr., apoi cu două pe la 23, fu Moesia, numită mai pe urmă Moesia Superior, adică frontul danubian împotriva Dacilor propriu-zişi din Dacia muntoasă. Dar această ţară care continua relieful aspru al Daciei către Sud şi care fusese în întregime administrată sub auspiciile guvernatorului Macedoniei de către un *praefectus sivitatium Moesiae et Treballiae*, era locuită de triburi thraco-celtice foarte războinice şi încă aproape sălbatece, făcând puţină agricultură şi mult păstorit. Numai pe malul însuşi al Dunării şi în valea Moravei *(Margus)* ori în cea a Timocului *(Timacus)*, putea fi vorba de a face să prospere viaţa urbană de caracter roman. Ca şi în Dalmaţia, Romanii

delimitară deci granițele dintre diferitele *civitates* ale triburilor și însărcinară pe prefecții lor puși peste *civitates* cu administrarea afacerilor publice și a poliției interne a acestor organisme aproape municipale.

Totuși romanizarea nu înainta deloc. Aceasta îi făcu pe Flavii să forțeze puțin lucrurile întemeind o colonie militară la *Scupi*. Colonia a fost restaurată probabil și de către Hadrian, care i-a dat și numele lui, totuși regiunea pare să fi fost profund thracică. Acolo era adorat *Deus Zberturdus*. Iar *Bessi*-i erau la ei acasă ; în lista veteranilor din anul 195 ai Legiunii *VII Claudia* găsim o întreagă serie de legionari de origine din Scupi cari poartă nume ca *Bithus, Mestula, Sausa* ori *Daizo ;* Illyrii ca *Dassius* (și nu e cu totul sigur că acesta ar fi un nume exclusiv illyric) sunt rari.

Abia sub Traian *Ratiaria* devine colonie, ceeace nu împiedică totuși ca să rămână un centru thrac foarte însemnat : în lista menționată a veteranilor vedem nume ca *Dolens, Stambon, Drigissa, Thamarcus, Thithus, Bithus* (extrem de obișnuit în Moesia superioară), *Sinna* și *Curta*. Hadrian ridică la demnitatea de *municipium* centrul urban dela *Viminacium*. *Margum* e *municipium Aurelium*, deci capătă acest rang abia sub ultimii Antonini ; cât despre *Singidunum* nu știm în ce vreme a devenit municipiu, în orice caz nu devine *colonia* decât după Septimiu Sever. Spre a aduna destui tineri romani pentru *Legio VII Claudia* din Viminacium, vedem în 169 orașele următoare contribuind la recrutare (și lista nu e completă): Pautalia, Sarmizegetusa, Sirmium, Ratiaria, Scupi, Mursa, Salonae, Nicopolis, Thessalonica, Iader, Viminacium, Heraclea, Trimontium, Philippi, Romula și altele încă, dar cu *Ratiaria* și *Scupi* în frunte. Sunt Thraci ori Illyri mai mult sau mai puțin romanizați în patriile respective (căci în cea mai mare parte provin

din teritoriile rurale ale acestor oraşe romane), cari îşi vor desăvârşi în timpul serviciului militar (în cazul de faţă a durat 27 de ani!) cultura lor romană. In adevăr, serviciul se face în limba latină şi de pildă *Mucatra*, un *praepositus* în grija căruia e încredinţată fabrica de cărămizi şi de ţigle a Legiunii VII Claudia dela Viminacium, trebue să pună pe cărămizi timbrul său în latineşte, chiar dacă el mai vorbeşte încă în limba thracă locală cu camarazii săi sau cu civilii, ale căror nume sunt chiar la 270 p. Chr. la Viminacium tot thrace: *Cutia*, *Cutius*, *Bessio*, etc. Şi chiar religia rămâne thracă: vedem la Singidunum un colegiu de Thraco-Romani *collitores* ai lui *Deus Heron*; la Naissus avem o dedicaţie din anul 223 către *Iupiter Optimus Maximus Paternus Aepilofius* (Ἐπιλόφιος), care nu e altul decât *Zalmoxis* sau *Gebeleizis* adorat pe vârfurile singuratice; la *Timacum Minus* găsim o dedicaţie *Herculi Naisati*, care ne face să ne gândim la nenumăratele dedicaţii thrace către zeii regionali, cu atribute toponimice, ca acel *Sanctus Casebonus* din Moesia, care nu e decât zeul localităţii Κασιβόνων. De altfel chiar dedicaţiile oficiale ca cea făcută în numele lui Septimiu Sever, care restabileşte templul ruinat al Terrei Mater chiar la intrarea minelor de aramă dela Rudnik la Nord-Vest de Kragujevac, exploatate şi de către Romani, corespundeau credinţelor thrace: la Ratiaria zeiţa se numia *Proserpina*, ca soţie a lui *Dis Pater*; la Singidunum, în 287, ea se numia *Dea Orcia*: dedicaţia era făcută în cinstea lui Diocleţian şi Maximian de către cei doi *II-viri* din *splendidissima colonia*, ale căror nume personale erau *Cutea(-ae)* pentru unul şi *Soso(-nis)* pentru celălalt; în realitate ea era, şi sub numele de *Ceres*, *Diana* şi *Nemesis*, tot Marea zeiţă locală, al cărei nume cel mai răspândit printre

Thracii dunăreni era *Diana Regina*, adică întocmai ca la Herodot, cu șeapte secole mai înainte : Ἄρτεμις Βασιληιη.

Pe la începutul secolului III p. Chr. Moesia superioară e încă indigenă de-a binelea. Se fac sforțări pentru a fi la curent cu ce se petrece la Roma ; cutare inscripție din *Timacum Minus* e chiar duioasă : un cavaler roman din această localitate trimisese pe fiul său la Roma, probabil pentru studii, dar bietul copil *vitam insidiis in sacra urbe finivit*. Totuși limba latină care se vorbește în Moesia e destul de adaptată foneticei locale : se spune *cusit* în loc de *coxit ; nun* în loc de *non*, dar și *hoc* în loc de *huc*. Insuși aspectul limbei scrise (cu atât mai mult când era vorbită) se prezintă destul de ciudat ; iată o probă chiar din Viminacium : *Lupus anemola ic avetat. Quot comidi mecum aveo. Ego Maurentia in hunc monumentum titulum posui Lupo virginio meo, cum quem quinquaginta annis bene laboravi adque inculpatim covixi ; et Argenteo Samarconi (?) fratris vel subulele matris meae ipsum titulum feci.*

Pentru a conclude : romanismul Moesiei Superioare nu e nici prea vechiu, nici prea intens ; totuși va fi cu atât mai persistent cu cât Moesia și Dardania vor deveni însuși centrul Imperiului, iar Naissus capitala. Thraco-Illyrii din această provincie se vor rupe foarte greu de vechile lor obiceiuri, dar — ca și Geții din Moesia inferioară (v. mai jos) — își vor păstra bine romanismul.

Să trecem acum la Pannonia.

Odată hotărîtă să fixeze Dunărea ca frontieră a Imperiului. iar valea Savei ca mare bulevard imperial către Orient, Roma procedă fără întârziere la organizarea vieții municipale a nouii provincii. Mai întâiu se asigură de drumul care prin Poetovio și Savaria ducea spre Dunărea celtică la Vindobona și Carnuntum, prin marele centru al civilizației celtice

din prima şi a doua vârstă a Fierului, *Scarbantia*. Incă sub Claudiu *Celeia* şi *Savaria* devin cea dintâiu *municipium* iar cealaltă *colonia:* sub Flavii *Siscia*, considerată încă de August ca un punct strategic de primul ordin pentru ofensiva împotriva Dacilor, devine colonie în acelaş timp cu *Sirmium*, postul înaintat din faţa confluenţelor Tisei şi Savei; pe când *Neviodunum*, pe drumul către Siscia, şi *Scarbantia*, pe drumul către Carnuntum, devin *municipia*. Această puternică mişcare de romantism fusese natural împinsă, în acelaş fel rapid şi efectiv, pe frontul Pannoniei şi Noricului : ca şi *Celeia*, tot aşa *Iuvavum* (Salzburg), *Teurnia* şi *Virunum* sunt *municipia Claudia ; Solva* e un *municipium Flavium*. Dimpotrivă, *Rhaetia* nu face niciun progres şi rămâne, ca şi Moesia Superioară, pe jumătate barbară.

Dar studiul monumentelor ne învaţă şi alte lucruri. Romanismul Noricului şi Pannoniei şi o simplă prelungire a vieţii italice. Şi această viaţă era aşa de activă şi de bogată în Gallia Cisalpină încă din primul secol al Imperiului, încât a decis desvoltarea economică şi politică a întregei Europe occidentale şi centrale. Marea unitate celtică a Europei, peste Italia septentrională, se reface de data aceasta în folosul Romei : de la *Lugdunum* în *Gallia* până la *Sirmium* în dreptul gurii Tisei, o singură lume, circulând pe un singur drum, spre care duc toate celelalte, venind de la fluviile celtice Rinul şi Dunărea superioară, ca şi din Italia latină. Fiecare regiune străbătută de această uriaşă arteră de circulaţie e cu atât mai înfloritoare cu cât contribue mai real la prosperitatea întregei unităţi.

Să vedem care este structura intimă a romanismului illyro-celtic. Mai întâiu, din întreaga întindere a provinciei *Dalmatia* numai coasta contează. Interiorul, locuit de păstori, de tăietori de păduri *(fabri tignuarii)* şi de lucrători de mine illyri,

se aseamănă cu Moesia Superioară atât prin asprimea şi sărăcia sa, cât şi prin lipsa de însemnătate a vieţii urbane care se desvoltă acolo. Indigenii, aproape toţi de rasă illyrică, sunt excelenţi pentru serviciul militar: greoi, înceţi, răbdători, îndărătnici şi sălbateci, ei oferă un material uman incomparabil pentru paza frontierelor. Oraşele illyro-romane de pe litoral, cu *Salonae* în fruntea lor, fac aproape parte integrantă din Italia; ele trăiesc încă de secole aceeaşi viaţă ca şi coasta opusă. Latina lor e excelentă. Rasa lor e amestecată: illyro-italo-greacă. Tot ceeace e mai vioiu şi mai ager în interiorul ţării e „canalizat" prin aceste oraşe ale Dalmaţiei către Italia. Migraţiile illyre din vremurile protoistorice continuă chiar în sec. II p. Chr. şi umplu Italia cu aceste elemente noi, rezistente şi harnice.

Cu totul altul e aspectul romanismului în Pannonia.

O frontieră între Italia şi ţările illyrice nu există; acolo unde Adriatica se sfârşeşte (şi marea uneşte, nu desparte), începe muntele: dar Alpii au aci un relief mai puţin sălbatec, mai mult un podiş înalt, foarte arid către Mare, şi plin de păduri şi de păşune spre interior. Trecerea din Venetia în Pannonia se face fără prea multe greutăţi şi odată ajuns în valea Savei eşti răsplătit pentru sforţarea pe care ai făcut-o: o ţară frumoasă şi bogată începe spre a nu se mai sfârşi până dincolo de Dunăre, şi Romanii n'au neglijat să vină aci încă dela luarea în posesie statornică a Venetiei.

A fost deci foarte natural ca această prelungire a Italiei către Orient să fie oficial recunoscută de către cel dintâiu împărat încă înainte de bătălia dela Actium. Cu baza de operaţii la *Aquileia*, războaiele illyro-pannonice ale lui Octavian duc, pe la 34 a. Chr., la crearea oraşelor romane *Tergeste* (Trieste) şi *Pola*, în partea italică, şi *Emona* (Ljubljana), în partea illy-

rică a muntelui. Siscia și Sirmium sunt de pe acum luate în considerare: toată valea Savei e anexată. Totuşi oficialităţii romane terenul i se pare încă prea puţin sigur şi nu se aşează cu legiuni nici pe Sava inferioară şi cu atât mai puţin pe Dunăre Răscoalele repetate ale Illyro-Pannonilor până la sfârşitul domniei lui August justifică pe deplin această politică prudentă.

Dar în mijlocul turburărilor şi nesiguranței strădania civilizatoare a pionerilor pacifici ai romanismului nu slăbeşte. Ceeace caracterizează de pildă mărturiile epigrafice de pe valea superioară a Savei e marea precumpănire a inscripţiilor civile faţă de cele militare şi e marele număr de nume indigene care apar în aceste documente. Aci e romanism serios, creat de o activitate economică, iar nu de porunci birocratice; sunt înşişi indigenii cari renunţă la naţionalitatea lor, cerând pe loc un romanism autentic, pe lângă care romanismul întâmplător al coloniştilor nu va fi decât o întărire cantitativă şi ornamentală. Vedem astfel mai întâiu credinţele şi riturile italice în migraţie spre Orient: în teritoriul *Emonei* regăsim sărbătorile italice *Rosalia* la un colegiu de meşteşugari *(fabri)*, organizat pe *decuriae*, prăznuite la aniversarea funebră a membrilor colegiului respectiv, în aceeaşi lună Iunie şi cu aceleaşi rituri ca în Italia; iar pe marele drum către Nord-Est (drumul ambrei din epocile protoistorice: Adriatica, Emona, Poetovio, Savaria, Scarbantia, Dunăre, Boemia, valea Elbei sau a Vistulei) Romanii vor circula acum cu atât mai intens, umplând cu colonişti civili, voluntari, ţinuturi ca valea râului *Arrabo*, între *Savaria* şi lacul *Pelso* (Balaton), rămase pustii după marile înfrângeri ale Tauriscilor şi Boiilor suferite de la Dacii cuceritori ai lui Burebista. *Savaria* însăşi devine *colonia* încă sub Claudiu în urma acestei înfloriri a colonizării agricole civile şi a desvoltării industriale şi comerciale a regiunii, pe când

localitatea *Poetovio* pe Drava, deşi mai adăpostită, trebue să aştepte până la Traian şi va trebui să fie întărită printr'o *deductio* de colonişti militari numai pentrucă pionierii romanismului liber o neglijaseră. *Rosaliile* dela Emona vor apărea chiar în extremul Nord la *Bregetio* prăznuite de către un colegiu funeraticiu de acolo.

In adevăr, pe când veteranii aduc şi în viaţa civilă credinţe şi rituri mai de grabă străine şi orientale (zeii lor favoriţi sunt *Sol Invictus Mithras, Iupiter Dolichenus,* etc.), coloniştii civili veniţi din Italia — fie că sunt agricultori ori negustori — propagă vechile culte italice ale lui *Liber Pater, Hercules, Silvanus, Fors Fortuna (Nemesis), Terra Mater* ori *Diana*. Se poate lesne face distincţia între romanismul Pannoniei Superioare şi Noricului, de origine mai mult italică şi civilă, şi romanismul Pannoniei Inferioare şi în general al frontierei, de origine militară, cosmopolită şi mai puţin pur decât celălalt. Nu va fi deci excepţional să constatăm,— ca pe acei *Aeli Carni cives Romani* din *Municipium Flavium Neviodonum* de pe valea Savei—, foarte numeroşi indigeni romanizaţi pe marele drum către Savaria şi Scarbantia ori către Bregetio şi Aquincum. Diferitele *collegia iuventutis* ca la *Poetovio* (cu *praefecti* şi *quinquennales)* ori la *Adiaum* (cu un *magister)* trebue să fie presupuse ca existând cam pretutindeni.

Indigenii au nume mai ales celtice, ceeace dovedeşte însemnătatea acestui element nu numai în Noricum, ci şi în Pannonia, unde şi Illyrii sunt la ei acasă. De altminteri întăririle venite din Vestul celtic nu lipsesc. *Treveri* apar la *Savaria,* la *Gerulata,* la *Carnuntum,* etc., *Remi, Rhaeti* în alte părţi. Natural, elementul celtic e tot atât de tare la Dunărea orientală, în Pannonia Inferioară, unde *Eraviscii,* la Nord către Aquincum, şi *Scordiscii,* la Sud către *Mursa,* joacă un rol de

primul ordin şi în vremea Imperiului. De altfel asupra Eraviscilor vom reveni. Mai sunt în sfârşit Celţii din Răsărit, de pildă *Cotinii* din Slovacia, cari, primiţi în Imperiu, vor fi colonizaţi sub forma de *civitas* tot în această Pannonie atât de covârşitor celtică.

E sigur că şi în Pannonia orientală romanizarea prin agricultură — baza romanismului a fost pretutindeni aşezarea ţăranilor de limbă latină, — a avut multă importanţă. Totuşi inscripţiile privitoare la această viaţă serioasă şi tenace sunt destul de rare. Nişte *vicani Basoretenses*, undeva spre Dunăre, câţiva *possessores vici Vindoniani* nu departe de Aquincum, o *villa Gai* la Est de Viena *(Itinerar.)* şi iată aproape totul în materie de toponimie Dimpotrivă, mulţi veterani colonizaţi în teritoriu rural : cu acest prilej constatăm în chip definitiv că teritoriul rural al unui oraş, de origine militară, *ager colonicus*, e, de pildă la *Aquincum*, cu desăvârşire deosebit de *territorium legionis ;* comunitatea veteranilor depinzând de Aquincum e de altfel foarte înfloritoare ; marii demnitari ai municipiului (apoi ai coloniei) posedă şi pământuri pe care clădesc case frumoase şi morminte cu lungi inscripţii în versuri. Totuşi Celţii sunt foarte numeroşi şi îşi păstrează poziţiile dinainte de sosirea Romanilor. Aquincum fusese întemeiat *in territorio civitatis Eraviscorum*. Dar aceşti Eravisci formau un întreg popor care îşi avea moneta proprie, ale cărei exemplare s'au găsit şi în Dacia (cf. cap. IV). Drumuri comerciale au trebuit să-i lege direct prin şesul Iazygilor cu valea Mureşului dac, ceeace au păstrat şi Romanii, căci calea romană dealungul Mureşului până la confluenţa cu Tisa e bine cunoscută, iar capetele de pod ale Pannoniei eravisce cu *Trans Aquincum* şi ale celei scordisce cu *Trans Bononiam* zidite în *Sarmatia („in barbarico")*, bine documentate.

Fiindcă negoţul de frontieră cu barbarii bogaţi şi naivi, cu toate primejdiile, era destul de profitabil. Către Nord în ţara Quazilor sau către Est în ţară sarmată, vedem pe negustori apărând foarte numeroşi în asociaţii prospere şi influente. La Mursa un *decurio coloniae, ob honorem flaminatus, tabernas L cum porticibus duplicibus in quibus mercatus ageretur pecunia sua fecit.* La *Bregetio* vedem monumente dedicate *Genio commerci et negotiantium ;* pe celălalt mal, în faţa Granului, în teritoriu barbar, se ridică pe la 371 p. Chr. un *burgus, cui nomen Commercium* (aceste capete de poduri sunt de altfel sumedenie în vremea Imperiului târziu); la *Trans Aquincum* un *beneficiarius consularis,* şeful staţiei de poştă, ridică şi el un altar *Genio commercii.* Oraşul *Scarbantia,* nodul de drumuri din Pannonia septentrională, e plin de *negotiatores :* alături de localnici romano-celţi, găsim şi Salonitani, iar la *Annamatia,* Aquileieni.

Evident, după un secol de ocupaţie militară (între 100 şi 200 p. Chr.), Pannonia a devenit profund romană : soldaţii se casătoresc încă din timpul serviciului lor şi introduc şi în familiile lor devotamentul pentru Imperiu : cutare templu al zeiţei *Nemesis,* inaugurat la *Aquincum* tocmai la 24 Iunie, sărbătoarea străveche italică a divinităţii *Fors Fortuna,* e o bună dovadă de adevărat romanism. Ceeace nu poate face armata, completează şcoala : Vergilius e învăţat pe de rost, ceeace permite cutărui poet din *Sirmium* să facă exerciţii pe o cărămidă într'un stil destul de pur ; şi aceste exerciţii literare din care unele adresate unui *dominus magister,* precum — foarte probabil — şi cutare poezie cu tendinţă moralizatoare dela *Savaria,* nu sunt lipsite de interes.

Cutare comunitate rurală de veterani colonizaţi, ca *Aquae Iasae* lângă lacul Pelso, dobândeşte destulă importanţă spre a

fi cu desăvârşire restaurată, după un incendiu, de către Constantin, *cum porticibus et omnibus ornamentis ad pristiram faciem,* spre a putea să-şi ţină regulat târgurile : *nundinas die Solis perpeti.* Şi mărturiile foarte caracteristice despre desvoltarea favorabilă şi despre bogăţia bisericii creştine din Pannonia în sec. IV şi V ne servesc pentru a înţelege cât de profunde erau rădăcinile pe care romanismul le prinsese aci.

Totuşi e ciudat dar inevitabil să spunem : nu există o *Romania* pannonică, precum va fi una în Moesia Inferior, o alta în Dalmaţia, o a treia în Dacia şi în Dardania şi aşa mai departe. *La temelia romanismului pannonic nu e nicio naţiune indigenă puternică:* sunt mulţi Celţi, dar sunt şi Illyri şi Thraci din Sud, precum şi Daci, aduşi ca soldaţi; sunt de asemeni nenumăraţi Syrieni (nu e locul să-i enumărăm aci), mulţi Orientali, Bithyni, Cappadoci, Greci şi chiar Evrei. Sunt în sfârşit Berberi *(Mauri gentiles)* şi Spanioli. Armata şi comerţul au aşezat cu sila sau au atras prin speranţa câştigului toată această lume. Şi toate aceste fragmente de naţiuni organizate de către Italici, bine pătrunse de romanism, dar de o construcţie spirituală foarte diversă şi de patrii diferite, trăiesc sub teroarea eternă a Barbarului de peste Dunăre. Incă din 185 Commodus *ripam omnem burgis a solo extructis item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit.* Şi această poveste se repetă la infinit până la sfârşitul sec. IV şi chiar mai târziu. Dar nicio fortificaţie de pe lume n'ar putea fixa aci pe aceşti *Romani,* cari pierzându-şi patria lor barbară n'au dobândit decât patria ideală a Romei ; când puhoiul barbar va fi prea puternic, *ei se vor duce în Italia.* Romanismul lor prea italic le va fi de data aceasta fatal, fiindcă nu mersese alături de un regionalism tot atât de excesiv Sunt toţi desrădăcinaţi ca acel *Septimius Aistomodius rex*

Germanorum, căruia fraţii săi *Septimius Philippus* şi *Septimius Heliodorus* îi ridică la Carnuntum un monument cu tradiţionalul *Dis Manibus*.

Romanismul foarte autentic şi foarte puternic al Pannoniei, în continuare directă cu romanismul nord-italic, va contribui la romanizarea Illyro-Thracilor şi apoi din lipsă de bază etnică locală, va dispărea.

Să examinăm acum situaţia la Dunărea de Jos, în Moesia Inferioară, cu anexa sa meridională, Thracia. Aci, spre deosebire de Pannonia, avem la venirea Romanilor o singură mare naţiune, pe Thraci, dintre cari cei dela Sud de Balcani foarte pătrunşi de cultura elenistică, pe când Daco-Geţii din Moesia şi din Dacia erau câştigaţi mai de grabă pentru cultura de tip occidental adusă aci de către Celţi.

Se pare că expedierea de grâu getic la Roma de către Silvanus Aelianus la 52—53 p. Chr. a făcut multă reclamă fertilităţii pământului Moesiei. In adevăr, precum vom vedea mai pe urmă, graba coloniştilor civili de a dobândi pământuri aci şi de a întemeia ferme frumoase *(villae)* cam pretutindeni, în bună tovărăşie cu indigenii, îndată după 46 p. Chr. (dată la care *Thracia* până la gurile Dunării devine provincie romană), a fost în adevăr extraordinară.

Dar să lămurim mai întâiu situaţia Thracilor propriu-zişi de la Sud de Balcani. Ca şi Illyrii din Dalmaţia muntoasă, Thracii nu erau agricultori, ci mai mult păstori şi crescători de cai sau lucrători de mine. De veacuri regii lor imitaseră regalităţile scytho-elenice şi asiato-elenistice şi se elenizaseră mai mult ori mai puţin, ei şi supuşii lor. Romanii instalându-se în Macedonia avură războaie neîncetate cu vecinii lor dela Răsărit, pe cari sfârşiră prin a-i îmblânzi numai cu puţin înainte de sfârşitul sec. I a. Chr., făcând din ei buni aliaţi autonomi

impotriva celorlalţi Barbari. Când Claudiu, plictisit de atâtea războaie intestine ale micilor dinaşti thraci, s'a decis în sfârşit să transforme şi această ţară în provincie romană, nu s'a gândit niciun moment să facă din Thracia o altă *Romania*, ci s'a mulţumit cu ceeace făcuseră şi predecesorii săi — cu toate grozavele revolte ca aceea din timpul lui Tiberiu — adică să recruteze infanterişti şi călăreţi thraci, în cel mai mare număr cu putinţă, din aceste triburi neînfrânate. a căror cea mai mare fericire în viaţă era de a putea să se joace cu moartea : dacă nu la războiu, cel puţin în amfiteatre. *Thracia* primi o organizaţie deosebită, aproape elenistică, iar limba şi obiceiurile greceşti fură chiar ocrotite de către Romani, cari se grăbiră să considere această provincie ca făcând parte din jumătatea elenică a Imperiului. Roma, Italia şi Imperiul se umplură deci de ostaşi şi de recruţi thraci, cari fură natural cu toţii romanizaţi şi în mare parte se pierdură printre Romanii din celelalte provincii, pe când Thracia, care nu vedea decât pe prea puţini din fiii ei venind înapoi, vegetà în cea mai desăvârşită lipsă de însemnătate şi în primitivitate culturală, ori procura lumii greceşti şi apoi Imperiului grecizat din Orient material uman de mare valoare, dar complet sălbatec, spre a fi întrebuinţat pentru scopuri cari n'o priviau de loc.

Cu totul alta a fost situaţia în Nordul Balcanilor. Ca şi Herodot cu cinci veacuri mai înainte, tot aşa şi Romanii pe vremea lui Claudiu înţeleseseră că la Nord de Balcani începea o altă lume. Aci locuiau Geţii, dintre cari făceau parte şi *Moesii* şi al căror neam se întindea foarte departe către Nord până în Moravia, Silesia, Galiţia şi Ucraina. In toate timpurile Daco-Geţii fuseseră agricultori. Grecii simbolizaseră respectul lor pentru aceşti primi discipoli ai zeiţei Demeter creând mitul regelui get Charnabon admirator al lui Triptolemos. Necon-

tenitele năvăliri iraniene, celtice şi germanice în Moldova şi în Muntenia, ca şi în Dobrogea şi în Bulgaria, nu descurajaseră pe acest popor prin excelenţă sedentar. Ovidiu povesteşte că Geţii din vremea sa ţin într'o mână plugul agricultorului şi într'alta arma războinicului pentru a se apăra împotriva năprasnicilor călăreţi de peste Dunăre. După cum nomazii erau duşmanii naturali ai Geţilor, tot aşa plugarii veniţi la ei le-au fost prietenii. Afară de Romani, despre cari va fi vorba îndată, mai era un singur popor care a fost tovarăşul nedespărţit al Geţilor dela Dunărea de Jos : *Bessii*. Expediţia lui Lucullus Varro din 72 a. Chr. şi aceea a lui Crassus din 29 a. Chr. împotriva Thracilor din Rhodope pricinuiseră o foarte activă emigrare a Bessilor către Nord-Est, dincolo de Balcani. Ei nu s'au oprit decât în Scythia Minor. Aci făcură cauza comună cu Geţii, iar la sosirea Romanilor existau pretutindeni *Bessi consistentes* cari se înţelegeau foarte bine şi cu coloniştii romani şi pretutindeni răsăriră în acele *territoria* ale Geţilor aborigeni diverşi *vici* cu *cives Romani et Bessi consistentes*, ai căror magistri şi *quaestores* erau aleşi frăţeşte rând pe rând sau, dacă erau două locuri, unul alături de celălalt, un Roman şi un Bess.

In anul 46 Claudiu întinse astfel graniţa romană a Dunării până la Pont. El organiză serviciul vămilor, delimită teritoriile rurale ale oraşelor greceşti dela Mare, ale numeroaselor *castella* auxiliare de pe Dunăre şi ale diferitelor *civitates* indigene, dar făcù mai ales fapta foarte înţeleaptă de a desprinde din Thracia regiunea aşa zisă *ripa Thraciae*, care era toată partea orientală din *Moesia Inferior* de mai târziu, dintre Asamus şi Pontul Euxin, complet populată în toate timpurile de către Geţi, şi de-a o cuprinde în *sistemul roman* al provinciilor danubiene.

Această reintegrare a basinului dunărean își avusese de altfel un „pendant" de cealaltă parte a fluviului încă de pe vremea lui August, care prin Aelius Catus, între cele două ultime revolte pannonice, deci înainte de anul 6 p. Chr., nu numai că le pricinuise Dacilor o foarte gravă înfrângere în propria lor țară, *tribus eorum ducibus cum magna copia caesis*, dar strămutase în Moesia 50.000 de Daci, colonizându-i la Sud de Dunăre; în afară de aceasta se pare că o largă fâșie de pământ de la Nord de fluviu, până la „micul val roman" din Muntenia și Oltenia, între Calafat și Giurgiu, a fost anexată atunci la Imperiu ca un cap de pod în fața cetăților *Ratiaria*, *Oescus* și *Novae*. Cincizeci de ani mai târziu (52—53) Plautius Silvanus a făcut marea sa demonstrație militară dealungul întregei Dunări de Jos până la Pont, și chiar,— prin amenințările trimișilor săi—,până în Crimeia: *Tyras* trecù sub regimul roman; *Olbia* și *Chersonesus* trebuiră să accepte cu recunoștință protecția încă neoficială, foarte altruistă, a Romanilor, cari nu le impuneau încă suzeranitatea lor. In orice caz marea câmpie moldo-munteană fu profund pacificată: 1° prin întemeierea unei întregi serii de mici regate clientelare daco-sarmato-bastarne, din care Aelianus și-a luat ostateci pentru mai multă siguranță, și 2° (elogiul funebru al acestui mare guvernator o spune în chip lămurit —) prin „lărgirea limitelor provinciei", ceeace nu se putea întâmpla, firește, decât pe malul stâng al Dunării, probabil până la „marele val roman" al Munteniei și până la valul din Sudul Moldovei și Basarabiei. O sută de mii de „Transdanubieni" fură colonizați cu acest prilej în Moesia.

Câțiva ani mai târziu Vespasian reorganiza flota de războiu de pe Dunăre — așa de glorios activă încă din anul 15 p. Chr.— sub ordinele guvernatorului său, iar în lipsa acestuia

sub ordinele unui *praefectus orae maritimae*, dându-i numele său *(Classis Flavia Moesica)* şi hotărîndu-i tot în josul Dunării staţii fixe pe mal, cu castrele, clădirile şi teritoriul rural respectiv, ca pentru orice corp de trupă cantonat pe frontieră.

Intre moartea lui August şi a lui Claudiu (14—54), adică numai timp de patruzeci de ani, tot acel mare teritoriu care se întinde între Dunăre şi Balcani de la frontiera actualei Iugoslavii până la coasta românească a Mării Negre, adică întreaga Bulgarie septentrională şi întreaga Românie de peste Dunăre (Dobrogea), fusese supus, adaptat, organizat, de către excelenţii comandanţi pe cari Roma îi trimisese ca guvernatori numai ai Moesiei Superioare de mai târziu, dar cari înţeleseseră în chip desăvârşit înalta misiune ce li se încredinţase pe întreaga Dunăre de Jos şi pe coasta thracă a Pontului Euxin.

Cel mai târziu la 54 p. Chr. vedem pe un *legatus pro praetore* al lui Claudiu, pe Tullius Geminus, primind la *Tomis* o delegaţie de zece cetăţeni ai Histriei, cari veniau să-l roage ca să le păstreze vechile lor privilegii privitoare la teritoriul lor rural şi la drepturile lor de liber pescuit în apele Dunării. Prezenţa guvernatorului Moesiei la Tomis nu ar putea fi întâmplătoare. Dimpotrivă, trebue să credem că chiar Flavius Sabinus, îndată după 46, a trebuit să introducă obiceiul oficial de a veni să şeadă câtva timp la Tomis pentru a rândui treburile cu care era însărcinat în subordine un *praefectus orae maritimae*. In adevăr dosarul de scrisori descoperite la Histria dă o atât de mare greutate hotărîrilor luate de către Sabinus şi prieteniei pe care el o avea pentru aceşti Greci, iar de altă parte ordinele pe care Sabinus trebuia să le dea cu privire la ὁροθεσία tuturor cetăţilor de pe coasta Pontului, reclamau într'un chip atât de imperios prezenţa lui la faţa locului, încât a trebuit să atribuiu acestui prim Flavius, binefăcător la Moe-

siei, un rol decisiv în începuturile romanizării provinciei şi a trebuit să explic cel puţin o parte din marele număr de Flavii, noui cetăţeni romani în oraşele Pontului ori în satele thraco-romane din interior, prin însuşi patronajul lui, cu mult anterior aceluia al fratelui său Vespasian, devenit împărat abia un sfert de veac mai târziu (43—69).

Până la Traian nu exista nici un castru legionar care să ţină strajă pe Dunărea de Jos mai la vale de gura Oltului. Aci, la *Oescus* şi la *Novae*, flancând din două părţi această gură şi valea extraordinar de importantă care ducea către înaltele burguri ale Dacilor, legiunea *V Macedonica* şi legiunea *I Italica* aveau paza: totuşi şi aci abia sub Vespasian fusese chemată *legio V* la Oescus şi numai sub Domiţian se fixase *legio I* la Novae. Nu e vorba deci până la Traian, care ocupă toată Moesia cu trupe legionare, stabilind *legio XI Claudia* la Durostorum şi *legio V Macedonica* la Troesmis (Oescus devenind *Colonia Ulpia)*, decât de corpuri de *auxilia* ca garnizoane efective ale celei mai mari părţi din Moesia Inferioară. Dar aceste corpuri nu contează decât prea puţin ca elemente de romanizare activă a provinciilor, având în vedere că ele înşile au nevoie să fie romanizate. Cât despre instalarea lor definitivă în acele *castella* zidite pe malul fluviului, faptul acesta n'are loc, pentru regiunea de jos a Dunării moesice, decât tot după Traian.

Dar pe la anul 100 Moesia inferioară era profund romanizată. Inscripţiile din acea vreme dovedesc o tradiţie romană destul de veche prin aceste meleaguri. Romanii, civili, având ca *nomen gentile* numele de *Flavius* (după cei *patru* Flavii: Sabinus, Vespasianus, Titus şi Domitianus) sau *Cocceius* (după Nerva) sunt numeroşi nu numai în oraşele greceşti şi în teritoriile lor rurale, ci şi în organizaţiile rurale thraco-

romane, ca *vici, pagi* și *territoria*. Sărbătoarea italică *Rosalia* e, ca și în Pannonia, în chip general prăznuită de către țăranii acestei provincii. E chiar marea sărbătoare anuală, cu prilejul căreia diferiții *magistri* și *quaestores* ai *vicilor* consacră altare votive zeului suprem *Iupiter Optimus Maximus* pentru sănătatea și prosperitatea casei imperiale.

Fiindcă odată mai mult Dunărea (prelungită de Sava), ca mare arteră de circulație între Adriatica și Marea Neagră, și-a făcut datoria : curentul de colonizare spre țările roditoare ale Dunării de Jos a adus elemente romane autentice din Italia, din Noricum, din Dalmația și din Pannonia, care au cumpărat aci pământuri în calitate de coloniști uneori singuratici, — îi vedem *ad villam suam* în cutare *pagus* sau *territorium* daco-bess, — și puțin câte puțin au dat apoi naștere la *vici* întregi în jurul proprietăților lor, *praedia* și *villae*, satul primind, firește, numele întemeietorului : *vicus Clementiani, vicus Quintionis, vicus Secundini, vicus Celeris*, etc.

Când, după Domițian și Traian, veteranii începură ei înșiși să se așeze aci, a fost o atât de mare creștere a romanismului în toată țara, încât nu numai teritoriile rurale ale orașelor grecești, dar însăși aceste orașe începură să se romanizeze acceptând sărbătorile romane *(Rosalia)* și limba romană. Din acest punct de vedere trebue să insistăm asupra a două cazuri absolut caracteristice. Traian, respectuos pentru elenismul Thraciei își impusese ca o datorie să întemeieze chiar în Moesia Inferioară orașe cu organizare grecească : *Marcianopolis* la Vest de *Odessus* și *Nicopolis (ad Istrum)* la Sud de *Novae*. Nici unul nici celălalt dintre aceste orașe n'a reușit să facă operă anti-romană. Dimpotrivă, tocmai de la *Nicopolis* avem un *album* așa de interesant privind un *bacchium vernaculorum*, în care putem constata încă odată cum Thracii (și

aci Geţi : *Decebalus, [?Bure]busta,* ca şi la Durostorum : *Decibalis, Seiciperis, Mamutzis),* Romanii şi Orientalii de limbă greacă erau toţi asimilaţi întru romanitate. Şi ceeace mai trebue relevat e că nu e vorba de un romanism de spoială, în care numele se schimbă şi lucrurile reale rămân (v. Lycienii, Egiptenii, Grecii, cu nume pur romane, dar cu limbă, obiceiuri şi mentalitate indigene), ci, ca în Vestul roman, ne găsim dinaintea fenomenului unei colaborări libere, de bună voie şi cu totul demne, a indigenului care continuă să se cheme *Clagissa Clagissae, Ithazis Dada, Burtzitzines,* etc., să adore pe zeii thraci, să trăiască în *vici* ori în *civitates* cu nume şi organizaţii thrace, ca *Scenopesis* ori *Ausdecensis,* şi care totuşi e din ce în ce mai mândru de a fi cetăţean al Imperiului, de a vorbi latineşte şi de a reprezenta împreună cu toţi adevăraţii *vernaculi* ai regiunii tradiţiile din ce în ce mai bine înrădăcinate ale romanismului local.

Nu e decât prea natural să vedem pe toţi Orientalii pe cari afacerile îi aduc în Moesia şi-i îndeamnă să se fixeze aci, renunţând la „asianismul" lor de limbă greacă şi luând formele romane ale vieţii civile. De asemeni negustorii, funcţionarii birourilor imperiale, în primul rând aceia ai vămilor, ale căror venituri, pe Dunărea de Jos în faţa bogatelor câmpii geto-scythice ale României şi ale Rusiei actuale, trebue să fi fost considerabile, sunt siliţi să facă în Moesia operă de romanism, pentrucă aci toţi oamenii s'au făcut ţărani şi toţi ţăranii *(pagani)* s'au făcut Romani.

Zeul prin excelenţă al tuturor acestor ţărani este *Silvanus,* care ca pretutindeni în Occident şi în Italia este *sanctus, domesticus, silvester,* dar şi *Sanctus Silvanus Sator,* aşa precum pentru prima oară apare la *Ulmetum* în *territorium Capidavense,* deopotrivă ca chip sculptat pe piatra de mormânt

a unui *princeps loci, quinquenalis territorii, C. Iulius C. f. Quadratus* (pe la începutul sec. II) şi ca nume scris pe altarul dedicat de către *consacrani* la 1 Iunie 178, probabil cu prilejul marei sărbători anuale a Rosaliilor, prăznuită peste tot în Scythia Minoră de către *cives Romani et Bessi consistentes*.

Pe această solidă bază economică şi socială urbanismul Moesiei va lua un avânt foarte remarcabil. *Oescus (colonia Ulpia), Ulpia Nicopolis (ad Istrum), Durostorum (municipium Aurelium), Troesmis* (municipiu de la Septimiu Sever), *Municipium Montanensium, Marcianopolis, Abrittus, Tropacum Traiani, etc.*, vor reprezenta o sforţare de caracter industrial, comerçial şi artistic demnă de centre şi de provincii mult mai adăpostite de invazii decât era Moesia, ale cărei triste anale încep încă de pe vremea lui Marcu Aureliu cu prilejul marei năvăliri a Dacilor *Costoboci*. Şi totuşi creştinismul va găsi aci o provincie mereu bogată şi prosperă şi chiar pe la 600 căpeteniile armatelor bizantine în expediţiile lor către Dunăre vor găsi totdeauna la lucru pe ţăranii de limbă romană, iar în cetăţile dela Dunăre conduse de episcopii lor vor da de un spirit roman neclintit.

Care era situaţia Daciei când Traian s'a hotărît, în anul 106, să o prefacă în provincie romană?

Mai întâiu Dacia era un mare regat cu bază etnică perfect homogenă, cu tradiţii istorice seculare, cu structură socială şi economică bine definită, cu o cultură înaintată de forme mai întâiu influenţate de către civilizaţia celtică, apoi, timp de aproape două veacuri înainte de Traian, de către civilizaţia romană. Aci nu era vorba, ca în Dalmaţia, în Thracia, în Pannonia ori în Moesia, pur şi simplu de un oarecare număr de triburi barbare mai mult ori mai puţin populate locuind un teritoriu destul de întins, totuşi lipsite de solidaritate politică

şi naţională între ele, ci de o naţiune conştientă de ea însăşi. Şi în adevăr Dacii, ca naţiune politică, n'au acceptat niciodată stăpânirea romană ; cei cari n'au căzut în cele două mari războaie s'au retras în Dacia septentrională, care n'a fost niciodată atinsă de cucerirea romană, şi de acolo — ca „Daci liberi" — au invadat necontenit provincia, fie singuri, fie în tovărăşia Germanilor migratori, până ce la urmă Romanii, sub Aurelian, s'au retras din nou pe malul drept al Dunării lăsând Dacia în mâinile Goţilor.

Acestui exod al Dacilor către Nordul liber se datoreşte numărul aşa de restrâns al auxiliarilor daci în armatele romane ale Imperiului; abia o *ala*, organizată de Traian însuşi, şi patru sau cinci *cohortes*, organizate fie tot de Traian, fie de succesorul său, — pe când naţiuni mult mai puţin numeroase decât Dacii, ca de pildă Dalmaţii şi Thracii, spre a nu mai vorbi de Spanioli, de Syrieni, etc., dădeau un număr foarte important de trupe auxiliare.

In urma rezistenţei înverşunate a Dacilor organizaţia dată de către Traian acestei provincii a fost excepţională. Mai întâiu a făcut operă de colonizare forţată, chemând sau făcând să vină aci un număr enorm de elemente romanizate din toate provinciile Imperiului. A pus în exploatare minele de aur şi ocnele de sare ale Daciei prin specialişti romanizaţi, ca acei *Pirustae* din Dalmaţia. A restrâns frontierele provinciei în aşa chip încât cele două mari şesuri pe care le domină Dacia muntoasă, spre Est stepa moldo-munteană, spre Vest câmpia Tisei şi a afluenţilor săi până la Dunărea pannonică, au rămas în afară de limitele Daciei romane : aceasta fiind considerată ca o cetate, avea ca singur rost ocuparea exclusivă a regiunii muntoase. Consecinţa acestei concepţii puţin perspicace fu că la urmă situaţia deveni fără putinţă de a fi men-

ţinută : Marcu Aureliu trebuì să permită Sarmaţilor din Câmpia ungară (Iazygii) *să treacă prin Dacia romană* pentru a vizita pe fraţii lor din Basarabia şi din Ucraina, — ceeace consacra cu un secol mai de vreme pierderea Daciei romane. Şi cu toate că chiar Marcu Aureliu a făcut din cele două *Daciae* ale lui Hadrian trei provincii, Romanii aveau totuşi o groază aşa de mare de deşert şi în felul acesta şi de şesurile nesfârşite care îl amintiau, încât Dacia nu cuprinse nici acum în hotarele sale decât regiunea muntoasă. Ca şi în Africa, între nomazii celor două şesuri, Romanii însărcinaseră pe „specialiştii" Syrieni, arcaşii deşertului oriental, să facă poliţia în cele două „deşerturi", în Estul şi în Vestul Daciei. Şi aceasta a fost totul.

Dar numai din punct de vedere oficial, căci viaţa reală îşi are legile ei mai sănătoase decât legile meşteşugite ale oamenilor politici. Nu era posibil pentru negustorul roman şi nici chiar pentru simplul cetăţean care avea treburi personale în Dacia, când se afla la *Aquincum*, la *Bregetio* sau chiar la *Intercisa* ori la *Vetus Salina*, să facă mai întâiu imensul ocol prin *Singidunum* şi *Viminacium* şi numai după această călătorie fără folos să ajungă la *Sarmizegetusa*, la *Apulum*, la *Napoca*, ori la *Porolissum*. Sarmaţii din câmpia ungară n'aveau de altă parte nici un interes, decât în caz de războiu, să împiedice prin teritoriul lor o circulaţie, de care profitau şi ei, între Pannonia Inferioară şi Dacia. De altminteri ei erau mai mult ori mai puţin supuşi clientelari ai Romei. Şi mai puţin clară era situaţia în Moldova. Romanii n'au ocupat-o în chip oficial. Totuşi Traian însuşi a fost acela care la *Bărboşi*, acolo unde Grecii din sec. VI a. Chr. îşi avuseseră emporiul lor la gura Siretului, a întemeiat un castru foarte bine întărit, în care fură instalate nu numai trupe auxiliare, ci şi un detaşa-

ment din *classis Flavia Moesica*, flotă care, ca şi în Moesia Superioară pe Margus, făcea poliţie şi pe acest mare afluent al Dunării, pe Hierasus. Imprejurul Bărboşilor numeroşi colonişti formară un *territorium*, din ai cărui *quinquennales* cunoaştem unul chiar pe nume: *L. Iulius Iulianus qui et Rundacio* (acest *signum* fiind numele thrac Ῥυνδάκης). De la Bărboşi, în faţa cetăţilor dobrogene *Dinogetia* şi *Troesmis*, ducea, pe *Hierasus* în sus, prin *vici*-i daco-romani dela Şendreni şi dela Poiana şi apoi prin valea *Trotuşului*, către pasul Oituzului la castrul roman dela Breţcu în Sud-Estul Ardealului, drumul roman care lega absolut direct oraşele romane ale Scythiei Minore de Dacia orientală. Dar chiar marele drum care de la *Olbia* ducea prin *Tyras*, peste Basarabia şi peste Moldova, drept spre Ardeal, deci tocmai prin regiunile ocupate de Sarmaţii de Răsărit *(Roxolani)*, — şi ei supuşi clientelari ai Romei, dar cari mereu aveau să se plângă, aşa de pildă pe lângă Hadrian chiar în anul morţii lui Traian, de *inminutis stipendiis*, — pare să fi fost nu numai umblat, dar oficial recunoscut; Geograful din Ravenna îi enumeră toate staţiunile.

Dacia reală era vecină deci deopotrivă cu Pannonia Inferioară şi cu ţinuturile scythice ocrotite de către Romani dincolo de gurile Dunării de la Pyretos şi Tyras până la Bosporul Cimmeric. Două regiuni ale acestei Dacii reale aveau multă asemănare cu Moesia: Banatul şi Oltenia nu făcuseră niciodată Romanilor opoziţia înverşunată pe care le-o făcuse Ardealul.

Chiar după primul războiu dacic se pare că Banatul şi Oltenia au încheiat pacea lor cu Roma şi că Dacii de pe aceste întinse şi fertile teritorii s'au resemnat foarte devreme. E cazul cel puţin pentru cutare regiune din Oltenia, în valea inferioară a Oltului *(Alutus)*, unde întâlnim aceeaşi organizare rurală a indigenilor pe *territoria* cu un consiliu de *curiales* în

jurul cutărei cetăţi dace ca *Sucidava*, precum şi indigeni, bogaţi proprietari de pământ cu totul trecuţi la romanism, ca acel *Esbenus* tocmai din *territorium Sucidavense*, al cărui nume oficial este *Ael(ius) Vale(n)s* şi care posedă, ca orice Roman adevărat, sclavi ; aceştia, proclamaţi *liberti* după moartea lui, îi ridică patronului lor, plini de recunoştinţă, monumentul funerar.

Ca şi Pannonia Inferioară, Dacia, provincie de frontieră peste tot presărată de castre (două legiuni, o sumă de corpuri auxiliare), va fi foarte colonizată de veterani, cari vor fi cu mult mai mulţi decât coloniştii civili. Ţară bogată şi frumoasă, Dacia va oferi tuturor soldaţilor liberaţi condiţii excelente pentru întemeierea unui cămin. Cum cea mai mare parte din soldaţi, începând din sec. II p. Chr., se însoară chiar în timpul serviciului, cu femei localnice, în jurul numeroaselor castre din Dacia vor răsări tot atâtea focare de romanism : *villae, vici, pagi, regiones* (rurale). Până în zilele noastre limba românească păstrează, singura printre limbile romanice, cuvântul *veteranus*, pronunţat *bătrân*, doar pentru a exprima ideia de „om în vârstă înaintată". Insuşi marele oraş *Apulum* s'a născut de altfel din *canabae*-le legiunii a XIII-a.

Totuşi afacerile comerciale pe care o ţară atât de felurit înzestrată de la natură ca Dacia trebuia să le provoace, atrăgeau un număr aşa de important de negustori de toate naţiunile : *Treveri, Asiani, Galatae*, încât oraşele Daciei nu îşi găsiau originea numai în cutare mic bâlciu dimprejurul unui castru militar, ci, ca *Drobeta, Tsierna, Romula, Napoca, Germisara, Ad Mediam*. etc. (acestea două din urmă localităţi balneare renumite), răsăriau şi prosperau şi prin comerţ. Diferiţii *negotiatores* organizaţi pe *collegia* după provincii (cunoaştem colegiile din *Dacia Apulensis*), cu *defensores*, făceau să cir-

cule mărfurile lor nu numai pe căile de uscat, ci şi pe marile râuri ale Daciei (cunoaştem mai multe *collegia* de *utricularii*, ca în Gallia) şi, ca şi în Pannonia, dedicaţii erau făcute către *Genius commerci* din partea funcţionarilor din marile birouri de vamă, ca la *Micia* pe Mureşul de Jos la eşirea din Ardeal spre marea câmpie care se întindea până la Dunărea pannonică: *Iovi optimo Maximo, Terrae Daciae et Genio populi Romani et commerci*. Acestei activităţi interne îi corespundea fireşte o expansiune comercială în afară care ducea negustori şi mărfuri din Dacia până la *Salonae*, la *Mytilene* ori chiar până în *Egypt*.

Cu minele sale de aur, cu afacerile sale comerciale, cu marile sale domenii imperiale şi particulare, exploatate de către o întreagă armată de sclavi şi de liberţi, cu nenumăraţii funcţionari ai fiscului (existau trei *procuratores* pentru cele trei *Daciae*), cu armata aşa de numeroasă şi cu veteranii colonizaţi în proporţia respectivă, e uşor de înţeles cum romanismul Daciei era la Est de Alpi şi de Adriatica cel mai complet şi — trebue s'o spunem — şi cel mai cosmopolit. La prima vedere inscripţiile din Dacia ne desvăluesc un adevărat haos de naţionalităţi, de religii, de îndeletniciri şi de interese. Dar trebue să distingem elementele serioase de pasările de pradă californiene.

In adevăr, când s'a dat pe la 270 ordinul de evacuare a Daciei, toţi soldaţii, funcţionarii, oamenii de afaceri, au plecat. Şi odată cu aceasta oraşele pieriau. Dar ţăranii, pe petecul lor de pământ, au rămas. Ei erau, după 150 de ani de la cucerire, foarte numeroşi. In timpul războaielor Imperiului cu Dacii liberi din Nord, mulţi din aceştia fuseseră colonizaţi alături de veteranii romani ca pe vremea lui Aelius şi a lui Silvanus Aelianus în Moesia. Alti Daci din văile singuratice ale

munților provinciei se împăcaseră de asemeni cu dominația romană. Dar baza populației rurale a Daciei în 270 rămânea tot aceea dată de către cele 150 serii de veterani cari se așezaseră pe pământul dac. Spre deosebire deci de cele două *Moesiae* unde Triballii, Geții și Bessii fuseseră romanizați în foarte mare număr, dar prin aceasta reduseseră calitatea romanismului, Dacia se prezenta cu mult mai romană. E de ajuns de altfel în această privință să se compare grosolanele monumente, așa de naiv sculptate și gravate, din Moesia rurală, cu frumoasele inscripții și cu bogatele monumente ale Daciei. Străinul care nu poate înțelege dintr'o dată puritatea limbii latine ce se regăsește astăzi în limba română, trebue să se gândească la realitățile istorice expuse aci mai sus, iar nu la teoriile așa de curioase ale unui romanism balcanic, mai degrabă thraco-illyr decât roman.

Dar trebue să concludem.

Intregul romanism al Daciei — tot așa de autentic ca și acela al Pannoniei, al coastei dalmate sau al Italiei septentrionale — ar fi fost măturat după câteva generații dacă s'ar fi redus la propriile sale forțe.

Mai întâiu a fost marea Dacie, aceea a lui Decebal, care s'a romanizat în întregime. Apoi nu numai Ardealul, Banatul și Oltenia, dar și Muntenia și Moldova au primit încetul cu încetul, prin legăturile de rasă și de interese cu Dacia romană de o parte, cu Moesia getică de alta, forma romană a vieții, cu atât mai mult cu cât aceasta era o viață rurală și cu cât prin mijloacele și prin metodele ei era cu mult superioară vieții agricole a Dacilor liberi. Solidaritatea de interese a Daciei preromane s'a refăcut : Dacii din Dacia mare au contri-

buit cu rasa lor la păstrarea a ceeace Romanii din Dacia romană creaseră prin cultura lor.

Succesul sforțării colonizatoare a Romanilor era datorit însă unei activități preparatorii de proporții mult mai întinse şi anume : 1° elementelor naturii, 2° mişcărilor de popoare, 3° condițiilor economice, 4° mişcărilor spirituale — *din toată regiunea danubiană.*

In adevăr, independent de națiunile care îl locuesc, basinul Dunării a fost — prin definiție — din vremurile cele mai îndepărtate (cf. epoca villanoviană studiată în cap. I al acestei cărți), o singură lume, un singur organism de geografie umană. Din momentul în care lupta dintre Daci şi Romani s'a hotărît în folosul acestora din urmă, Romanii au influențat şi au fost influențați şi o întreagă cultură deosebită, *romanismul danubian,* diferit de cel gallic sau de cel spaniol, a luat naştere.

Romanii n'au putut prinde rădăcini decât acolo unde au putut deveni țărani. Basinul Dunării e o regiune clasică pentru agricultură încă din neolitic. Dar civilizația țărănească a Italiei şi în general a lumii romane, era aproape identică din punct de vedere material cu civilizația țărănească a Celților din a doua epocă a Fierului : şi mişcările popoarelor celtice către Orient unificaseră încă din sec. IV a. Chr. tot basinul Dunării în formele economice ale vieții celtice. Terenul era deci bine pregătit pentru coloniştii romani cari nu aduceau, în afară de limbă, aproape nimic necunoscut indigenilor din țările dunărene. Industriile carpato-danubiene din ultimul La Tène au fost continuate şi sub Romani şi chiar după plecarea lor din Dacia lui Traian.

Mithraismul mai întâiu, creştinismul mai pe urmă, au unificat pe rând în aceeaşi concepție despre lume toate țările

danubiene. Insă formele orientale ale creştinismului şi misionarii de limbă greacă, foarte activi în Pontul Euxin, în Egeea şi în Adriatica, n'au avut niciun succes printre popoarele danubiene. Nu a fost acceptat decât creştinismul de limbă latină. Apostolul Carpato-Danubienilor a fost, cu începere din anul 380, episcopul Nicetas din Remesiana, prietenul lui Paulinus din Nola. Apostolul Goţilor, Ulfilas, discipol al Grecilor, a trebuit să predice în latineşte când a avut a face cu Geto-Romanii dela Dunărea de Jos. Toţi termenii de căpetenie ai religiei creştine în româneşte sunt de origine latină şi, ca şi în alte cazuri, chiar mai latine decât în celelalte limbi romanice ; se zice : *chiesa, église* după *ecclesia,* dar în româneşte *băserecă* de la *basilica*.

Romanismul actual dela Dunăre nu purcede nici de la păstorii şi lucrătorii de mine thraci. El descinde deadreptul din plugarii danubieni, de la frontierele occidentale ale Pannoniei Superioare (unele forme linguistice identice în Alpi şi în Carpaţi îşi găsesc explicaţia în această perfectă unitate a romanismului danubian) până la gurile Dunării. Romanismul actual, păstrat mai bine tocmai în Dacia lui Decebal şi tocmai în frontierele ei, n'ar putea să fie de origine balcanică pentru bunul motiv că Balcanii n'au fost romanizaţi. El este esenţial şi exclusiv danubian : la puterea sa de rezistenţă împotriva cumplitelor încercări ale evului mediu au contribuit deopotrivă Romanii din toate ţările danubiene. Şi calitatea excelentă a romanismului, aproape italic, al acestor ţări : Pannoniile şi Moesia Inferioară în primul rând, Dalmaţia şi Moesia Superioară imediat după ele, a hotărît natura esenţial latină a actualului românism. Când au venit Slavii, romanismul pastoral al Dalmaţiei şi al Moesiei Superioare a fost încetul cu încetul subminat şi distrus. Dimpotrivă romanismul agricol al Daciei şi al Moesiei

Inferioare a rezistat dealungul întregului ev mediu până în zilele noastre. Cât despre Pannonia, foarte agricolă de asemeni, ea a luptat foarte bine pentru cauza latină până destul de târziu : se pare, după ultimele descoperiri, până în sec. X. Dar lipsa de continuitate teritorială cu Dacia şi cu Moesia i-a fost fatală : rămasă singură, Pannonia romană a fost sdrobită de către Slavi, Maghiari şi Germani împreună. Aşa s'a întâmplat că România în loc să fie o peninsulă a continentului latin către Orient, a rămas o insulă, foarte mare, dar foarte depărtată de marele grup al surorilor sale.

LISTA PRINCIPALELOR LUCRĂRI ALE LUI VASILE PÂRVAN

1. — *Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, Bucureşti 1906 (tipărită mai întâiu în *Convorbiri Literare*, XL).

2. — *Salsovia*, Bucureşti 1906 (tipărită şi în *Convorbiri Literare*, XL).

3. — *Die Nationalitat der Kaufleute im römischen Kaiserreich*, Breslau 1909.

4. — *Contribuții epigrafice la istoria creştinismului dacoroman*, Bucureşti 1911.

5. — *Cetatea Tropaeum : considerații istorice*, Bucureşti 1912 (tipărită şi în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1911).

6. — *Cetatea Ulmetum*, rapoarte asupra săpăturilor. Patru tomuri : I (campania de săpături din 1911), II 1 şi II 2 (campaniile din 1912 şi 1913), III (campania din 1914); publicate în *Analele Academiei Române, memoriile secțiunii istorice*, XXXIV, XXXVI şi XXXVII, Bucureşti 1912——1915.

7. — *Descoperiri nouă în Scythia Minor, ibidem*, XXXV, Bucureşti 1913.

8. — *Ştiri nouă din Dacia Malvensis, ibidem,* XXXVI. Bucureşti 1913.

9. — *Castrul dela Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos, ibidem,* XXXVI, Bucureşti 1913.

10. — *Zidul cetăţii Tomi, ibidem,* XXXVIII, Bucureşti 1915.

11. — *Histria,* IV : inscripţii găsite în 1914 şi 1915. *Ibidem,* XXXVIII, Bucureşti 1916.

12. — *Gerusia din Callatis, ibidem,* XXXIX, Buc. 1920.

13. — *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio,* Roma 1921. In *Ausonia,* X (1921).

14. — *Consideraţiuni asupra unor nume de râuri dacoscitice,* în *Academia Română : memoriile secţiunii istorice,* seria III, tom. I, Bucureşti 1923.

15. — *Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării,* Bucureşti 1923.

16. — *Histria,* VII: inscripţii găsite în 1916, 1921 şi 1922. In *Academia Română: mem. secţ. ist.,* s. III, tom. II, Buc. 1923.

17. — *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube,* Bucarest 1923. In *Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine,* X.

18. — *Municipium Aurelium Durostorum,* Torino 1924. In *Rivista di Filologia e d'Istruzione classica,* n. s., II.

19. — *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore,* în *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia,* II (1924), p. 117 sqq., Roma 1924.

20. — *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia,* în *Dacia : recherches et découvertes archéologiques en Roumanie,* I (1924), p. 35 sqq.

21. — *L'âge du dépôt de bronzes de Suseni, ibidem,* (1924), p. 359 sqq.

22. — *A propos du „basileus" Cotys de Callatis, ibidem,* I (1924), p. 363 sqq.

23.— *Une nouvelle inscription de Tomi, ibidem,* I (1924), p. 273 sqq.

24. — *Fouilles d'Histria. Inscriptions : troisième série : 1923—1925, ibidem,* II (1925), p. 198 sqq.

25. — *Un* aes grave *olbien à Salsovia, ibidem,* II (1925), p. 420 sq.

26. — *La „statue-menhir" de Hamangia, ibidem,* II (1925), p. 422 sqq.

27. — *Dacii la Troia,* în *Orpheus,* II (1926).

28. — *Getica : o protoistorie a Daciei,* București 1926. Publicată în *Academia Română: mem. secț. ist.,* s. III, tom. III.

29. — *La Dacie à l'époque celtique,* în *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres,* 1926, Paris 1926. Conține textul prescurtat și puțin modificat al capitolului IV din lucrarea de față. Tradusă în românește în *Propilee literare,* București, I (1926), nr. 16.

Dintre aceste lucrări cele dela n-rele 14, 21, 26, 27 pot fi consultate în legătură cu capitolele I-II din lucrarea de față (Villanovienii, Scythii). Pentru capitolul III (Grecii) sunt de folosit lucrările dela n-rele 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 23, 24, 25. Lectura capitolului IV (Celții) poate fi completată cu a lucrărilor dela n-rele 15, 20, 29. Lucrările dela n-rele 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 22, 23, 24 pot fi folosite în legătură cu capitolul V (Romanii), dar numai parțial, fiindcă în cea mai mare parte subiectul acestui capitol e tratat de către Vasile Pârvan aci pentru prima oară. Lucrarea dela nr. 28, *Getica*, e indispensabilă pentru aprofundarea capitolelor I, II, IV și în bună parte și pentru capitolul III.

INDICE

Literele şi cifrele care urmează după unele nume de localităţi din acest indice (de pildă, Poiana E 2) reprezintă coordonatele de pe harta alăturată.

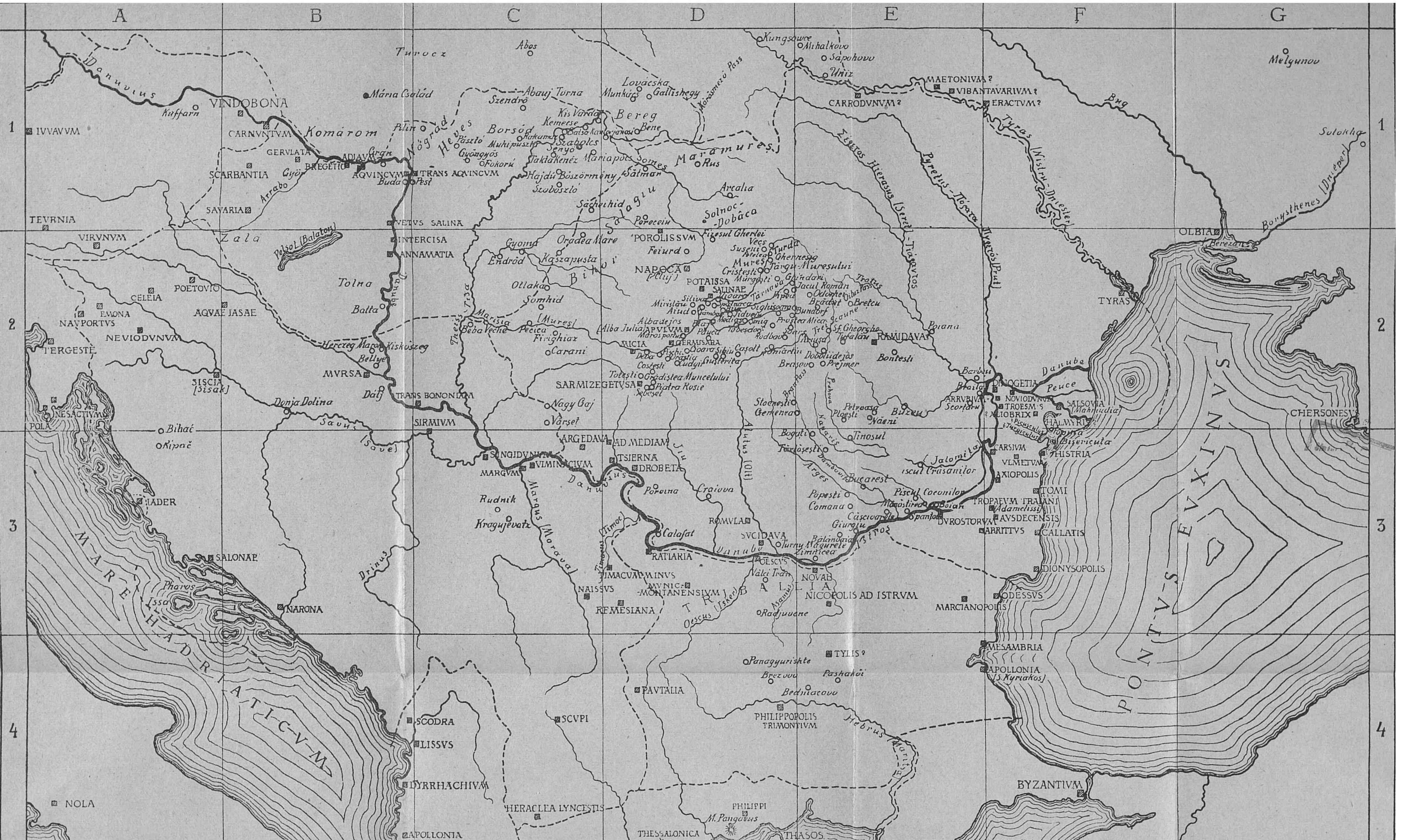
LISTA FIGURILOR

ERRATA

Pag.	33,	rândul	11	jos	de citit	*seceri*	în loc de	„*securı*“
„	45,	„	13	„	„	*Kišicky*	„	„*Kı icky*“
„	73,	„	6	„	„	’ιατρός	„	„’ ατρός“
„	133,	„	15	„	„	(*fig. 60*)	„	„*(fıg. 61)*“
„	134,	„	10	„	„	*kantharos*	„	„*kantnaros*“
„	144,	„	1	„	„	*celebrelor*	„	„*celebrele*“
„	159,	„	4	sus	„	*Tapae*	„	„*Topae*“
„	159,	„	6	jos	„	*civıtatium*	„	„*sivıtatium*“
„	163,	„	8	sus	„	*romanısm*	„	„*romantism*“
„	163,	„	16	„	„	*este*	„	„*şi*“
„	165,	„	14	„	„	*creând*	„	„*cerând*“
„	169,	„	2	„	„	*prıstinam*	„	„*pristiram*
„	174,	„	1	jos	„	*al*	„	„*la*“
„	178,	„	1	sus	„	*quinquennalis*	„	„*quinquenalis*“
„	178,	„	11	„	„	*Tropaeum*	„	„*Tropacum*“
„	197,	„	6	jos	„	*Brigolati*	„	„*Brıtolagae*“
„	200,	„	6	sus	„	*Della Seta*	„	„*Delta Seta*“

Preţul volumului e de Lei 90.

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE
„M A R V A N" S. A. R.
BUCUREŞTI, B-DUL PR. MIRCEA 10
1 9 3 7

A
B
C
D
E
F
G
1
2
3
4
Danuvius
VINDOBONA
Kuffarn
CARNVNTVM
Komárom
IVVAVVM
GERVLATA
SCARBANTIA
Győr
BREGETIO
ADIAVM
Gran
AQVINCVM
TRANS AQVINCVM
Buda
Pest
Arrabo
SAVARIA
TEVRNIA
VIRVNVM
Zala
Pelso (Balaton)
VETVS SALINA
INTERCISA
ANNAMATIA
Tolna
Balta
POETOVIO
CELEIA
EMONA
NAVPORTVS
AQVAE IASAE
NEVIODVNVM
TERGESTE
Herczeg Marok
Kiskőszeg
Bellye
MVRSA
Dálj
SISCIA
(Sisak)
Donja Dolina
TRANS BONONIAM
NESACTIVM
POLA
Bihać
Ripač
Savus
(Save)
SIRMIVM
IADER
SALONAE
Pharus
Issa
NARONA
MARE HADRIATICVM
Drinus
SCODRA
LISSVS
DYRRHACHIVM
NOLA
APOLLONIA
Turocz
Abos
Mária Család
Abauj Turna
Szendrő
Pilin
Nógrád
Heves
Borsód
Pászto
Gyöngyös
Fokorú
Mukipuszta
Kis Várda
Kemerse
Szabolcs
Senyo
Taktakenéz
Hajdú Böszörmény
Szoboszló
Lovácska
Munkács
Gallishegy
Bereg
Bene
Máriapócs
Somes
Sătmar
Maramureș
Rus
Arcalia
Sărheid
Sălagiu
Poreceiu
Solnoc-Dobâca
POROLISSVM
Feiurd
Fizesul Gherlei
Oradea Mare
Gyoma
Endrőd
Kaszapusta
Bihor
NAPOCA
(Cluj)
POTAISSA
SALINAE
Turda
Ghernesig
Mureș
Târgu-Mureșului
Cristești
Ollaka
Somhid
Tisia
Marisia
Beba Veche
Pecica
Firighiaz
Carani
(Mureș)
(Alba Iulia)
APVLVM
Albadejos
Aiud
GERMISARA
Sighișoara
Mediaș
Bundorf
Odorhei
Brădut
Bretcu
Oituz Pass
Tratus
Poiana
Sf. Gheorghe
Tufalău
RAMIDAVA
Bontești
ZIRIDAVA
Casolt
TIBISCVM
Grădiștea Muncelului
Piatra Roșie
Sebeșel
SARMIZEGETVSA
Nagy Gaj
Vârșeț
ARGEDAVA
AD MEDIAM
TSIERNA
DROBETA
Jiu
SINGIDVNVM
VIMINACIVM
MARGVM
Danuvius
Rudnik
Kragujevatz
Maraus (Morava)
Timacus (Timoc)
Porvina
Craiova
Calafat
RATIARIA
ROMVLA
SVCIDAVA
Alutus (Olt)
Danubius
OESCVS
NOVAE
NICOPOLIS AD ISTRVM
TIMACVM MINVS
MVNIC-MONTANENSIVM
NAISSVS
REMESIANA
TRIBALLIA
Oescus (Iskes)
Radjuvene
PAVTALIA
SCVPI
Panagyurishte
Brezovo
TYLIS?
Pashakoi
Bednacovo
PHILIPPOPOLIS TRIMONTIVM
Hebrus (Marița)
HERACLEA LYNCESTIS
PHILIPPI
M. Pangaeus
THESSALONICA
THASOS
Kungsowce
Mihalkovo
Sapohovo
Uniiz
Körösmező Pass
MAETONIVM?
VIBANTAVARIVM?
ERACTVM?
CARRODVNVM?
Hierasus (Siret)
Pyretus-Prut
Tyras (Nistru-Dniester)
Bug
Melgunov
Solokha
Borysthenes (Dnieper)
OLBIA
Berezan
TYRAS
Brașov
Bran Pass
Prejmer
Stoenești
Gemenea
Petrosu
Năeni
Buzău
Bogați
Tinosul
Argeș
Bucarest
Popești
Comana
Giurgiu
Căscioarele
Zimnicea
Turnu Măgurele
Piscul Coconilor
Piscul Crăsanilor
Jalomița
Mânăstirea
Spanțov
DVROSTORVM
Brăila
Barboși
DINOGETIA
ARRVBIVM
NOVIODVNVM
TROESMIS
AXIOBRIX
CARSIVM
VLMETVM
AXIOPOLIS
TROPAEVM TRAIANI
(Adamclissi)
AVSDECENSIS
ABRITTVS
Danube
Peuce
SALSOVIA
(Mahmudia)
HALMYRIS
HISTRIA
TOMI
CALLATIS
DIONYSOPOLIS
ODESSVS
MARCIANOPOLIS
MESAMBRIA
APOLLONIA
(S. Kyriakos)
BYZANTIVM
CHERSONESVS
PONTVS EVXINVS